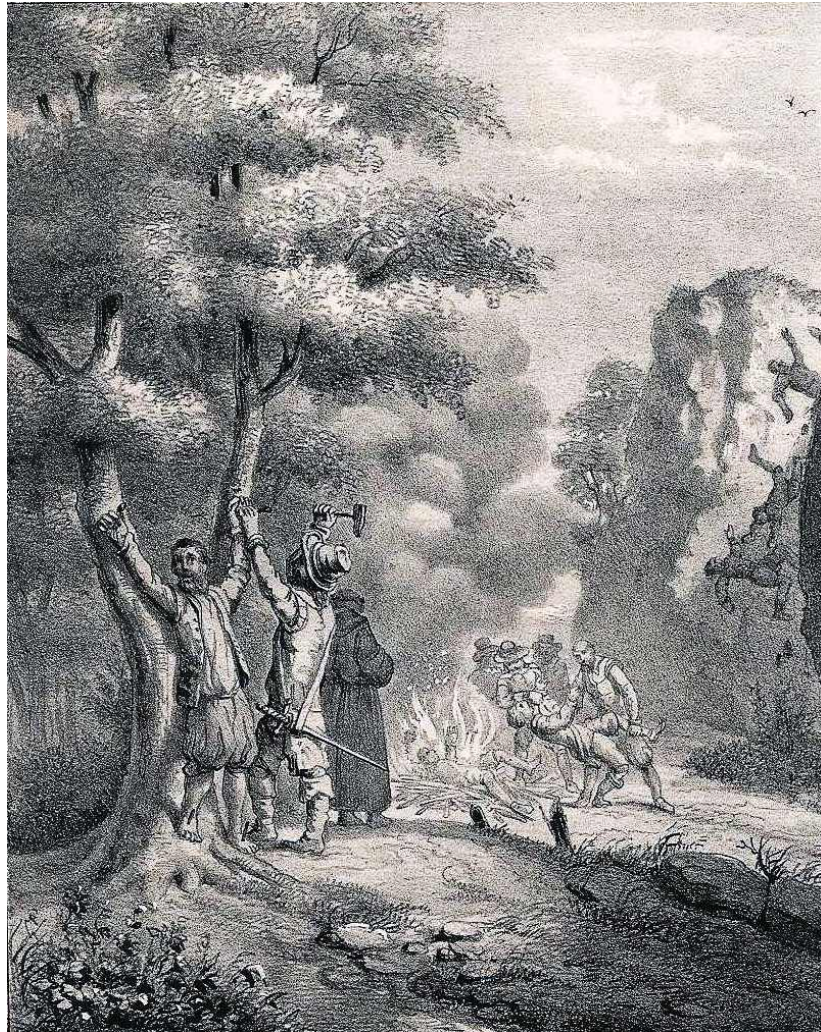


GESCHIEDENIS VAN EEN MARTELAARSKERK

HET PROTESTANTISME IN FRANKRIJK TOT AAN DE REVOLUTIE



door

JOSEPH CHAMBON

Uit het Duits vertaald door

Ds. P. van der Kraan

INHOUD

1. Hoofdstuk. Historische inleiding
 2. Hoofdstuk. Renaissance en Reformatie in Frankrijk
 3. Hoofdstuk. De Reformatie in Frankrijk
 4. Hoofdstuk. De Contra-Reformatie in Frankrijk
 5. Hoofdstuk. Tussenspel: Hendrik IV
 6. Hoofdstuk. "Er komt een donkere wolk opzetten" (Richelieu-Mazarin)
 7. Hoofdstuk. Het sterven van het Franse Protestantisme (Lodewijk XIV)
De Cevennen-oorlog
 8. Hoofdstuk. De wederopstanding van het Franse Protestantisme
- Slotwoord van de vertaler

HOOFDSTUK I.

Historische inleiding.

"In de geschiedenis vindt een hoogst gecompliceerde wisselwerking van drie principes plaats: van het principe der noodzakelijkheid, van het principe der vrijheid en van het vrijmachtige beginsel der genade." N. Berdjajew, *De zin der geschiedenis*, hoofd. 111.

Kerkgeschiedenis is de geschiedenis van de daden van Jezus Christus aan Zijn Gemeente en door haar aan de wereld. De eerste christelijke Kerkgeschiedenis, de Handelingen der Apostelen, begint met het woord van Lukas, waarin hij op zijn vroeger geschreven Evangelie terugwijst: "Het eerste boek heb ik gemaakt, o Theophilus, van al hetgeen dat Jezus begonnen is beide te doen en te leren." Zijn tweede boek of geschrift, de Handelingen, bericht ons bijgevolg hoe Jezus verderging te leren en te doen in Zijn Gemeente en aan de wereld.

Sindsdien is geschreven Kerkgeschiedenis nooit iets anders geweest dan het waagstuk ener uitbeelding van dat, wat de Heere Jezus Christus voortvoer te leren en te doen in Gemeente en mensheid, en een boetvaardig verslag van wat in Zijn Gemeente verzuim, ongehoorzaamheid en een bedroeven des Heiligen Geestes was.

Kerkgeschiedenis is daarom nooit slechts zoiets als de meest verheven afdeling der cultuurgeschiedenis of een bijzondere vorm van algemene geschiedenis, in weerwil van al haar betrekkingen tot beide. Zij laat ons altijd zien een volk en een land enerzijds, en anderzijds een daarboven zwevend merkwaardig verschijnsel, dat zich op dit volk en dit land neerlaat en daar zijn intrek neemt. Men zegt van het Sint-Elmsvuur, dat het in de nacht over de masten van een schip, door storm geteisterd, heen zweeft en neerstrijkt, en alles dompelt in een nieuw, vreemdsoortig licht. Zo ook het Evangelie, wanneer het op een bepaalde tijd tot een zeker volk komt: het neemt nieuwe vormen aan, het komt met licht uit een andere wereld, maar tenslotte blijft het in iedere tijd, in ieder land en volk, zichzelf toch weer gelijk. Werkelijk goed verstaan wordt Kerkgeschiedenis pas als geschiedenis van de Geest van Jezus Christus, welke bezoekt, doorwerkt, Zich belichaamt, welke vaak bedroefd en verhinderd wordt, welke soeverein komt en gaat.

Volk, land en tijdruimte zijn voor de volgende kerkgeschiedkundige beschouwingen bepaald door het onderwerp: "Het Protestantisme in Frankrijk tot aan de Revolutie." De eerste belangrijke afdelingen omvatten uit de aard der zaak de gebeurtenissen der Reformatie en Contra-Reformatie in Frankrijk, dus ongeveer de tijd van Frans I tot aan het einde der regering van Hendrik IV in 1610, met inbegrip van de grondlegging

der Reformatie door de Humanist Lefèbvre d'Etaples; de Reformatie als opwekking eerst van Luthers, dan van Calvinistisch stempel. Het is de eerste hoogtijd van het martelaarschap en van de godsdienstoorlogen. De voorlopige synthese volgt dan in het *Edict van Nantes in 1598*.

Doch voordat wij dit eerste grote hoofddeel der Franse geschiedenis van het Protestantisme binnentreden, dienen wij wel te beseffen, dat wij onwillekeurig steeds weer geneigd zijn, de gebeurtenissen van deze tijd in Frankrijk, te vertolken van de Reformatie in Duitsland, het land van Luther, uit.

Onze eenzijdigheid hierin zullen wij ons steeds bewust moeten blijven, wanneer wij beproeven van het werk van God, in een volkomen anders geaard land en volk, het eigen karakter te verstaan. Wij moeten niet uit het oog verliezen, dat de boodschap en het werk van Luther een universeel karakter draagt, terwijl het Evangelie in Frankrijk door een nationale bedding loopt, zodat zijn weg dus door andere wetten bepaald wordt. In het land van Luther zien wij vorsten, die zich voor het Evangelie verklaren en die met hun bekering hun onderdanen voorgaan. In Frankrijk bespeuren wij private personen, meest kinderen des volks, die tot geloof komen en dan als een zuurdeeg hun land met het Evangelie doortrekken.

Het meest valt echter op het feit, dat de ontwikkeling in Duitsland anders gericht is dan in Frankrijk. Luthers taak is de afrekening met zijn grote tegenstander, de Rooms Katholieke Kerk, haar leer en praktijk. Dat geldt in zekere zin ook voort Erasmus en de Humanisten. Dat geldt ook voor de Rijksdag te Worms, die slechts schijnbaar een wereldlijk vorst, de keizer, als tegenspeler aanwijst, terwijl deze in werkelijkheid maar een verkapte handlanger van Rome is.

De geschiedenis van het Evangelie in Frankrijk vertoont hoe langer hoe meer een andere spanning. Al spoedig geeft het

6

pausdom nog slechts de begeleidende melodie bij een andere tegenfactor: de kroon. En spoedig geeft ook de macht der gallicaanse bisschoppen alleen nog maar een zelfde melodie bij een andere tegenfactor: het absolute koningschap. Dit absolute koningschap is het, dat met de christelijke Openbaring op leven en dood afrekening houdt; het is in de grond niets anders dan wat het Evangelie van Johannes "deze wereld" noemt. Echter is in de 16e eeuw de tegenstelling: Rooms Katholicisme en theologie der Sorbonne ener en Protestantisme anderzijds nog overheersend. Later, sinds De Richelieu, gaat het in de eindstrijd tussen de gedachtenwereld van het hof te Parijs en het Evangelie.

Tevens zal in het volgende, vergeleken met het zo weinig een eenheid vormende Duitse Protestantisme der 16e eeuw, steeds weer in het oog vallen het karakteristieke van het Franse Protestantisme, hetwelk ons de geschiedenis van het Evangelie daar zo aangrijpend en leerzaam maakt. Het is de bijna vreselijke consequentie, waarmee in de loop der ontwikkeling beide tegenpartijen, God en Satan, de hand van Christus en die van de onverloste mens, hun lijnen tot het uiterste doortrekken. Alexandre Vinet zegt ergens, dat een absoluut principe nooit ten halve bevredigd noch ten halve gedood kan worden. En Kierkegaard merkt in zijn geschrift "De krankheid ten dode", aangaande de tegenhanger van het Goddelijke, het demonische, op, dat het met zijn laatste consequentie, ja met elke zijdelingse blik staat en valt.

Deze gedachten, op ons onderwerp betrokken, gelden in dezelfde mate voor de aanspraken van het Evangelie, voor die van het totalitaire pausdom, en voor die van

het absolute koningschap zoals wij dat in Frankrijk ontmoeten in het systeem van Mazarin, Bossuet en Lodewijk XIV. De crisis drijft de Protestanten tot het uiterste verzet, innerlijk en uiterlijk. In de beide grote perioden der Reformatie en Contra-Reformatie, gaat het om trouw aan de belijdenis tot in de dood en om uitwendige tegenstand tot het bittere eind. In de ongehoorde worsteling der 17e eeuw tussen Evangelie en vergoddelijkt koningschap loopt het uit op het alleruiterst lijden en op de, naar de mens gesproken, vernietiging der Protestantse Kerk.

De Rooms Katholieke Kerk sterft bovendien op de duur zelve aan haar rampzalig huwelijk met de kroon en wordt door de Verlichting als heersende wereldbeschouwing vervangen. Het koningschap sterft tenslotte aan zijn titanische zelfoverschatting en niet in de laatste plaats aan zijn zegepraal over de Hugenoten.

't Protestantisme echter staat, van de hand des Heeren aangeroerd, in de 18^e eeuw van de dood op tot nieuw leven.

Deze geschiedenis is van uitersten verzadigd en vertoont nauwelijks syntheses, zoals de Zwitserse geschiedenis met de Stad Gods, Genève; of zoals de Engelse geschiedenis met de kortstondige Staat Gods van Cromwell. Het enige geschiedkundige huwelijk, dat in Frankrijk aan de dag treedt, het samenvallen van Rooms Katholicisme en staatsmacht in de 17e eeuw, voltrekt zich aan één kant, namelijk aan de overzijde van het Protestantisme, en is in de grond toevallig.

De oorzaak van deze en van andere eigenaardigheden ligt, afgezien van de op zichzelf staande beslissingen van het geschied, verloop, vanzelfsprekend in de anders geschapen veronderstellingen van het Franse Protestantisme. Men dient daarom eerst eens in het algemeen te vragen, welke de samenwerkende krachten zijn, waaruit het karakter van een volk en dan van een Kerk ontstaat.

De samenstellende delen, die deze grootheden vormen, zijn het ras in zijn eigen aard of in zijn vermenging; verder het land, het landschap, bodem, klimaat en omgeving; en ten derde het samengevatte verleden; de geschiedenis: *het gemeenschappelijk lot der mensen, hun samen lijden en strijden*.

Daarbij komen en eerst daardoor wordt in het algemeen de geschiedenis van een volk, maar vooral Kerkgeschiedenis zuiver en goed gezien -, de factoren van buitenaf, die niet af te leiden zijn uit ras, bodem en gemeenschappelijke geschiedenis; factoren als invasies, vreemde culturen en algemene geestelijke stromingen van een bepaalde tijd, die hun merk in een volk inbranden. Daaronder vallen voor de Kerkgeschiedenis in de eerste plaats de factoren van Boven af: *de heerschappij van Christus, het Woord Gods en de werking van de Heilige Geest*.

Het zal nodig zijn, vooral aan de punten één en twee, ras en land, het een en ander vooraf te laten gaan, omdat de afzonderlijke ronden en de overgangen van het geweldige Goddelijk en menselijke proces, dat wij geschiedenis van het Franse Protestantisme noemen, anders moeilijk te verstaan vallen in hun specifieke gedaanten; hetzij in hun beperking tot een bepaalde tijd of plaats; hetzij in het zich verplaatsen van het Evangelie van het noorden naar het zuiden; hetzij ook in de gans originele veelzijdigheid der verschillende levensuitingen.

Er bestaat geen Frans ras, en het heeft ook nooit bestaan. Er bestaat ook, menskundig gezien, geen Frans type. Een vergelijking van willekeurige koppen uit geïllustreerde tijdschriften maakt dat ook over de buitenstaander zonder meer duidelijk. De prehistorie van het land vertelt ons van behouwen stenen uit de oertijd, en laat ons in het dal van de Dordogne geniale holtekeningen van onbekende volksstammen zien, zonder dat Frankrijk zich daarin wezenlijk onderscheidt van andere Europese landen

zoals Spanje en Duitsland. Zij spreekt van *de jongere steentijd, van dolmen en godsdienstige verering der doden, van bronzen en ijzeren tijdperk in Frankrijk*, maar ook Engeland kent dezelfde gelijktijdige prehistorische culturen.

De eigenlijke geschiedenis van Frankrijk begint met de sporen der Liguriërs en Iberiërs, bevat berichten van koloniën van Phoeniciërs en Grieken, en weet iets van de vestiging der Kelten of Galliërs, der Bretons en Basken. Het volle licht der geschiedenis valt eerst op de kolonisatie des lands door Caesar en de opbouw der eerste Romeins-Gallische cultuur, voornamelijk in de Provence. Zij wordt afgelost door de vestiging der germaanse Bourgondiërs, Franken en Westgoten, welke de Romeins-Gallische cultuur voor verscheidene eeuwen uitwist. Ondertussen komen Saracenen en Deense Noormannen in het land. Frankrijk is zodoende "een internationaal mengsel van volken en rassen" (Seignobos), van Germaanse rassen, die met Kelten opgesmolten zijn, in het noorden; van overwegend alpine rassen in het midden en het zuidoosten; van middellandse zeerassen in het zuiden.

Bestaat er al geen Frans ras, er bestaat wel terdege wat men *de Franse geest* noemen kan. Evenals de Egyptische cultuur ten tijde van Tenes, zo breekt deze geest in Frankrijk op een gegeven ogenblik, omstreeks de 12e eeuw, door, beperkt tot een klein gebied met vers noords bloed, Isle de France, Normandië, Picardië en de Champagne.

Het levert de meest verschillende typen op, de koele rationalist Abélard en de tere mysticus Bernard van Clairvaux. Uit de Champagne stamt de vader van Jeanne d' Arc, ofschoon zij zelf naar haar uiterlijk te oordelen geen Germaans type, maar, wellicht door haar Lotharingse moeder, een brunette was. Wat haar karakter betreft, is ze evengoed vatbaar voor geestvervoering, als dat ze nuchter en verstandig is; profetisch intuïtief weet zij van het zwaard verborgen in het altaar van de heilige Catharina te Fierbois, en koel zakelijk verzoekt zij dan voor dit zwaard in plaats van de sierlijke, rood fluwelen schede, een foedraal "van goed sterk leer."

De Franse geest schept de bouwkunst, welke door de Italianen spottend "gotiek" genoemd wordt. Hij schept Gotische steden zoals Rouaan en laat het aan de systematische geest der Duitsers over, om uit deze onnoemelijk heerlijke bouwstijl de laatste architectonische consequenties te trekken. Hij schept het meest compacte cultuurcentrum der wereld, Parijs.

Deze Franse geest brengt langzamerhand, vooral sinds Lodewijk XIV, voort, wat men *Franse mentaliteit* pleegt te noemen, iets wat zich niet voor laat stellen zonder zin voor "het juiste midden" en „gevoel voor schakering"; evenmin zonder een buitengewone helderheid van denken en van stijl.

De Picardiër Calvin in de tijd der Reformatie en de denkers Descartes en Pascal vormen verschillende verbuigingen van die geest. Het onafgebroken vijlen aan de taal door de Académie Française, aan wier wieg de Hugenootse geest stond, is zijn laatste sprekende trek.

Bij deze wordingsgeschiedenis van het Franse volk komt dan nog het belangrijkste: de christelijke, Goddelijke factor. Het eerste licht van Christus breekt door in het zuiden, stroomopwaarts de Rhône. De eerste christelijke Gemeenten worden daar omstreeks de 4e eeuw van geïmmigreerde Hellenisten gesticht. Daar, in Lyon en Vienne, horen wij de namen der oudste martelaren, waaronder Blandina, een slavin, en Ponticus, een jongeling van 15 jaar. Iets later bewerkt de doop van Constantijn, met betrekking tot

de bovenste lagen verder het land in, een kunstmatige kerstening, welke de hogere standen van een christelijk vernisje voorziet. De binnenvallende Westgoten en Bourgondiërs zijn reeds ariaanse Christenen, voordat zij in Frankrijk opduiken. De Franken zijn nog heidenen; 'de politieke doop van Clovis leidde de langzame kerstening van zijn onderdanen in. Door de arbeid der monniken gestuwd, dringt nu het christelijk geloof overal in het land door, hoewel resten van het oude heidendom nog tot na de Reformatie levend en krachtig blijven. De Kruistochten doen christelijke gedachten ook in het politieke leven ingang vinden.

Het woord "Réforme", dat is hervorming van wat gedéformeerd, vervormd is, zowel met betrekking tot levenswijze als ten aanzien van geestelijk leven, treedt in de geschiedenis het eerst naar voren bij het werk der restauratie van de abt van Cluny.

Het begin der Reformatie in Frankrijk wordt, wanneer wij althans de bewegingen der Albigenzen en Waldenzen verwaarlozen, naar de buitenkant gekenschetst door het tijdperk van Frans I. De regeringsperioden van Karel VII, Lodewijk XI, Karel VIII en Lodewijk XII liggen met hun stromen van bloed, met al hun geweldenarij en afgrijselijkheid, in het verleden begraven. Met de eerstgenoemde ellendige zwakkeling, Karel VII, ligt het tijdperk van Jeanne d' Arc achter ons; een periode, die ons sedert Schiller met grote kracht inprent het droeve lot van een land, dat van de ene hand in de andere overgaat; dat nu eens in dit, dan weer in dat deel door Engeland overheerst, veel meer een speelbal van afzonderlijke vorsten, dan het bezit van een kroon is.

Ook waar bij de troonsbestijging van Frans I een betrekkelijke stabiliteit in de regering des lands bereikt schijnt, daar heeft ondertussen de zedelijke ontaarding tezamen met het verval der Kerk een schrikkelijke diepte bereikt.

De burgerlijke zeden, vooral in Parijs, zijn algemeen in verval. Het aantal prostituees in de hoofdstad is angstwekkend groot. Moeders verkopen haar dochters aan rijke kerkelijke waardigheidsbekleders, om allereerst een bruidschat voor de latere wettige echtgenoot er uit te slaan. Men laat wassen beelden door een priester dopen en doorboort ze dan op heidense wijze met dolkstoten, om een werkelijk bestaande persoon, die men haat, op magische trant een vreselijke dood te bereiden. Alle verschil tussen wereldlijke zedeloosheid en kerkelijke zede schijnt uitgewist te zijn. De slechte vrouwen van Parijs dragen als het ware ten teken van haar veil bedrijf een rozenkrans van kleine koralen en grote gouden of zilveren paarlen op de borst. Beter gezegd is van kerkelijke zedelijkheid of ook slechts van zedelijke intoming nauwelijks nog sprake. Bisschoppen excommuniceren bepaalde gemeenteleden, om, naar men zegt, hun daarna de absolutie te verkopen. Priesters buiten de geringste overtreding in hun kerspel uit, doordat ze eerst hun gemeenteleden een herhaling ervan uitdrukkelijk verbieden en zich dan voor de opheffing van dit bepaalde verbod volgens willekeurige tarieven laten betalen. Er wordt bitter over geklaagd, dat in de kerken zelf, maar eerst recht in de nonnenkloosters, door de priesters schandelijke ontucht bedreven wordt met elke vrouw, die zich daartoe leent. In de Provence gaat zelfs het afschuwelijke woord om: "De schaduw van een franciscaner kloosterkerk maakt de vrouwen in de omgeving al zwanger." Allemaal toestanden, die misschien alleen nog maar overtroffen worden door de van Gaberel vermelde zedelijke verwildering der toenmalige Rooms Katholieke Kerk te Genève.

De koning, die deze politieke en zedelijke erfenis aanvaardt, is Frans I. Hij is de neef en dan de schoonzoon van Lodewijk XII, maar toch is zijn regering stellig iets anders

dan alleen maar eenvoudig de voortzetting van een regerend vorstenhuis. De naam van Frans I heeft zich voor het Franse denken op bijzondere wijze onvergetelijk gemaakt, niet zozeer wegens zijn werkelijke waarde, als wel omdat deze koning het Franse wezen voor de eerste maal op waardige wijze representeert.

Daarbij komt, dat van Frans I over Hendrik IV een opmerkenswaardige lijn loopt naar Lodewijk XIV. Hij is in zekere zin de grondlegger van de gedachte der koninklijke soevereiniteit in de volstreekte betekenis van het woord; een gedachte voor welker verdere ontwikkeling dan de bemiddelende houding van Hendrik IV een vertragend moment vormt en waarvan de praktische voltooiing in Lodewijk XIV zichtbaar wordt.

Voor de eerste maal in de geschiedenis des lands dragen onder de regering van Frans I koninklijke edicten de onveranderlijke slotzin: "*Car tel est notre plaisir*", "*Want alzo is ons behagen*", zulks als uitdrukking van de soevereine goedkeuring des konings.

Nóg is de macht der kroon door het zogenaamde Parijse Parlement, dat wil zeggen door het hoogste Parijse gerechtshof, praktisch gebreedeld. Het zal niet altijd zo zijn; de opvolger van Hendrik IV, Lodewijk XIII, zal honderd jaar later door Richelieu over het programma, dat er in genoemde frase sluimert, afdoende ingelicht worden. Wanneer tenslotte Lodewijk XIV in het jaar 1685 onder de Herroeping van het Edict van Nantes zijn naam zet, die majesteitelijke, koude handtekening komt onder de oude formule: "*Car tel est notre plaisir*", dan is de vorstelijke aanmatiging uitgedijd tot een wereldbeschouwing.

Frans I, wiens ogen de eerste stormvloed van een godsdienstige wedergeboorte over het land zien bruisen, is een man van smaak en geest. Hij houdt van genot en pracht. Hij bevordert kunsten en wetenschappen en stelt een levendig belang in nieuwe uitvindingen. Hij is te oppervlakkig om veel te weten, hij is te schrande om velerlei niet zeer wel te verstaan. De karaktertekening, welke Henri Martin in zijn "*Histoire de France*" van Frans I geeft, verklaart veel losse trekjes en besluiten van het koninklijke leven, dat de Reformatie in Frankrijk politiek omlijstte:

"Frans I deelde met zijn zuster, de vriendelijke, betoverende Margaretha, de persoonlijke bekooring, de goede smaak en de wijde geestelijke horizon. Van zijn moeder, de meedogenloze, geslepen en teugelloze Louise van Savoye, tegelijk hartstochtelijk en ontaard, in haar handelingen zelfzuchtig, onzalig en blind in een lasterlijke moederliefde, welke haar niet in staat stelt haar boosheden aan de belangen van een verafgode zoon op te offeren, van deze moeder heeft Frans I zijn zinneloze zinnelijkheid, zijn volslagen gemis aan zelfbeheersing en zijn volmaakte karakterloosheid. Achter zijn zo bijzonder aantrekkelijk gezicht, onder een zoveel belovend uiterlijk, ontdekt men niet de grote, ridderlijke, blaamloze held die men daar zoekt, doch alleen maar een ziel, die overgeleverd is aan haar instincten, onbestendige hartstochten en onberekenbare luimen. Frans zelf verdient, veel meer dan de lichtzinnigste vrouwen, het verwijt, dat hij haar geslacht voor de voeten werpt, dat bij haar de fijngevoeligheid en de goedgehartigheid alleen maar aan de oppervlakte liggen. De Ondergrond van zijn karakter wordt toch gevormd door een onverzadelijke zinnelijke lust en een ontoombare begeerte om zich te laten gelden. Ofschoon hij het kwade niet stelselmatig doet, en ook de bewuste valsheid van zijn moeder hem niet eigen is, zo moet nochtans van hem gezegd worden, dat hij elkeen die hem liefgehad of ook zijn toevoorzicht op hem gesteld heeft, bedriegt, verdrukt, of vallen laat. Zelfs de kunst, waaraan hij toch meer genegenheid bewijst dan aan enige andere zaak ter wereld, is voor hem meer een aangelegenheid van spel en fantasie, dan dat zijn ziel erbij betrokken is, meer een voorwerp van oppervlakkige beschouwing en genieting, dan een ideaal en hoogste goed. Daarom zal iets waarlijk groots door hem niet

geschapen worden."

Maar al is Frans I dan geen scheppend genie, hij is wel vernuftig. Hij vindt uit wat men "La Cour", het hof van de Franse koning noemt, iets wat later, tegen het einde der regering van Lodewijk XIV in een plechtige, maar levenloze maskerade ontaardt. Onder Frans I behoren alleen al 22 kardinalen tot deze stralenkrans. Daaronder bevindt zich ook Jan van Lotharingen, over wiens private leven men beter zwijgen kan, maar die in zijn persoon 12 aartsbisdommen en bisdommen verenigt, de monsterachtige "verschijning van een wandelend concilie in de persoon van één enkel vrijzinnig vrolijk heer." Aan het hoofd van dit hof staat de koningin-moeder, Louise van Savoye. Zij werkt de uitpattingen van haar zoon in de hand, om hem te vaster in haar greep te houden. Achter haar en haar invloed moeten 's konings gemalinnen terugtreden, zowel de eerste gemalin, Claude, dochter van Lodewijk XII, een goethartige dame, die spoedig op de een of andere manier sterft, als ook de tweede, Eleonora van Oostenrijk, zuster van Karel V, - een levende brug, zoals men die in de politiek gebruikt, wanneer men een bepaalde oever bereiken wil.

De schitterende hofstoet des konings trekt door de provincies. Waar hij vertoeft heeft, laat hij niet veel goeds achter. Van de lijfarts der koningin-moeder, Agrippa, stamt het bittere woord: "Wie in de vreze Gods wil leven, verlate het hof!" Het merendeel dier koninklijke nietsnutten, die zich rooms voordoen, komt in werkelijkheid voort uit "verlichte" twijfelzuchtigen; hoewel er ook een ander, kleiner en meer waardevol deel valt te onderscheiden, dat tot het nieuwe, tot verbetering, tot het Evangelie over neigt."

Tegenover de koning en diens eindeloze hofstoet van wereldlijke vorsten in geestelijke ambten, staat het Parlement van Parijs, het hoogste gerechtshof der hoofdstad. Nog betekent het iets; wanneer de kettervervolgning aanvangt, zelfs veel. Uit zijn midden wordt de bijzondere commissie tegen de ketterij gevormd, als ook het pauselijk comité, dat met haar samenwerkt. De huiveringwekkende kerkers van het Châtelet, van de Conciergerie en van de Bastille verwachten reeds de veroordeelden en zullen straks de slachtoffers van het Parijse Parlement verzwelgen.

Naast het Parlement staat in Parijs de wereldberoemde Universiteit, die bereids vier faculteiten telt, namelijk de theologische of de Sorbonne, de kerkrechtelijke, die der medicijnen en de onderfaculteit der kunsten. De godgeleerden der Sorbonne, verzonken in Aristoteles, Anselmus, Thomas en Duns Scotus, gaan van geslacht tot geslacht met vaste tred hetzelfde paadje van bekrompen onverdraagzaamheid. De Sorbonne was het, welke Jeanne d' Arc, de Jonkvrouw van Orleans verdoemde, evenals ook Hus en Wiclif. Zij verdoemt de boekdrukkunst, die nieuwe waarheden verbreidt; zij verbiedt de studie van Hebreeuws en Grieks. Zij is uitgesproken ultramontaans, pauselijk, en tegen de begeerte naar zelfstandigheid bij de Franse bisschoppen gekant. Zij kweekt en fokt met goed gevolg kerkelijke waardigheidsbekleders; uit haar zijn voortgekomen één paus, 20 kardinalen, 50 aartsbisschoppen en bisschoppen. Frans I zal dit instituut, dat zijn vrijzinnigheid tot in de grond der ziel verfoeilijk wezen moet, een dolksteek toebrengen, die het nooit te boven komen zal, want de koning is, onder alle schijn van orthodoxie, echt een kind der Renaissance, de Renaissance dan op zijn Frans verstaan.

Maar ook tegenover de Sorbonne wijzigt zich telkens zijn houding; het hangt er maar van af waarin hij voordeel ziet. Nu eens is hij met de Sorbonne in strijd, als het hem er

om gaat zijn nieuwe idealen van opvoeding en onderwijs verwerkelijkt te zien; dan weer is hij haar ter wille, wanneer het hem eis van het ogenblik lijkt, de evangelische beweging te verstikken. Zo steekt hij met de ene hand lichten aan en dooft ze met de andere hand weer uit.

HOOFDSTUK II.

Renaissance en Reformatie in Frankrijk.

"Buiten de invloedssfeer der Reformatie had het persoonlijke zoeken naar waarheid, ja schier alles, samenhang noch middelpunt." Al. Vinet, *Moralistes des XVI et XVII siècles*.

Terwijl in de Duitse Reformatie de Renaissance een *humanistisch* stempel draagt, brengt de cultuurkring rondom Frans I *de Renaissance* als zodanig in allernauwste betrekking tot de ingrijpende verandering op godsdienstig gebied.

Aan het hoofd der gestalten, die, hoe dan ook, een aanroering, een betrekking, in zekere zin een huwelijk van de Italiaanse Renaissancegedachte met het Evangelie betekenen, staat de edele zuster van de koning, **Margaretha van Navarre**; eerst, nog heel jong, gehuwd met de hertog van Alençon; dan gemalin van de heerser over Navarre, de kleine, onafhankelijke staat in de Pyreneeën.

Margaretha is meer dan alleen maar een minnares der schone kunsten en allesbehalve een blauwkous. Zij is Vrouw in de beste zin des woords, doch haar vrouwelijkheid is verheerlijkt door edele kiesheid en is volmaakt door de schoonste geestesbeschaving. Ook zij heeft om zich een hofstoet naar haar smaak, dichters en geleerden, die haar volgen; beter gezegd die zij volgt en wier dankbare leerlinge zij is. Margaretha heeft een diep godsdienstige, mystiekvrome ziel. Met hartstochtelijke, rechtstreekse liefde bemint zij haar God. Doch zij is in gelijke mate verknocht aan haar koninklijke broeder en... aan diens koninklijke waardigheid. Haar denken is als een ellips met twee brandpunten en zal innerlijk daaraan schipbreuk lijden, dat God hier op één lijn gesteld wordt met een mens. De onhoudbaarheid van deze zielshouding wordt voor haar bewustzijn verborgen door de nevel van haar mystiek, welke voor ieder licht zich gaarne openstelt. Zij kiest ten wapenteken zich de goudsbloem, welke door haar stralende okerkleur zoveel lijkt op de zon; die zich óók immer keert, waarheen de dagvorstin zich wendt. Margaretha staat in correspondentie met alle grote geesten, ook met de strenge Calvin; maar de kristalheldere belijndheid van zijn geloof ligt haar niet, zodat zij het maar moeilijk met hem vinden kan.

Met het zo-even gezegde strookt ook de tweespalt tussen haar rein en onberispelijk leven en de lichtzinnigheid van haar pen. Men heeft gepoogd de losbandigste taferelen van haar Heptaméron toe te schrijven aan haar kamerjonker Desperiers; doch het valt te vrezen, dat heel het werk van haar hand is. Wij hebben in haar wel het merkwaardige voorbeeld ener vrouw, die streng van zeden, maar zwak van woorden was; altijd toch nog heel wat beter dan velen van haar tijdgenoten, die streng van

woorden doch zwak van zeden waren.

In haar latere jaren verdiept zich haar leven door voeling met de eerste vertegenwoordigers der Reformatie, vooral met *Lefebvre d' Etaples*, de humanistische baanbreker van het Evangelie in Frankrijk, en schrijft zij haar "Spiegel ener zondige ziel." Zij vindt geloofswaarden, die van diepe geestelijke kennis getuigen, zoals bijv. dit woord: "Door het geloof is de mens een kind van zijn Schepper geworden..., rechtvaardig, heilig, goedgevoelende, en weer hersteld in zijn onschuld. Door het geloof heb ik Christus en met Hem alles in overvloed"

Deze inkeer tot zichzelf verhoogt de spanning tussen de aanspraken van haar geloof en de inbeslagneming van haar ziel door haar koninklijke broeder. Zij vermag evenmin het eerste aan het tweede, als het tweede aan het eerste op te offeren. Maar tenslotte, wanneer Frans I het evangelisch geloof de oorlog verklaart, is het toch haar geloof dat bezwijkt en haar voet keert weer tot de rooms katholieke eredienst. Een brief, die zij aan Lefèvre, die te Meaux is, schrijft, geeft er blijk van, dat zij zich haar geestelijk falen wel bewust is: "...ik keer terug tot u, Lefèvre, en tot u allen, mijne Heeren, en ik smeek u, om door uw gebeden van Gods onuitsprekelijke barmhertigheid een opwekking te verwerven voor haar, die zo droevig ingesluimerd en zwak geworden is, opdat zij uit haar verlamdende, dodelijke slaap weer opwake."

De tweede persoon, wiens baan die der Reformatie kruist, zonder daar echter op over te gaan, is de hofdichter *Clément Marot*. In 1495 te Cahors, ten noorden van Montauban, als zoon van een koninklijke hofjonker geboren, treedt hij te Parijs in het voetspoor van zijn vader. Van zuidelijk temperament, tintelend van geest en met bevallige manieren, is hij spoedig in de hoofdstad de gevierde dichter. Hij looft de schone hofdames, hij maakt de lelijke mooi in sierlijke verzen, maar bovenal prijst zijn kunst op buitensporige wijze zijne koninklijke majesteit. Vroegtijdig wordt hij gewonnen voor de Reformatie, die hij vooral als een soort van geestelijk spektakel, als 'n godsdienstige vrijheidsbeweging verstaat. Erasmus heeft een diepgaande invloed op hem geoefend, maar toch vindt hij ook diepere tonen; hij heeft vergeving van zonden nodig en zoekt haar bij Christus. In het jaar 1526 wordt hij in de kerker van het Châtelet geworpen, omdat hij op Vrijdag spek gegeten had...; typerend voor de rooms katholieke zedelijkheidsopvatting van die dagen, welke meebracht dat kamelen verzwolgen, maar muggen uitgezegen werden; dat wil zeggen, alle zonde kon over het hoofd gezien, maar elk vergrijp tegen de uiterste omtrek der kerkelijke voorschriften moest ten strengste gestraft worden.

Men zegt wel van Marot's zo weinig rust en eenheid vertonende leven, dat het zich bewogen heeft in een driehoek, tussen koningshof, gevangenis en schuldeisers. Men kon beter zeggen, dat het, evenals later het leven van Rousseau, mank ging aan een diepe tweespalt tussen theorie en praktijk. De ideeënwereld van Marot is voor het merendeel bekeerd, in zijn handelingen is hij een Epicurist der Renaissance. Zijn geest gaat de smalle weg des geloofs. zijn hart de brede weg der wereld. Zo is zijn leven jammerlijk gespleten, wijl de waarheid van het Evangelie, die zijn geest binnendringt, zijn zinnelijk gevoelsleven niet vermag te doordringen en te beheersen; terwijl anderzijds de vleeselijke begeerlijkheden, die met het verlangen van zijn geest onverenigbaar zijn, door de poort van zijn gevoelsleven toch weer binnendringen. Zo lijdt hij óók om des geloofs wil, doch zonder martelaar te zijn. Hij wordt door dweepzieke Rooms Katholieken wegens lutherse ketterij vervolgd, terwijl zijn vitale levenshouding in de grond met het Evangelie in strijd is. Zo dient hij als voorbeeld voor het eigenaardige gezegde van Lanson: "Er zijn mensen, die vervolgd worden

wegens meningen, die de hunne niet zijn." En omgekeerd vermogen de Evangelischen hem niet in waarheid als één der hunnen te beschouwen, want ook hun blijft hij verdacht.

De eerste stormloop der vervolging tegen de van ketterij verdachten, wordt in het jaar 1532 ontketend. Weldra vlucht hij naar Venetië; bij huiszoeking vindt men onder zijn boeken Bocaccio, wiens onkuise Decamerone, toentertijd zeer in zwang, niet slechts zijn verbeelding, maar ook die van 's konings zuster Margaretha in haar jeugd verontreinigd had. In Venetië voelt hij zich doodongelukkig. In de dampkring van het hof was hij opgegroeid, in het van geest en levenslust sprankelende Parijs was zijn thuis geweest; hij voelt zich, ver van de Franse hoofdstad, als een ontwortelde boom. Tenslotte wordt hem het heimwee naar het hof te machtig; hij koopt zich van de dweepzieke kardinaal van Tournon zijn terugkeer met een formele afzwering van het geloof.

De eigenlijke betekenis van Marot voor de Reformatie reikt verder dan de invloed van Margaretha. Moge de zuster des konings de vriendin, en bij tijden de beschermvrouwe des Evangelies geweest zijn; Marot is, zonder het zelf te weten, in zeker opzicht mee de grondlegger der Franse Protestantse Kerk geworden, in zoverre deze in de komende eeuwen steeds een zingende Kerk was. Hij is het, die *de Psalmen Davids* allengs in zangverzen overbrengt. De Hebraïcus Vatable bezorgt hem eerst de wetenschappelijke vertaling, de woordelijke betekenis van de tekst, zodat Marot in staat is, het vertaalde in dichterlijke vorm te gieten. Het ligt voor de hand dat Marot aan die psalmen, welke een koning prijzen, ja wier koningsgestalte als op Frans I slaande, uitgelegd kan worden, zoals dat bijvoorbeeld het geval is met Psalm 21, bijzondere gunst aan het hof te danken heeft. Het Psalmboek, hier voor het eerst vertaald, dan door Beza verder bewerkt, snel ook van populaire, kloeke, manhafte melodieën voorzien, geeft in de kortst mogelijke tijd aan de Protestantse Kerk van Frankrijk haar stempel, maakt haar tot een Kerk van Psalmenzingende belijders, Psalmenzingende martelaren, Psalmenzingende Gemeenten en Psalmenzingende strijders.

In het jaar 1542 vlucht Marot, daartoe genoopt door een edict van Frans I, opnieuw naar het buitenland. Hij begeeft zich ditmaal naar Calvijn te Genève, maar hij kan het daar niet houden, hetzij omdat men hem zijn slordig leven euvel duidt, hetzij omdat hij zich in de weinig milde lucht der stad niet wel gevoelt. Hij trekt verder naar Turijn. Wanneer hij in 1544, niet onmogelijk door vergif, sterft, staat zijn roem als kampioen der toenmalige dichtkunst in het hoogtepunt.

De derde uit de rij van hen, die zelf nog leven onder de betovering der Renaissance, maar toch terdege denken aan de mogelijkheid van een verbinding der nieuwe ideeën op godsdienstig gebied, met de toenmalige rooms katholieke wereld, is *Rabelais*. Ik kan hem moeilijk helemaal over het hoofd zien, daar hij in de eeuw der Reformatie een type weergeeft, dat de Duitse mentaliteit niet kent. Hij is de voorloper der familie, die men later met de naam van Voltaire aanduidt en wier idealistische "solitaire", Rousseau, aan het kortstondig bederf van het Franse Protestantisme medeplichtig zijn zal; denk maar aan de dwaling van de jonge Rabaut.

Rabelais is eerst Franciscanermonnik en als zodanig maar al te zeer vertrouwd met het onbehouden leven en de onkiesheden van zijn kloosterbroeders. Dan begeeft hij zich tot de vrijzinnige bisschop van Maillezais, zwerft wat rond in de wereld, studeert een weinig in de rechten, en wordt tenslotte, naar de begrippen van die tijd, arts. Door

koning Frans om zijn ruige humor naar waarde geschat, door de Sorbonne om zijn vrijzinnigheid vervloekt, sterft hij als "priester" ener kleine gemeente, waarom hij zich noch als pastor, noch als arts veel bekommerd heeft.

Jacob Burckhardt zegt van Rabelais, dat hij "de Renaissance zonder vorm en zonder schoonheid" is. Zijn levendige en voor een deel obscene boeken geven een getrouw beeld van de zedelijkheid en de zeden in zijn dagen, benevens spotdichten over kerkelijke misstanden. Hij beschikt over een enorme kennis, waarin de meest uiteenlopende bestanddelen, ook stukken uit de Heilige Schrift en uit Plato, door elkander heenliggen, wat er toe bijdraagt hem tot de meest gewaardeerde schrijver van zijn dagen te maken. Rabelais heeft een zekere betekenis voor de wetenschap als zodanig. Hij is het eerste voorbeeld van de vrijdenkerij, die tot de overlevering "neen" zegt en daarin schijnbaar met de Reformatie samenvalt; en wier zedenleer het aftreksel is van pas ontdekte onmiddellijkheid en van vermeende eenvoudigheid. Als echte rationalist deelt hij met het Rationalisme aller tijden het geloof aan de oorspronkelijke en aangeboren goedheid der ziel, die dan door goed onderricht opgekweekt wordt, een theorie, die wel in allermerkwaardigste tegenstelling staat tot zijn kennis der menselijke hartstochten. Hij gelooft aan de wetenschap, hij gelooft aan de goedheid der wereld. Het kwade is hem tegennatuurlijk, een bloedig optimisme beheerst hem.

Globaal genomen voltrekt zich de ontwikkeling bij Rabelais in omgekeerde bijbelse volgorde. De Bijbel begint met *de roeping Gods en het geloof der ziel*, en laat dan uit het geloof de christelijke persoonlijkheid opbloeien en verheft alzo de mens, weer aan God gebonden, tot een leven van rechte gewetensvrijheid. Rabelais begint met gewetensvrijheid in volstreckte zin, leidt uit haar een ongeregeld individualisme af en komt nimmer tot een zedelijke, laat staan tot een geestelijke, solide basis.

Alle drie, Margaretha van Navarre, Marot en Rabelais, zijn hervormers met ontoereikende middelen. Rabelais is een criticus van de vijand der Protestanten, de Rooms Katholieke Kerk, maar daarom nog geen vriend; Marot kent het Evangelie, maar is daarom nog niet er door overwonnen; Margaretha van Navarre heeft een Christgelovig hart, dat zich tenslotte toch nog aan een mens onderwerpt.

HOOFDSTUK III.

De Reformatie in Frankrijk.

"JESUS QUID VOLO NISI UT ARDEAT!" "Jezus! Wat wil ik anders, dan dat het brande!" (Opschrift op het zegel van Farel, met de afbeelding van het vlammeende zwaard van Gods Woord.)

De baanbreker der Reformatie in Frankrijk is een geleerde, *Lefèbvre*, die de Heer der Kerk van het Humanisme roept tot de Theologie. Eerst zij een ogenblik herinnerd aan de verhouding van het Humanisme tot de Italiaanse Renaissance. De Italiaanse Renaissance als beweging richt de ogen en de geest van de mens terug op de cultuur van Rome en Griekenland, noopt tot bronnenstudie en houdt zich bezig met het menselijke in zijn ongekunstelde, zinnelijke schoonheid. De Duitse vorm der Renaissance, het Duitse Humanisme, grijpt eveneens terug, doch meer op het gebied van taalonderzoek en studie der Kerkvaders, daarbij spoedig op de grondtekst der Heilige Schrift stotend.

Zo schrijft Reuchlin in Duitsland de eerste Hebreeuwse grammatica voor de studie van het Oude Testament, en bezorgt Erasmus in 1516 de eerste uitgave van het Griekse Nieuwe Testament.

Frans I, koning van Frankrijk, volgt ijverig de eerste stoot der Renaissance in deze bijzondere, filologische richting. De behoudzuchtige, dweepzieke Sorbonne ten spijt, sticht hij in Parijs een instituut voor oude talen, het "Collège royal", later "Collège de France", met de studie van Grieks en Hebreeuws tot bijzondere opdracht. Tevergeefs verklaart de rector der Parijse Universiteit, dat het Grieks een kettertaal is; tevergeefs waarschuwen geleerden der Sorbonne voor het Hebreeuws, omdat het maar Jodenchristenen maakt; al deze toornige stemmen moeten voor de autoriteit der kroon wijken. Het blijkt, dat bijna alle professoren der nieuwe humanistische Hogeschool min of meer met de Reformatie sympathiseren. De studenten vormen een uitgelezen gehoor; een schitterende jeugd en leidinggevende personen verdringen elkander in de gehoorzalen van het koninklijk instituut.

Enige tientallen van jaren voordat dit filologisch Humanisme in Parijs vaste voet en vaste vorm vond en dan hier achter schuil gaande, ontstaat in alle stilte het werk van een eenzaam geleerde; die eerst op wereldlijk en dan op geestelijk gebied zijn onderzoekingen doet; die, moeizaam voorwaarts tastende, stap voor stap zijn weg zich baant. Het is Jacques Lefèbvre, ook wel genoemd *Lefèbvre d'Etampes*, in het jaar 1455 in Picardië geboren, evenals later Calvijn. Hij is een jongeling van armzalig

voorkomen en van geringe afkomst, maar verenigt op zeldzame wijze in zich zielenadel, vroomheid en wetenschappelijk talent. Al sinds 1493 is hij theologisch doctor aan de Sorbonne. Men roemt zijn teerheid, zijn goedheid en de kinderlijkheid van zijn karakter. Met zijn studenten verkeert hij op voet van kameraadschap, ook al zijn ze veel jonger dan hij, gelijk Farel, eerst zijn leerling, later de Reformator van Zuid-Frankrijk.

Lefèbvre is vóór 1512 bezig een geschiedenis van heiligen en martelaren te ontwerpen naar hun namen in de kalender. Vol walging voor het afzichtelijk bijgeloof, waarop hij stoot, wendt hij zich tot de Heilige Schrift. Dat is ten tijde van Luthers reis naar Rome. In het kerkgebouw van St. Germain des Prés heeft Lefèbvre dan zijn studeervertrek; de oude kerk staat heden ten dage nog midden in het moderne Parijs als oudste gedenkteken der Reformatie. Daar schrijft hij zijn Commentaar op de Brieven van Paulus, die hij eind 1512 uitgeeft. Hij zegt daarin, vier jaren voordat Luthers geschriften over de Rechtvaardiging verschenen: "God alleen toch is het, die deze gerechtigheid door het geloof verleent, die uit loutere genade rechtvaardigt ten eeuwigen leven." En wel spreekt hij, om van de overlevering een brug te bouwen naar de nieuwe geloofskennis, van tweeërlei gerechtigheid; de ene is uit de werken, de andere is van God; de eerste is schaduw en teken, de andere is licht en waarheid. De gerechtigheid uit de werken leert de zonde kennen, om de dood te ontvlieden. De andere stamt uit de genade, om het leven te verwerven. Hij zoekt een verzoening tussen Paulus en Jacobus: "Er waren eens twee partijen, van welke de ene op de werken bouwde, de andere op het geloof, zonder naar werken te vragen. Jacobus wijst de laatste af, Paulus de eerste. En gij, wanneer gij wijsheid bezit, stel uw vertrouwen niet op uw geloof en ook niet op uw werken, maar op God, en beschouw, om het heil des Heeren te bekomen, als wezenlijk het geloof van Paulus, en voeg er aan toe de werken volgens Jacobus, want zij zijn toch het teken van een levend en een vruchtbaar geloof."

Hier worde nog een zeer persoonlijk woord uit de voorrede op zijn Commentaar op het Evangelie aan toegevoegd: "Het is nodig, dat de koningen, de vorsten, het ganse volk, ja alle natiën slechts aan Jezus denken, en naar Hem alleen zich uitstrekken." In het jaar 1514 had Lefèbvre het gewaagd om Reuchlin te verdedigen. Zijn Commentaren op de Evangeliën in het Latijn verschijnen in 1522 en worden reeds het volgende jaar in beslag genomen. In dezelfde jaren vertaalt hij de vier Evangeliën, dan, kort na Luther dus, het hele Nieuwe Testament. De Psalmen vertaalt hij in 1523 en 1525; in 1528 andere delen van het Oude Testament en in 1530 het hele boek. Reeds geruime tijd tevoren begon hij onder verdenking te komen; de geestdrijvers van het Parlementsgericht en van de Universiteit loeren op hem en spannen hem strikken. Men vraagt hem: "Zijn de werken van geen waarde?" Hij antwoordt: "Wel terdege! Wanneer ik een spiegel in de zon houd, dan neemt die haar beeld op. Hoezeer men hem polijst en reinigt, des te meer straalt in en door die spiegel het zonnelicht. Terwijl daarentegen, wanneer men hem vuil laat worden, de glans der dagvorstin verloren gaat." Het is duidelijk, dat dergelijke ontwijkende antwoorden noch zijn tegenstanders, noch hemzelf bevredigen kunnen. Zo verhuist Lefèbvre met gelijkgezinden naar de bisschopsstad Meaux, die straks nog bijzonder ter sprake moet komen.

Wanneer gedurende de onfortuinlijke veldtocht van Frans I tegen Karel V in Italië, de rooms katholieke reactie aan het hof de overhand neemt, moet hij vluchten, doch mag dan echter door de gunst van de uit gevangenschap vrijgelaten koning weer terugkeren

en wordt koninklijke bibliothecaris en onderwijzer van de prins. Met de overal rokende brandstapels voor ogen vlucht hij opnieuw, nu naar Nérac in Navarre, waar hij op 81-jarige leeftijd overlijdt, van zijn geweten beschuldigd, dat hij voor het Evangelie niet had durven lijden en sterven.

Deze laatste wanklank, deze innerlijke nood, doet ons een zeker falen in het verleden van de zo bijzonder sympathieke man vermoeden. Het zal niet voldoende zijn, dit tekort te zoeken in het feit, dat hij, zoals iedere echte Humanist, aan de vrije wil geloofde, en dat hem zodoende de laatste diepten der openbaring van zonde en genade wellicht niet opgegaan waren. De geschiedenis van de opwekking te Meaux zal doen zien, dat hij wel eens zweeg, ja toegaf, om zich zelf te redden; dat hij wel eens de laatste stap niet waagde; dat hij soms in het geloof negen stappen deed, om voor de tiende terug te deinzen. Ik denk hier aan het woord van Vinet: "Op de weg der waarheid zijn negen schreden de helft van tien."

Ook moet achteraf van alle Humanisten wel gezegd worden, dat hun kracht, dat is hun toewijding aan de wetenschappelijke stof, de talen en handschriften des Bijbels en de documenten der oude Kerk, - uit de aard der zaak hun zwakheid was. Geestdrift voor de wetenschappelijke arbeid blijft voor hen het beheersende moment; de studie is voor hen niet allereerst middel tot kennis der waarheid, maar, met haar vreugde aan het onderzoek, doel op zichzelf. Deze opredderende, ophelderende arbeid is noodgedwongen eenzijdig, en het is deze eenzijdigheid, die het levenswerk der Humanisten onbevredigend maakt. Lefèbvre heeft daarenboven ook nog gepoogd, het christelijk geloof weer tot zijn grondelementen terug te brengen, d.w.z. positief te vereenvoudigen. De nood van die tijd, de ellende der Rooms Katholieke Kerk, was toch juist de veelvuldigheid van de eredienst. Er waren zoveel genademiddelen, zoveel heiligen! Er waren zoveel autoriteiten in de Kerk! Zóvelen, dat er praktisch geen één meer was voor de zoekende ziel. Het ene stond het andere in de weg; de ene heilige sloeg de ander bij wijziging der kerkelijke mode. Weinigen hebben zoveel kritiek gehad als Erasmus, weinigen hebben het overtollige zo getrouw door het wezenlijke vervangen als Lefèbvre, doch het Humanisme zowel bij de een als bij de ander mist het absolute op God betrokken zijn van een Luther, het volkomen op Christus betrokken zijn van de leer van Wittenberg.

Daarmee komen we op de betekenis van Luther voor de ontwikkeling der Reformatie in Frankrijk. Na de verhandelingen van Erasmus dringen Luthers strijdschriften overal het land binnen; vooral de "Babylonische Gevangenschap der Kerk" wordt in christelijke kringen gretig verslonden. In directe betrekkingen tot Frankrijk treedt Luther door de aflaatstrijd met Tetzl, Eck en Prierias en het twistgesprek van Leipzig. Luther verklaart zich namelijk bereid, zijn leer aan het oordeel der Sorbonne te onderwerpen. Keurvorst Frederik van Saksen schrijft in deze aangelegenheid aan de faculteit van Parijs, wier !toenmalige deken, Beda, van Erasmus de weinig vleierende bijnaam van "truncus", dat is in goed Hollands "de kaffer", gekregen had. Het rapport, dat de door de Sorbonne ingestelde commissie uitbrengt, trekt een lijn van de vroegste ketters over Waldus, Wiclif en Hus naar de kettervorst" Luther; terwijl de "Babylonische Gevangenschap der Kerk" met de Koran wordt vergeleken.

Merkwaardigerwijs beticht men Luther van individualisme, een beschuldiging, die tegen het Franse Protestantisme later door de Jezuïeten en ook door Bossuet weer opgenomen wordt. Luther antwoordt in het geschrift "De abroganda missa privata" buitengemeen grof: "Wij zijn niet gedoopt in de naam van de milddadige theologische faculteit van Sodom te Parijs, noch in die van het Gomorra te Leuven, maar in de Naam des Heeren alleen."

De eerste martelaar der Franse Reformatie was een Lutheraan. Luthers zang:

*"Een nieuwe lofzang heffen we aan,
de asse zal toch niet vergaan,
die stuift in alle landen"*

maakte de vuurdood van Hendrik Voes en Jan van Essen, de augustijner monniken van Antwerpen, onvergetelijk. Als aanhangers van Luther werden zij de 1^{ste} juli 1523 voor het Raadhuis te Brussel verbrand. Brussel ligt niet ver van Parijs: kort daarop had ook de Franse hoofdstad haar eerste evangelische bloedgetuigen.

Weer was het een augustijner monnik, Jean Vallière uit het klooster van Livry; hij had eerst in Meaux onder invloed gestaan van de Bijbelstudiën van Lefèbvre, vervolgens onder die van de geschriften van Luther. De 8ste Augustus wordt hij op het Parijse "Marché des pourceaux" levend verbrand.

Hetzelfde lot achterhaalt de vertaler der geschriften van Erasmus en Luther, Louis de Berquin, de parel van het hof, de vriend des konings, de geleerde edelman. Hij behoort tot de groep, die met Erasmus in schriftelijke betrekking staat. Zo begint hij humanistische verhandelingen, en vervolgens ook reformatorische geschriften te vertalen, evenals Lambert, de Franciscaner van Avignon, die in Basel zo iets als een centraal magazijn van Luthers geschriften heeft. Na de inbeslagname van Luthers boeken in de Parijse boekwinkels door de Sorbonne in 1523 schrijft Berquin zelf zijn "Woordenwisseling tussen vroomheid en bijgeloof", en als kritisch geschrift "Het paradijs van paus Julius." De 13de Mei wordt hij verhoord, de 26ste Juli gesommeerd te herroepen, der 1ste Augustus in de onderaardse kerker van de Tour Carrée gebracht. De koning, die zich nog niet tegen de Reformatie gekeerd heeft, laat het Parlement door een gardeofficier vrees inboezemen en de gevangene ontvoeren, wiens boeken ondertussen verbrand worden. Drie jaar later wordt Berquin weer aangehouden, omdat hij buiten Parijs, in Cambrai en Amiens, als evangelist gearbeid heeft. Onmiddellijk daarop verbiedt het Parlementsgericht onder bedreiging met de verschrikkelijkste straffen, de vertaalde Bijbel te lezen of ook maar te bezitten, en eveneens 'de leer van Luther te verbreiden of de rooms katholieke leer te weerspreken. Bij de terugkeer des konings nogmaals vrijgelaten, ziet Berquin zich in 1529 de laatste maal voor het gerecht. Onvoorzichtig genoeg dient hij een beroep in op de koning, die zich juist, na rusteloos rondzwerven in de provincie, in het slot Blois bevindt. Het Parlementsgericht buit het gunstig ogenblik uit en laat Louis de Berquin nog dezelfde dag verbranden.

Naast de geschriften van Luther want het Woord van God is altijd sterker nog dan mensenwoorden, beginnen ondertussen de vertaalde Evangeliën en andere Bijbelgedeelten hen gezegend werk te doen en het vuur Gods in het land te ontsteken. De stralen van dit eeuwige licht vinden in een zeer donkere tijd hun weg tot in de harten, gelijk sterrenlicht in de ogen van de mensen het helderst, het liefelijkst en het troostrijkst schijnt, wanneer de hemel buitengewoon donker is. Wil men in de Kerkgeschiedenis al van "interessante" tijden spreken, van zulke perioden, die onze bijzondere belangstelling verdienen, dan zijn het deze: de tijden van een stille, onophoudelijke werking van Gods Geest door het Woord; de tijden, waarin mensen het Woord indrinken en zelf tot lichtdragers worden; en niet zo zeer de :tijden, die men gewoonlijk "interessant" noemt, zoals b.v. in de geschiedenis van het Franse Protestantisme de Hugenotenoorlogen of de Bartholomeüsnacht.

Het voornaamste voorbeeld van de kristallisatie van het Evangelie op een bepaalde

plaats, in een duidelijk omschreven kring van heel bepaalde mensen in de eerste tientallen jaren van de Reformatie in Frankrijk, is de geschiedenis van de opwekking in Meaux, met haar evangelische gemeenteopbouw en bloedgetuigen: een wereld in het klein in het groot geheel der Franse Kerkgeschiedenis.

Werelds gesproken is de eerste persoon, de droeve held op dit kleine schouwtoneel, bisschop Brignonnet. Hij stamt uit een typische familie van rooms katholieke geestelijken; hij is een typische vertegenwoordiger van hen, die binnen de grenzen der Rooms Katholieke Kerk verbetering nastreefden; hij vertoont ook het typische einde van zulke verbeteringsgezinden. Zijn grootvader Jean Briconnet is Generaal-Thesaurier des konings, en laat een zoon na, Guillaume Brignonnet Sr, die, dank zij de positie van zijn vader, eerst bisschop wordt van St. Malo, aan de noordwestkust, en tegelijk bisschop van Nîmes, in het uiterste zuiden, Alexander VI Borgia, - dat monster op de pauselijke troon - benoemt hem tot kardinaal. Dan wordt hij aartsbisschop van Reims, vervolgens aartsbisschop van Narbonne, en bovendien prior der grote abdijen van Grand-Moët, van St. Nicolas d'Angers en van St. Germaine Prés te Parijs. Zijn zoon Denys wordt bisschop van Toulon, bisschop van Lodève en bisschop van St. Mak. Zijn andere zoon, Guillaume Briconnet Jr, wordt bisschop van de stad Meaux bij Parijs, wier geestelijk hoofd honderd jaar later zijn zou de man, die het programma van het absolute koningschap opstelt, de grote prediker Bossuet.

Deze Briconnet, bisschop van Meaux, was een leerling van Lefèbvre geweest. Hij is "bijbels christen" en hij is mysticus. Sedert 1518 bemoeit hij zich met 'de wantoestanden in zijn bisdom. De meeste zogenaamde priesters wonen niet in hun gemeenten; in Hotel-Dieu te Meaux, een koninklijk gasthuis, bevinden zich geen zieken, maar hebben zich bepaalde monniken, de Trinitarissen, genesteld, die de inkomsten verteren. De ontaarde Franciscanen, de zogenaamde "Cordeliers" niet te verwarren met de ook "Cordeliers" geheten links-Jacobijnen van de Franse Revolutie overheersen het volk en plunderen het uit.

Al sedert 1519 zijn er "Lutheranen" in het land. Reeds tegen het einde van 1521 is het voorstaan van lutherse inzichten levensgevaarlijk. Geen wonder, dat een aantal nieuwlichters, niet veilig meer in Parijs, hun toevlucht zoeken in Meaux, bij de verbeteringsgezinde Briconnet. Lefèbvre zelf vormt daar een kring der bijbelse richting; onder hen bevindt zich de jonge Parel, en ook Roussel, hofprediker der vooruitstrevende zuster des konings, Margaretha. De middelen waarvan de nieuwe groep zich bedient, zijn de verkondiging des Evangelies en het onderzoek van Gods Woord.

Met het oog op de storm, die, ontketend door de klachten der woedende monniken, van Parijs uit dreigt, trekt Briconnet in 1523 het preekverlof in, dat hij aan Farel en diens vrienden gegeven had. Zij onderwerpen zich aan het verbod, behalve Farel, die toch nog beproeft, aan verscheidene plaatsen van het bisdom te evangeliseren, en zich vervolgens naar Parijs, het hol van de leeuw begeeft, waar hij "er zich doorheensloeg zo goed hij kon." Ondertussen wijkt de verschrikte Brignonnet nog een pas verder terug en roept een Synode samen, waarin hij zich tegen Luther keert en verbiedt, diens geschriften in te voeren, te kopen, te lezen of te verbreiden. Op dezelfde dag laakt hij, in een rondschriven aan zijn priesters, hen, die tegen het vagevuur, de heiligen en de Mariaverering prediken en verbiedt elke gemeenschap met de "lutherse 'pest.'" Daarmee heeft Briconnet, als vertegenwoordiger der vernieuwingsbeweging, zelf afgedaan, Lefèbvre en Roussel zwijgen; de eerste brengt het over zich, om als algemeen vicaris van Briconnet nog in Meaux te blijven.

Evenwel is voor de vernieuwingsgezinde bisschop het dieptepunt nog niet bereikt. Wanneer paus Clemens VII in 1524 een nieuwe bul over de aflaat uitvaardigt, laat Briconnet die in het portaal der kathedraal en op de belangrijkste punten der stad aanslaan; doch de plakaten worden op verscheidene plaatsen der stad afgerukt, en aan de stadsmuren verschijnen plakaten, welke de paus als de antichrist betitelen. In Januari 1525 vindt men in 'de kathedraal rooms katholieke gebedenboeken, gehavend door mes en degensteken, een teken van de toorn, welke door het lezen der Evangelien in de harten der bezadigde wolkammers en vollers ontstoken was. Van één hunner, Jean Leclerc, wordt het bewijs van zijn medeplichtigheid geleverd. Men ranselt hem in het openbaar met de zweep af en brandmerkt hem vóór zijn uitwijzing publiekelijk met een gloeiend ijzer op het voorhoofd. Zijn moeder woont deze strafoefening bij en roept, als de huid van haar zoon onder het gloeiend ijzer sist: *"Leve Jezus en Zijn banier!"*

Het niet veel latere verschrikkelijk maar heerlijk einde van Leclerc, een sterven met de belijdenis van de Verlosser en de 115^{de} Psalm op de lippen, - dat de voortvluchtige kort daarop in Metz vindt - roept de van het Evangelie gewekten in Meaux tot beslissing op.

De eerste, die zijn belijdenis met zijn leven bekrachtigt, is een jonge geestelijke, Jacques Pouent, die boeken "riekend naar de sekte van Luther" vertaald heeft. Briconnet geeft hem prijs. Op Place de Grève aan de brandpaal gebonden, spreekt hij zo geweldig tot het volk, dat Pierre Cornu van de Sorbonne verklaart: "De kerk had er wel een miljoen aan gouddukaten voor over mogen hebben, om de rede van Pouent tot het volk te verhinderen." "De dood van deze mens", zo voegt hij er aan toe, "heeft hem zo talrijke volgelingen verschaft, dat men ze nooit geheel zal kunnen uitroeien."

Een nieuwe poging van Briconnet, om de terreur der klaplopende Franciscanen te bestrijden, loopt hier op uit, dat hij zelf in weerwil van al zijn betuigingen van onschuld, als aangeklaagde terechtstaat voor het Parijse Parlement. Er worden door dit gerechtshof nieuwe bevelen tot inhechtenisneming uitgevaardigd; een aantal ketters uit Meaux, eenvoudige lieden uit het volk, worden naar Parijs in de gevangenis gebracht. Bovendien wordt tegen enige onbetrouwbare en flauwhartigen uit de kringen van Brignonnet een rechtzaak aanhangig gemaakt. Lefèbvre en de hofprediker Roussel vluchten met hulp van de bisschop naar Straatsburg, terwijl enige anderen ontkomen naar Basel. Al deze gebeurtenissen verhinderen niet, dat in 1528 binnen Meaux eenzogenoamd pauselijke bul wordt aangeslagen, die met echt Franse geestigheid toestaat, ja op het hart bindt, de boeken van Luther te lezen en te verbreiden! Brignonnet sterft enige jaren later als ambteloos burger, goed rooms katholiek, in zijn kasteel te Aimans.

Middelertijd heeft zich in Meaux onder zijn onwaardige opvolger een kleine groep gevormd, die besloten is vol te houden: kleine luiden en ook burgers, mannen en vrouwen. Zij staan in verbinding met de bloeiende gemeente in Straatsburg, waar hun voortvluchtige vrienden gevestigd zijn, en waar Calvin de Franse Gemeente verzorgt. Wanneer nu enigen uit Straatsburg weer naar de oude woonplaats terugkeren, vormen zij met de in Meaux geblevenen de eerste Protestantse Kerk van Frankrijk, een Evangelische Kerk naar het model der Calvinistische Kerk in Straatsburg. Tot hun herder en leraar kiezen zij na vasten en gebed Pierre Leclerc, een wolkammer van loutere levenswandel en "wel beslagen in de Heilige Schrift."

Hier, op deze plaats en in deze jaren vermengen zich voor het eerst in Frankrijk Lutheranisme en Calvinisme, de profetische beginselen van Luther en de vormende

gedachten van Calvijn op de gemeenschappelijke basis der Heilige Schrift.

Het stemt wel tot nadenken, dat deze eerste maal ook, wel beschouwd, de laatste was. De overweging, dat Luthers invloed, als aan de Franse geest vreemd, op de duur zonder dat toch had moeten terugtreden, helpt, ook van gereformeerd standpunt uit, niet heen over de droefheid om het uitvallen van deze rijke bevruchting.

De kring der gelovigen verzamelt zich onder hun nieuwe lekenprediker Leclerc om het Woord Gods en het Heilig Avondmaal en bewijst zich als een waarlijk verlorene Gemeente, die, overdrachtelijk gesproken, zijn punt van Archimedes buiten de wereld gevonden heeft. Men komt tezamen in het huis van Etienne Mangin; uit de stad en van het platteland stromen zij samen, tot 300 à 400 mannen en vrouwen toe. Op zekere dag, de 8^{ste} September 1546, overvalt de gendarmerie een samenkomst van 60 personen en neemt ze allen in hechtenis, zonder dat tegenstand geboden wordt. Een jong meisje zegt tot de bevelvoerende officier: "Als gij mij, in plaats van in dit zo heilig en eerbaar gezelschap, in een slecht huis had aangetroffen, dan hadt gij mij niet zo zwaar geboeid!"

Terwijl men de geknevelden in de gevangenis brengt, zingen op straat "die van de religie zijn", getuigen van dit voorval zijnde, met luider stem Psalm 79, het lied van de vijanden des Heeren, die in het heiligdom zijn ingedrongen.

De aanklacht luidt: gemeenschappelijke Avondmaalsviering en bijwoning van Bijbellezingen in de landstaal onder voorgang van Leclerc. Slechts 14 hunner worden ter vuurdood veroordeeld wegens "ketterij, vervloekte godslastering, conventikelvorming en verboden vergaderingen, scheurmakerij en andere laakbare handelingen." De 14 ter dood veroordeelden, aan wier hoofd Leclerc en Mangin, verdeelt men eerst nog over verscheidene kloosters, waar ze nog herroepen kunnen. Dit levert niet het gewenste resultaat op. Dan brengt men ze weer terug naar Meaux om aldaar terecht gesteld te worden.

Op de weg bij het bos van Livry, in het dorp Couberon, loopt hen een wever achterna, die hun toeroept: "Broeders, denkt maar aan Hem, die in de hemel is!" De begeleidende boogschutters grijpen hem daarop en werpen hem in de kar der veroordeelden "tot hun grote vertroosting."

De volgende dag, de 6e October, worden zij in beulshanden overgegeven. Men snijdt Etienne Mangin de tong af, wat hem niet belet om luide uit te roepen: "De naam des Heeren zij geprezen!" Dan bindt men alle veertien op het marktplein aan even zoveel palen. Die palen worden in een kring opgesteld, wel met de bedoeling, dat het zien van het lijden der anderen het eigen lijden nog zou verzwaren; maar de veertien martelaren zelve zijn er dankbaar voor: nu kunnen ze toch elkander in de ogen zien en bemoedigen. Met luider stem loven zij God tot hun laatste snik, terwijl het woedende geschreeuw van het opgehitst gepeupel tegen de oude huizen aanslaat en het "Salve Regina Coeli" ("Wees gegroet hemelkoningin") der razende priesters zich aan het knappen der brandende houtmijten paart.

De dag daarop verschijnt Picard, die voor een steunpilaar der Sorbonne geldt, met een pronkerige stoet op het marktplein, waar de resten der brandstapels nog smeulen, en houdt onder een baldakijn een passende feestrede ter viering van het voltrokken gericht. Toch klinkt er in zijn woorden een kwalijk verborgen onzekerheid door, als hij de nu verstikte boodschap, dat genade noodzakelijk is ter zaligheid, vervangt door het huiveringwekkende woord, dat het geloof aan de eeuwige verdoemenis der veertien levend verbranden, voorwaarde ter zaligheid zij; ja, dat men het ook een

engel uit de hemel betwisten moest, zo hij het tegendeel beweerde. Want, zo zeide hij, "God is geen God meer, indien Hij deze niet voor eeuwig verwerpt!" (Naar Viénot).

Dit is in het kort de kroniek der eerste Hervormde Gemeente in Frankrijk, ons voorgesteld tot eer van God, die zoiets door mensen vermag. De as der veertien brandstapels stuift over het ganse land. De Evangelische Kerk van Meaux lost zich op. Door het bekend worden van haar geloofsgetuigenis, en door haar vluchtelingen, wordt overal heen het zaad van het nieuwe geloof uitgestrooid, zoals eens, na het martelaarschap van Stefanus en de vervolging onder leiding van Saulus, van de vervolgde jongeren te Jeruzalem gezegd werd: "Die nu verstrooid waren, gingen het land door en predikten het Woord tot Fenicië en Cyprus en Antiochië toe." Gelijk ook honderd jaar later de Hugenootse nazaat der bloedgetuigen van Meaux, Agrippa d'Aubigné, zong;

"Kostelijk zaad is de as der verzengden:
Na winters zo donker van stormen en tranen,
Worden in lieflijke lentes uit talloze bloemen
Heilzame balsems bereid ..."

Ook de positie der Evangelischen in heel het land was ondertussen veel ongunstiger geworden. De toegeeflijkheid, die de koning tot hier toe betoond had, was helaas niet voortgevloeid uit overwegingen van vroomheid of gerechtigheid, maar uit zijn afkeer tegen de roomse bekrompenheid, die hem zeer tegen de borst was, en ook uit het vermaak dat hij schepte in de wetenschappelijke arbeid der vooruitstrevende Humanisten. Aan de andere kant is voor 's konings uiteindelijke houding alleen maar zijn voordeel van beslissend gewicht. Zodra het gelukt, hem te overtuigen, dat dé Reformatie zijn inkomsten doet teruglopen, zijn gezag bedreigt en hem persoonlijk dus schaadt, stelt hij zich aanstonds aan de kant der vervolgers. Een schijnbare overeenkomst ligt er in de onverdraagzaamheid van koningin Elisabeth van Engeland, die de Presbyterianen onderdrukken liet, omdat zij bij hun toenemende invloed een beperking van haar koninklijke macht voorzag. Maar toch, hoe ver staat bij dat alles het karakter van de Franse koning beneden de politieke overwegingen van Englands koningin.

De kentering in de stemming van Frans I voltrekt zich in de jaren 1533 en '34. Als in Parijs de prediking van de uit Meaux bekende biechtvader van Margaretha, Roussel, opzien baart, wordt door de deken der Sorbonne op de kansels der stad een actie ontketend tegen Roussel en ook tegen Margaretha. De ergernis, die verwekt wordt, is zo groot, dat de koning wel Roussel een preekverbod oplegt, maar tegelijk de kerkelijke ophitsers verbant. Door deze Salomose beslissing maakt Frans I echter weer de toorn der Sorbonne gaande; men zegt, dat een van haar oude theologen niet sterven kon, voordat in zijn ziekenkamer de ketter Roussel althans in effigie, dat is, wat zijn beeltenis betreft, verbrand geworden was.

De nog steeds in wankelbaar evenwicht zich bevindende stemming des konings, slaat om ten gevolge van de zogenaamde plakkenhistorie. In de nacht van 17 op 18 Oktober 1534 worden van verbeteringsgezinde zijde plakken aangeslagen, welker inhoud zich keert tegen de corruptie der kerk, waar de koning zelf toch zoveel voordeel uit trekt. Deze plakken schijnen alomtegenwoordig te zijn. Frans vindt zelfs zo'n pamflet in het "kopje, waarin hij zijn zakdoek placht nat te maken." Thans smijt hij het roer om en geeft hij aan de doodvonnissen de vrije loop. De

terechtstellingen op grote schaal nemen een aanvang. Op de 27ste November worden reeds zeven Protestanten, waaronder de arme gebrekkige Milon, "in as verkeerd." In een reusachtige processie van het heilig sacrament, waaraan de koning zelf deelneemt, wordt tegen het vermeende verachtelijk maken van de hostie geprotesteerd.

In Januari 1535 wordt de eerste vrouw verbrand, Marie la Catelle, onderwijzeres der gemeente St. Séverin. Zij had met haar leerlingen het Evangelie in de landstaal gelezen en de kinderen niet meer het Ave Maria laten opzeggen.

Ook de koninklijke lijfarts Pointet sterft op de brandstapel, wijl hij de monniken van hun zedelijke uitspattingen en van de schaduwzijde van het celibaat gesproken had.

In hetzelfde jaar overlijdt op zijn praalbed de meest verbitterde vijand der Reformatie, 's konings rampzaligste raadgever, aartsbisschop Duprat. Nog voor hij de ogen sluit, legt de koning beslag op de schatten, die de gewetenloze kanselier opgehoopt had. In het kasteel te Rambouillet trof men aan, zijn gouden tafelgereedschap en 800.000 thalers, terwijl zich onder zijn overige bezittingen, naar men zeide, nog 300.000 livres bevonden, "tot wier erfgenaam de koning zichzelf benoemde." Duprat was 72 jaar oud geworden; naar een woord van zijn tijd "bipedum omnium nequissimus", dat wil in verstaanbaar Hollands zeggen: "de grootste schurk die ooit op Gods aardbodem rondliep."

In de volgende jaren breidt zich de uitroeisactie van Parijs over heel het land uit. Maar tegen alle verdrukking in, vermenigvuldigen zich de Evangelischen allengs, ook als vrucht van het getuigenis der martelaren. De rook der brandstapels stijgt overal ten hemel, men verbrandt de belijders van het christelijk geloof alsof dit takkenbossen waren. In enkele gevallen slaan de executies door.

Zo wordt in Toulouse om den wille van de roomse leer de inquisiteur Louis de Rochète meeverbrand. Het verreweg verschrikkelijkste feit uit de laatste jaren der regering van Frans I is echter de vernietiging van de stille, vlijtige en vrome Waldenzen aan deze zijde der Alpen in de Provence. Men had het bij de koning doen voorkomen, dat zij oproerlingen waren, die zich meester wilden maken van de stad Marseille. Dan geeft deze aan de kardinaal van Tournon de vrije hand om grondige afslachtingen te organiseren, welke de uitroeiing der bevolking van Cabrières en Mérindol, beoosten de bron van Vaucluse, beogen. Dertig dorpen worden in de as gelegd. De Waldenzen worden neergeschoten, neergesabeld, in hun toevluchtsoorden verbrand. Behalve de duizenden slachtoffers die bij deze gruwelen dadelijk de dood vinden, worden er nog ongeveer 250 terechtgesteld, 600 naar de galeien verwezen, kinderen als slaaf verkocht en velen in de gevangenis gebracht. Enige duizenden slaan zich, over het gebergte heen, door naar Genève, waar Calvijn in volmaakte trouw een hulpactie in de Zwitserse kantons voor hen inzet.

Het behoeft wel niet gezegd te worden, dat de hoofdschuldige aan deze ten hemel schreiende misdaad, baron d' Oppède, 's pausen lof oogst.

De **Waldenzen-vervolgingen** richten onze aandacht op zuidoost Frankrijk, dat later de ganse verantwoordelijkheid voor het lot van het Evangelie in Frankrijk te dragen zal hebben. Hier, ten noorden van de Provence, was in het jaar 1489 de Reformator Farel geboren. Om het type dat hij vertegenwoordigt door vergelijking wat beter te verstaan, zou men eerst wel de algemene vraag kunnen aansnijden, of Profeten en Reformatoren van het karakter huns volks eenvoudig de uitbeelding zijn, dan wel de noodzakelijke aanvulling. John Knox in Schotland zou een voorbeeld kunnen zijn voor het eerste. Maar de overweging, dat ieder volk ernaar streeft, voor zijn overheersende neigingen

tegenwichten te zoeken, doet de vraag rijzen, of dit ook voor het terrein der religie en voor Frankrijk geldt. De Druïden worden ons getekend als de sombere priesters van het zo luchthartige Keltische volk. Calvin, stuurs en streng en klaarblijkelijk zonder de lichte charme van een Fransman, is aan de Franse ziel alleen verwant door het rationele element, dat hem steeds tot de hoogste klaarheid noopt.

Zijn tegenvoeter is Guillaume Farel. Het zou al te eenvoudig en daarom onjuist zijn, wanneer men hem als uit het zuiden, tegen Calvin als uit het noorden van Frankrijk zou willen overstellen. Farel maakt de indruk van een rasechte Kelt te zijn. Geboortig is hij uit de Dauphiné, het oude gebied van de Keltische Allobrogen en van hun stamgenoten, die zich hier gevestigd hebben. Wanneer men de cultuurgeschiedenis van Wales bestudeert, dan ziet men dat de Kelt vatbaar voor geestdrift is, beweeglijk van gemoed, driftig, druk, heldhaftig, onbeheerst en ongeschikt om te organiseren. Precies zo is Farel's karakter: heftig, een onbesuisd aanvaller die nooit denkt aan gevaar, een wandelende vuurbrand. Later in Genève zal hij, om de Gemeente te bouwen, Calvin bitter hard nodig hebben als aanvulling en correctie.

Deze Elia, die niet schrijft maar handelt, ziet in 1489 als kind van een kleine landedelman het levenslicht in Gap, de bakermat der Keltische Caturiciërs en Avanticiërs; daar groeit hij op met vier andere broertjes en zusjes. Zijn ouders zijn vroom rooms katholiek. "Mijn vader en moeder geloofden alles", zo schrijft hij van hen. De knaap is zeer begaafd, vol verbeeldingskracht, oprecht en trouw, van ontembare moed en van een koenheid, die voor geen hindernis terugdeinst. Hij is een mens van honderd procent; de latere botsing met Erasmus, die van heel wat minder procenten was met zijn "haat tegen dat absoluut zeker zijn, dat zo kenmerkend was voor de Reformatoren" en tegen alle verstoorders van het aangename compromis, is een historische klucht. Hij heeft de gebreken van zijn kwaliteiten: zijn onstuimig optreden kostte hem later Montbéliard als arbeidsterrein.

De jonge Farel stort zich aanvankelijk hals over kop in alle roomse praktijken. Als kind van zeven jaar staat hij reeds vol vrome aandacht in de omgeving van Tallard voor het wonderdadige kruis, dat uit het kruis van Christus gesneden is. Dan wil hij gaan studeren, wat zijn vader hem ook toestaat. Voorbereidend onderwijs ontvangt hij in zijn geboorteplaats; dan gaat hij naar de Hogeschool te Parijs, "tot de moeder aller wetenschappen, het vare licht der kerk, dat nooit verduisterd wordt; die zuiver gepolijste spiegel des geloofs, die door geen wolk verdonkerd en door geen aanraking verontreinigd wordt." Omstreeks 1509 komt hij in de hoofdstad aan, juist wanneer de voorganger van Frans I, Lodewijk XII, de bisschoppen te Tours bijeengeroepen heeft, om de paus te trotseren. Lefèvre d'Etaples onderricht hem op zijn buitengewoon heldere wijze in de filosofie, doch al spoedig worden meester en leerling ook door banden van vriendschap verbonden. Een gemeenschappelijk innig geloof brengt hen tot elkander; zij sieren samen madonnabeelden op en bidden ook samen op het veld tot de koningin des hemels.

Nóg is Farel zonder voorbehoud rooms katholiek. Hoort hijspreken tegen de paus, dan laat hij de tanden zien als een verscheurend dier. "Ik geloof aan het kruis, aan bedevaarten, heiligenbeelden en relikwieën. Wat de priester in de hand houdt en in het schrijn zet, dat is voor mij de enig ware God, en buiten Hem is er geen ander, noch in hemel, noch op aarde." Later zegt hij van zichzelf: "De satan had de paus en alle papisterij zo diep in mijn hart geplant, dat de paus zelf niet zoveel papierij in zich had als ik." Hoe meer hij God zoekt, hoe meer hij verstrikt raakt in zijn zonden, hoe meer

hij oog krijgt voor de afgrondelijke verlorenheid van zijn ziel. Hij leest de heiligenlevens, hij studeert oude filosofie en probeert Aristoteles voor een Christen te houden. Dan leest hij de Heilige Schrift en vindt daar heel andere waarheden. Hij bloost, wanneer hij verzen ontdekt, die tegen de Rooms Katholieke Kerk pleiten. Tenslotte wil hij er niets meer van weten en zien; zo sluit hij moedwillig de ogen en werpt zich blindelings in de monnikerij der Karthuizer broeders. "Ik had toen een heel pantheon in mijn hart; daar huisden zoveel voorsprekers, heilanden en goden, dat ik een wandelend register van het pausdom was."

Nu is het Lefèbvre, die hem helpen kan, omdat hij zelf geholpen is. De professor leest de Schrift met open zieleogen en leert haar ook zijn jonge studenten geestelijk verstaan. "Lefèbvre heeft mij onderwezen", schrijft hij, "dat alles uit genade komt, alleen uit Gods barmhartigheid, zonder dat iemand het verdiend heeft. Dat heb ik geloofd, zodra het mij slechts gezegd werd." Bankroet met zichzelf, met al zijn goede voornemens en goede werken, werpt hij zich op de belofte, *dat de goddeloze gerechtvaardigd wordt door het geloof in Jezus Christus*.

Hij is het zich eerst nog niet bewust, hoe dit geschenk der genade aan zijn verlichte innerlijke mens, heel zijn rooms katholieke rechtzinnigheid uit haar voegen gerukt heeft. De aanroeping der heiligen neemt met al haar rijke, stichtelijke en kleurige beelden, nog steeds een plaats in zijn leven in. De afkering van Lefèbvre van de roomse legenden, en het trouwe woord van Michel d'Arande, de latere zielzorger van Margaretha van Navarre, verlossen hem van die zinnelijke wereld van roomse middelaars en halfgoden. Met hen valt tenslotte ook de autoriteit van de bemiddelaar op de stoel van Petrus. "Het was zeker wel nodig", schrijft Farel, "dat zij stuk voor stuk van mijn hart afviel, want op de eerste stoot kwam ze nog niet van haar plaats." Maar als hij Jezus Christus met zijn ziel aanschouwt en zeggen kan: "De stem van Christus, mijn Herder, mijn Meester en Leraar spreekt met macht tot mij", dan vermag hij "niet meer met het moordzieke hart van een dolle wolf, maar als een zachtmoedig lam", de nieuwe houding; tot de paus te vinden en zich aan Jezus Christus over te geven.

Nu studeert hij Grieks en Hebreeuws, om de Bijbel te kunnen lezen in de grondtekst. Hij zal de Heilige Schrift nodig hebben, want nog steekt "een sterke wortel van de betovering des satans" in zijn hart. "Het was mij", zo schrijft hij terugblikkend, "gewoonweg niet mogelijk, mij los te maken van de mis; ik was nog als van haar betoverd... en het meest was ik door de aanbidding van brood en wijn nog verleid en verblind." Steeds nog bezoekt hij rooms katholieke godsdienstoefeningen, maar temidden der Latijnse litanieën en der onrustige menigte, schreeuwt het daarbinnen in hem: "Gij alleen, Gij zijt God. Gij alleen, Gij zijt wijs. Gij alleen, Gij zijt goed. Niets mag van Uw heilige Wet afgedaan worden, niets mag er aan toegevoegd, want Gij zijt Heer en Gij alleen; naar U alleen verlang ik en naar Uw bevel." Toch is het niet zijn subjectieve religie, de schreeuw van zijn ziel, die hem eindelijk van de betovering der hoogmis bevrijdt, maar het objectieve woord der Openbaring in de Bijbel, het "algemeen bewustzijn van het gezag van Gods Woord" en de "overtuiging, dat alles wat daarmee strijdt, verdoemelijk" zij.

Van de nu volgende werkzaamheid van Farel in Meaux hebben we reeds gesproken. Spoedig moet hij naar het zuiden, naar Basel vluchten; spoedig zal hij, hoewel een leek, tot evangelisch predikant bevestigd worden. Hier treedt een opvallend onderscheid tussen het lutherse en het Franse Protestantisme aan de dag. Het is

bekend, hoezeer Luther bij zijn werk gesterkt werd door het bewustzijn, dat hij theologisch doctor was en hoezeer nog heden ten dage de gedachte van de bisschoppelijke successie in het Scandinavische Lutheranisme leeft. Ware bisschop Briconnet het Evangelie trouw gebleven en was hem de vuurdood bespaard, dan zou hij misschien de eerste evangelische geestelijke van Frankrijk geworden zijn. Met de afval van Briconnet breekt deze mogelijke organische lijn, om zo te zeggen, reeds na haar eerste punt af. De grote getuigen van het Evangelie en de gans zeer grote christelijke persoonlijkheden in Frankrijk, zullen van nu af leken zijn. Reeds Lefèbvre was een wijsgerige Humanist geweest, ofschoon hij terloops de wijding ontvangen had. Farel is leek. Calvijn is doctor in de rechten. Beza is jurist en kenner der oude talen. Coligny is generaal. Pascal, de evangelische Katholiek, is viskunstenaar. De schepper van het vrije predikambt voor *de Kerk der woestijn*, Claude Brousson, is doctor in de rechten en advocaat van beroep. Hij, die bij de restauratie van de Protestantse Kerk zo grote rol speelt, Antoine Court, is een eenvoudig man, die zijn kennis alleen door zelfstudie heeft verkregen; Rabaut is lekenprediker en slechts even op het Seminarie te Lausanne. Dienovereenkomstig is het karakter van het Franse Protestantisme tot 1750 toe, door leken gestempeld en alzo doende een zaak van het volk.

Allereerst werkt Farel nu, na het ontijdig einde van zijn werkzaamheid in Meaux, als vrije evangelist in zijn geboorteplaats. Hij spreekt met zijn drie broeders over het Evangelie, niet zonder vrucht: tien jaar later zien wij hen have en goed voor de Heiland verlaten. Een in Gap uitbrekende opwekking brengt de kerkelijke en de wereldlijke macht tegen hem in het geweer. Nu zwerft hij langs de oevers van de Durance en van de Isère al predikend rond. Daar wint hij ook de Franse Hufter, de ridder Anémond de Coct, voor Jezus Christus. In temperament is Anémond Farels gelijke, in rusteloosheid bijna zijn karikatuur. Beminnelijk, avontuurlijk, alles op het spel zettend, doet de ridder afstand van zijn familiegoed ten gunste van zijn broeder, spoedt zich naar Bazel, dan naar Wittenberg. Daar weet hij gedaan te krijgen, dat Luther bij de hertog van Savoye het verzoek indient om de Dauphiné met evangelische predikers te verzorgen.

Na het treurig einde van de evangelische opwekking in Meaux en de vlucht over Parijs naar het zuiden, na vervolgens even in Bazel en Straatsburg werkzaam te zijn geweest, keert Farel, van Oecolampadius ingezegend, naar Frankrijk terug. Hij begeeft zich naar het land van Montbéliard, ten zuiden van Belfort, dat in 1397 uit de hand van de graaf van Bourgondië in die van de hertogen van Wurtemberg gekomen was en welks hertog Ulrich het Evangelie welgezind is. Farel is hier generaal op een voorpost. Oecolampadius, die het ontembare temperament van zijn vriend maar al te goed kent, vermaant hem van te voren, om aan zijn leeuwenmoed toch duivenzachtheid te paren, Vóór Farel ligt Franche Comté en Bourgondië, aan zijn linkerhand het land van Lyon, aan zijn rechter Lotharingen. Dat de door de Geest bezielde prediker overal het vuur Gods ontsteekt, bewijst een gemelijke brief door Erasmus in die jaren geschreven aan de bisschop van Rochester. Ondertussen groeit ook de evangelische beweging in Grenoble en vooral in Lyon. Omstreeks diezelfde tijd vormt zich in het naburige Bazel een vruchtbare samenwerking van de vriendenkring Farel-Anémond; Zwingli, Oecolampadius en Myconius staan met hen in een nauwe betrekking.

Dagelijks worden bidstonden voor de heilige zaak gehouden. Zware schokken heeft de jonge gemeenschap te verduren door de Avondmaalstwisten, welke ook voor het noorden van Frankrijk noodlottig blijken. Opbouwend daarentegen is de oprichting

van een Bijbel- en Traktaatgenootschap, dat van welgestelde Evangelischen in Lyon gefinancierd wordt. Farel vertaalt de reformatische geschriften in het Frans, met name ook Luthers verklaring van het Onze Vader. Anémond ziet de drukproeven na en laat drukken. De machines in Bazel lopen dag en nacht, en Frankrijk wordt van hier uit met Bijbelgedeelten en evangelische geschriften als overstroomd.

Helaas vindt de rusteloze arbeid van Farel in Mont-béliard spoedig zijn droevig einde. Farel, wien een Melanchton ontbreekt, begint de Franciscanen van Besancon, die met polemische bedoelingen in de kerk van Montbéliard gekomen waren, te "ontmaskeren." Niet slechts de elektrische stroom, maar ook psychische spanningen zoeken immer de kortste weg en houden van kortsluiting. Op het terrein van de godsdienst betekent dit, dat bij de natuurlijke, driftige mens aller tijden vlak voor de deur ligt een ongeestelijke navolging van Jezus, die de Tempel reinigt.

Oecolampadius, die het onweer ziet aankomen, schrijft aan de man, die zo onstuimig de gesel zwaait, zielzorgelijke woorden: "Gij zijt gezonden om te zegenen en niet om te vloeken. Dokters amputeren toch ook niet, voordat al het andere gefaald heeft. Wees een arts en geen beul." Maar het onheil valt niet meer te keren; een nieuw conflict in het openbaar schijnt tenslotte het lot van Farel bezegeld te hebben. Een helaas bevestigd bericht spreekt van een aanval van de woedende Reformator op de monstrans, die door een priester over de weg gedragen wordt. Een andere, legendarische overlevering, die sedert Kirchhofer bestreden wordt, heeft het voordeel van ongemene levendigheid; men zou kunnen zeggen, dat zij te goed bij Farel past, om helemaal verzonnen te zijn. Het incident zou zich dan als volgt hebben toegevoerd. Er komt een processie van de heilige Antonius aan; juist op een brug loopt Farel er tegenaan. Twee priesters, die in een schijn het heiligenbeeld dragen, bewegen zich in zijn richting. Farel wijfelt een ogenblik. Zal hij omkeren? Zal hij opzij gaan? Maar dan ontsteekt zijn toorn. Hij pakt het schijn en werpt het met beeld en al in het water. Op het woedende geschreeuw van de deelnemers, antwoordt Farel met donderende stem: "Gij arme afgodendienaars, zult gij dan nooit uw afgoderij laten varen?"

Farel moet nu Montbéliard verlaten; zijn eigenlijke werkzaamheid in Frankrijk is hiermee ten einde. Slechts nog eenmaal, in de winter van 1561/62 is hij terloops nog in de oude geboorteplaats Gap werkzaam. Zijn verdere arbeid in Zwitserland behoeft hier niet ter sprake te komen.

"Men is pas de vruchtbare voortzetter van een werk, onder voorwaarde, dat men niet gelijkt op de vorige leiders." Dit wonderspreukige woord van Vinet karakteriseert de andere Reformator van Frankrijk, die twintig jaar jonger was dan Farel, Johannes Calvijn. Deze is heel anders dan zijn voorgangers en kan niet uit hen verklaard, noch bij hen aangepast worden. Luthers rijke ziel, waar menige storm doorheen gegaan is, heeft vele snaren op haar instrument en kan in haar wezen alleen van het geloof uit verstaan worden; van allerlei natuurlijke gezichtspunten uit kan zij echter op velerlei wijze ook misverstaan worden. De vrienden van het zuivere "arische" ras, verstaan hem als woordvoerder van het ware Duitse element, in zijn hoedanigheid van Bijbelvertaler en heerscher der Duitse taal. Het liberalisme prijst hem als verbreker van het scholastieke dogma, als heraut ener geestelijke bevrijding. Socialisten verfoeien hem als vijand van de boerenopstand; vijanden van het Jodendom eisen hem voor zich op; en de allernieuwsten noemden hem de kampioen der "Duitse Christenen."

Calvijns gestalte daarentegen is hard als staal, zijn karakter schijnt bijna

bovenmenselijk in de wijze waarop het zichzelf gelijk blijft. Niemand kan hem voor zich opeisen, die anders is dan hijzelf; elke poging daartoe moet schipbreuk lijden. Het woord van Schiller in zijn proloog op de Wallenstein: "Naar der partijen gunst en haat vervormd, blijft zijn karakterbeeld in de historie steeds onvast", dat woord geldt wel van mannen als Cromwell, die de Tories beschrijven als „een monster dat zijn koning vermoordde, en die de Whigs tekenen als een gemeen en bespottelijk huichelaar. Maar het beeld van Calvijn is slechts voor één uitlegging vatbaar; dat kan slechts binnen de grenzen van zijn eigen soort, door onderstreping der markante lijnen éézijdig toegespitst worden, m.a.w. men kan de schoonheid van zijn karakter te mooi en zijn zwakheden te zwart maken en de bemiddelende eigenschappen wegwerken. Hij blijft in de grond steeds dezelfde, de man die alleen maar respect inboezemt; van de soevereiniteit Gods geïnspireerd; bij alle goedhartigheid onverbiddelijk consequent niet alleen ten opzichte van anderen maar ook van zichzelf; de bovenzinnelijke veronderstellingen van zijn denken in onweerlegbare logische gedachten doortrekkend tot het einde toe.

Hij is een strijder als geen ander, en toch anders dan de held, zoals Carlyle die in de figuur van John Knox zo prachtig beschrijft, want een aangeboren schroom en schuchterheid blijft hem zijn leven lang bij en wordt slechts overwonnen door de nog grotere vreze voor die God, die hem geroepen heeft.

Het ligt niet op mijn weg, in dit hoofdstuk een levensschets te geven van de man, die zijn eigenlijk werk in Zwitserland deed, doch die tevens, door het geducht overwicht van zijn geest, aan West-Europa en daarenboven ook aan een deel der Verenigde Staten van Noord-Amerika, zijn stempel opdrokte. Op Frankrijk werkt hij slechts op indirecte wijze, door de uitstraling van zijn geest, door zijn leer in *de Institutie* en in de Catechismus, door zijn brieven, door het lichtend voorbeeld van Genève en door de van daaruit naar Frankrijk gezonden jonge predikers. Toch oefent hij zo geen zwakke invloed uit, integendeel.

Rechtstreeks, als Fransman in Frankrijk, staat alleen voor ons de jonge Jehan Cauvin, de zoon van een opkomeling en spoedig moederloos. Door de uitgerekende vader van het ene voordelige baantje in het andere geschoven, uit het priesterbedrijf in de nog meer winst gevende juridische loopbaan, leeft hij in een omgeving, die alleen maar lust heeft in de vetste kluijjes. Wanneer hij twaalf jaar is, krijgt hij, als zoon van een bisschoppelijk rentmeester, al een kapelaansprebende van de kathedraal van Noyon. Op 18jarige leeftijd valt hem een kapelaansprebende van de pastoorsplaats van Monteville ten deel, zonder dat hij ooit enige kerkelijke diensten behoeft te doen. Wanneer de geschiedbeschouwing van Hippolyte Taine, volgens welke de mens louter als product van erfelijkheid en omgeving te verklaren is, juist ware, dan moest Calvijns karakter even uitgeslapen zijn als dat van de juridische Erasmus. In plaats daarvan tekent ons de overlevering de jonge zowel als de oude Calvijn als een zichzelf steeds gelijkblijvend beeld van onbaatzuchtigheid en onomkoopbaarheid, een man uit één stuk; in Genève ontvangt hij tenslotte ten tijde van zijn grootste macht, na hongerjaren, een jaarwedde van 3.500 mark, en vindt dat dit bedrag reeds te hoog is. Omstreeks het jaar 1534 valt de bekering van de stille geleerde. Zelf zegt hij er slechts een enkel woord van, en, wel in de beroemde voorrede van zijn Franse commentaar op de Psalmen: "Hoewel ik het bijgeloof van het pausdom hardnekkig toegedaan was, heeft God door een plotselinge bekering mijn hart overwonnen en aan Zich onderworpen... Nadat ik alzo van de ware vroomheid de eerste smaak en de eerste kennis gekregen had, werd ik tegelijk van een zo groot verlangen verteerd om alles

ervan te smaken, dat ik, zonder mijn andere studiën geheel op te geven, ze toch veel minder ijverig beoefende. Daar kwam bij, dat tot mijn grote verwondering binnen het jaar allen, die een zeker verlangen naar de zuivere leer hadden, zich bij mij voegden om onderricht te ontvangen."

Dat was in Nérac ten zuiden van de Garonne. Een jaar tevoren had hij nog in het College Fortet, in de Rue Valette in Parijs gestudeerd en gewoond. Wie Parijs doorkruist, moet daar maar eens aandachtig bezien het oude trappenhuis in de tuin, het is de enige herinnering aan de Reformator in de Franse hoofdstad. Daar in Parijs had Calvijn voor zijn vriend Cop, de jeugdige rector magnificus der Universiteit, gereed gemaakt diens rede op Allerheiligen over Rechtvaardiging en Genade. Dan moeten beiden vluchten. Nog slechts eenmaal komt Calvijn naar Parijs terug, nadien zet hij nooit meer een voet op Franse bodem. Om Calvijns leer, die spoedig op heel beschaafd Frankrijk beslag leggen zal; om het eigen karakter van zijn gedachten over Kerk en Gemeenteopbouw, over heiligmaking en het dienen van God te verstaan, zoals deze verder het Hugenootse type zullen vormen, zal het nuttig zijn, zich Frankrijk te herinneren, gelijk Calvijn het zag, voordat hij het verliet.

In zedelijk opzicht voltrekt Calvijns jeugd zich in het Frankrijk van Frans 1, waarin het traditionele verval bij het volk en zeer bijzonder bij het hof, zich aan de zedelijke onbekommerdheid der Renaissance huwde. Brantôme, die het weten kan, beschrijft het hof als een poel van schaamteloosheid. De koning zelf sterft aan de venerische ziekte, nadat hij eerst zijn tweede gemalin en de hofdames daarmee had aangestoken. Verder vermengt men in het Frankrijk dier dagen de zinnelijke gedachten der Renaissance op gevaarlijke wijze met christelijke ideeën, zij het ook niet in dezelfde mate als in Italië. Er hing toendertijd in het slot van Fontainebleau een schilderij van Leonardo da Vinci, dat Calvijn misschien wel gekend heeft, en waarin deze vermenging wel heel sterk naar voren treedt. Het stelt voor Johannes de Doper, die als de aankondiger van Christus onmiskenbaar de trekken van een heidense Bacchus draagt. De Italiaanse meester had het omstreeks 1510, enige jaren voor zijn vertrek naar Frankrijk geschilderd, waar hij zijn laatste levensjaren als gast van de Franse koning in het kleine kasteel Cloux bij Amboise sleet. Waar de Renaissance zich in zulk een mate in het kleed der christelijke voorstellingen hulde, ruimde zij des te zekerder de laatste weerstand van christelijke reserve uit de weg. Geen zedelijke wedergeboorte bedoelde zij immers, maar een soort verfijnde zinnelijkheid. Daarom hief zij .00k het zedelijk bederf niet op, doch maakte het veelmeer onkenbaar en daardoor nog zoveel gevaarlijker.

In dit Frankrijk, waarin het zedelijk verval slechts met een dun vernisje van fleurig Florentijns nieuw-heidendom bedekt is, leeft de jonge Calvijn. De som van weerzinwekkende indrukken, die op hem aanstormen, kan van hem niet anders gevoeld worden dan als één groot blok van duivelse macht, dat men zo ver mogelijk uit de weg heeft te gaan. Hij moet leren, niet slechts zich hiervan af te wenden, maar om een zo breed mogelijke rand te laten tussen zich en de afgrond; in die trant zal hij ook de Kerk van Frankrijk onderwijzen. En wanneer later in de Gemeente van Montauban, die zijn stempel draagt, een adellijke dame van het Avondmaal uitgesloten wordt, omdat haar kapsel wat al te kunstig is, dan geldt die strenge kerkelijke tucht welbeschouwd niet de "fil d'archal" in heur haren, doch bedoelt deze alleen maar erop te wijzen, dat hier de rand, de afstand van het wereldse leven, te smal geworden was.

Het feit, dat men de waarheid van de terugslag in de geschiedenis, van de slinger die altijd weer naar het andere uiterste doorslaat, tot vervelens toe herhaald heeft, behoeft een gepast gebruik te rechter tijd niet uit te sluiten. Stellig is deze waarheid in dit verband volkomen op haar plaats, en ik moge er daarom nog een weinig op voortborduren. Men laakt wel eens in Calvijns gedachten, werken en voorschriften voor het gemeenteleven, de radicale toon, zodra het gaat om de afwijzing van de rooms katholieke eredienst. Hoe stond het met deze eredienst, die hij in de eerste helft zijns levens gezien had, geschapen? Een onzinnige praal in verbinding met talloze zinnebeelden en hiermee gepaard gaande feesten, schept op zijn best een mystieke schoonheidsontroering, die zinnelijke aandoening met zedelijke karaktervorming verwacht. Het volk blijft maar al te gaarne in het symbool steken en ziet God niet meer op geestelijke wijs. De overtreding van het tweede gebod: "Gij zult u geen gesneden beeld, noch enige gelijkenis maken van hetgeen dat boven in de hemel is wreekt zich volgens de onverbiddelijke wetten der geestelijke wereld. Allerwege worden door Rome uitwendige dingen als plaatsbekleders van onzichtbare waarden gebruikt; het getal van beelden, uitstallingen en processies is legio.

Wanneer men daartegen aanvoert, dat Luther in Duitsland met eenzelfde veruitwendigde Kerk te doen had, dan mag eraan herinnerd worden, dat in Frankrijk wellicht nog meer dan in Duitsland, het grove heidendom van vroeger, in het bonte kleed van het Rooms Katholicisme een veilig onderkomen gevonden had. Aan zichzelf overgelaten, verliest het vanzelf zijn bekoring voor de rijpere mens, zoals de "wonderboom" bij Domremy, in welks takken de dorpsjeugd, waaronder ook Jeanne d'Arc als kind, bloemoffers placht op te hangen, doch welke boom haar, als ze volwassen is, niets meer te zeggen heeft. Zodra echter het vroegere heidendom in het gewaad van de christelijke eredienst gestoken wordt en daardoor verheerlijkt onder het volk voortwoekert, denkt het even lang te leven, als de kerkelijke vormen bestaan, die hem als een veilig slakkenhuisje geworden zijn.

Wie daarvoor een onvergetelijke illustratie wenst, die lere eerst uit een handboek van de geschiedenis van de godsdienst iets over de heilige Drieheid der Keltische vruchtbaarheidsgodinnen. Dan reize hij naar de Provence en dwale noordelijk van Arles door de streek van de huiveringwekkende ruïnes van het oude Les Baux. Daar vindt hij de oude rots, waarop volgens de overlevering de Keltische priesters hun offerdieren slachtten, daar wordt hem ook getoond een oeroud stenen reliëf met drie onduidelijke figuren. De omwonenden noemen ze in hun provinciaals dialect: "Les trémajé", de drie Maria's. En tenslotte reize hij op de 24ste Mei naar beneden, de Rhónedelta in, naar het vissersdorpje Les Saintes Maries. Daar zij hij getuige van de processie, die hier sinds oeroude tijden op feestelijke wijze gehouden wordt ter ere van de "drie Maria's", naar men beweert, n.l. van Maria de moeder van Jacobus, Maria Salome en Maria Magdalena, zoals zij nu heten, en ter ere van haar relikwieën, die in een kapel boven de absis der oude vestingkerk bewaard worden.

Dat is de Rooms Katholieke Kerk van Frankrijk nog in onze dagen. Daaraan gemeten kunnen wij ons een flauw begrip ervan vormen, wat de opgroeiende Calvijn aan verkapt heidendom en verbasterd demonisme aantrof. Trouwens ook in de "Gargantua" van Rabelais schrijven de pelgrims de pest aan de heilige Sebastiaan toe en de waterzucht aan de heilige Eutropius, louter het oude demonengelooft in een nieuw, christelijk gewaad. Calvijn wist welk een gevaarlijke, verleidelijke macht er ligt in zinnelijke voorstellingen en uiterlijke vormen. Daarom verwerpt hij het symbool zonder pardon en stuurt hij voor de opbouw der Gemeente aan op

levensvormen, gespeend van alle beelden, en op de soberste eredienst. Waar toch de dwepers der Hervorming de beelden verwierpen, omdat zij niet klaar en duidelijk het wezenlijke van het bijkomstige wisten te onderscheiden, daar wijst Calvijn in de godsdienst dat, wat de schoonheidszin streelt, af, omdat hij maar al te duidelijk ziet, hoe spoedig de zinnelijke vorm de inhoud bepaalt; ja. hoe zij ernaar hunkert die inhoud te vervangen; hoe onuitroeibaar de neiging der ziel is, om aan een bevallig uitwendig voorkomen van aardse oorsprong, de voorkeur te geven boven de onzichtbare dingen der geloofs.

De geloofsleer van Calvijn, de Institutie, - verschijnend eerst in kleine, later in grotere omvang, eerst in het Latijn en dan in het Frans, - deze Institutie komt van 1536 af in handen van alle ontwikkelden in Frankrijk. In dezelfde mate, waarin de werking van Luthers geschriften als een zuiver Duitse uitdrukking der Reformatie afneemt, treedt de klassieke kerkleer van Calvijn in haar plaats. Haar invloed wordt het duidelijkst aangetoond door een uitlating van Du Plessis, één van Calvijns toenmalige tegenstanders. Deze zegt ergens: "De ketterij, die in Meaux uitgebroken was, was goed bezien noch die van Luther, noch die van Zwingli. Zij was een kwalijk mengsel van het één en van het ander, onder toevoeging van allerhande goddeloosheden, welke een ieder er nog bij deed."

Korte tijd daarop verscheen Calvijn in Frankrijk. Hij bood zijn leerspreuken in een méér oorspronkelijke en méér systematische vorm, dan tot dusver het geval geweest was. En al degenen, voor wie het weinig uitmaakte of zij de leer van deze of van gene sekte aannamen, als zij maar los kwamen van de Rooms Katholieke Kerk, waar zij in de grond van hun hart niets meer om gaven, stortten zich hals over kop in deze nieuwe fabelen. Het is ongelooflijk, in welke mate en met welk een snelheid juist deze ketter zich aanhangers verwierf. Het was nu niet meer het ruw gepeupel, gelijk in de dagen van bisschop Briconnet, maar de grote Heeren en de voornaamste families des lands, die om strijd het juk der oude religie afschudden."

Doch wij vatten nu de draad van het uitwendig geschiedverloop weer op. Hendrik II, de tweede zoon van Frans I, ondergaat heel sterk de invloed, eerst van zijn maîtresse Diana van Poitiers, vervolgens van zijn Italiaanse gemalin, Catharina de Medici, en ook van de ultramontaanse Guise's uit Lotharingen. Hij wordt in de maand juli van het jaar 1547 tot koning gezalfd door de 22-jarige aartsbisschop van Reims, die over hem uitspreekt: "Het nageslacht moet van u kunnen zeggen: als Hendrik II niet geregeerd had, dan ware de Roomse Kerk geheel te gronde gegaan." In Oktober van hetzelfde jaar wordt al dadelijk als schepping der nieuwe regering ingesteld de "Chambre ardente", de "brandstapelkamer", een speciale rechtbank voor ketteren.

Twee jaar later houdt de koning zijn plechtige intocht in Parijs, waarbij ter opluistering der plechtigheid een processie gehouden, een feestmaaltijd gegeven en een parade van galgen en brandstapels in de straten aangericht wordt. Onder de slachtoffers bevindt zich ook een evangelische kleermaker, die, van de bisschop van Macon verhoord geworden, de daarbij erg gewichtig doende Diana van Poitiers toornig toegevoegd had: "Het is al erg genoeg, mevrouw, dat gij Frankrijk onveilig gemaakt hebt! Wacht u ervoor, uw gif en uw modder ook in de heilige dingen van Jezus Christus te mengen!" De koning zag voor het venster van een tegenoverliggend huis met bijzonder welgevallen naar het smartelijk sterven van deze man op de brandstapel. Als hij gewaar wordt, dat de martelaar hem, de koning, door de vlammen

heen onafgebroken strak aankijkt, verlaat hij haastig zijn waarnemingspost, nog lang, naar men zegt, gekweld door de herinnering aan die beide verschrikkelijke ogen.

De Parlementsrechtbank te Parijs vaardigt in de drie eerste regeringsjaren van de nieuwe koning 500 bevelen tot inhechtenisneming uit tegen de Protestanten. Mannen en vrouwen van allerlei stand en leeftijd, ook kinderen en grijsaards, leken, monniken en priesters, worden in levenden lijve verbrand. Deze gedragslijn wordt ook verder gevolgd, heel de twaalfjarige regeringsperiode van Hendrik II door. In deze jaren van christelijk martelaarschap ligt besloten geschiedenis in de hogere zin van het woord; om met Brunner te spreken "de geschiedenis tussen God en mens, die in geen chronologie uitgedrukt kan worden, aangezien het ware zijn boventijdelijk is." Hier kan "door een eenvoudige functie van onze geest het algemene in het bijzondere gevonden en bevonden worden."

Door de evangelische geloofsgetuigen, die met het leven afgedaan hebben, wordt een merkwaardige en plechtige stervensstijl gevormd. Men heeft van de "verheven levensvormen van de Hugenoot" gesproken. Taine heeft het over een "innerlijke adel"; Milton beschrijft de Calvinist als "ridder"; Viénot noemt de zin van zijn leven de ridderlijke strijd om gewetensvrijheid. Aan deze loftuigen is, hoewel ze geen van alle de kern der zaak treffen, toch één ding juist, n.l. dat het lijden en strijden en sterven van deze Evangelischen van eigen, groot formaat is.

Een voorname, jonge en schone weduwe, Madame de Graveron, zit op de kar, die door de straten boldert. Voordien had zij zichzelf zo weinig vertrouwd, dat zij God dagelijks bad, haar toch het lijden der martelaren te besparen. "Ach", zeide ze, "ik ben zó overgevoelig, dat ik ternauwernood een zonnestraal kan verduren, hoe zal ik dan het bruut optreden van beulen en de zengende hitte der vlammen doorstaan?" Maar nu het er op aan komt, nu heeft zij haar rouwgewaad afgelegd, haar fijne fluwelen mutsje opgezet en zich getooid met sieraden, om, zoals zij zelve zegt, haar hemelse Bruidegom op waardige wijze tegen te gaan. Blijmoedig laat zij alles over zich gaan. Dan snijdt men haar de tong af, opdat zij ook niet voor het volk haar Heiland prijze; men verschroeit haar deerlijk de voeten en het gelaat; tenslotte wortt men haar.

Wonderbaar kloek, met energieke gebaren, staat de jonge Florent Venot voor de president van het Parlementsrecht Lizet, die hem voor vier maanden in de kerker geworpen had, om hem murw te maken. Als deze maatregel geen doel treft, heeft men hem eenzame opsluiting gegeven in de zogenaamde "poche" van het paleis. In dit hol, waar men noch zitten noch liggen kan en waar niemand het langer dan 14 dagen uithoudt zonder krankzinnig te worden, moet en zal het verzet van Venot gebroken worden. Maar de jonge Hugenoot doorstaat de proef en slingert Lizet in het gezicht: "Gij denkt wel, dat gij met uw martelingen mijn geest op de duur verzwakken kunt. Maar gij verknoeit er alleen uw tijd mee! Want ik hoop, dat God mij de genade geven zal, om tot het eind toe te volharden en Zijn heiligen Naam door mijn dood te prijzen."

De moedige houding van Venot voor zijn verscheiden herinnert aan het woord van de oude gelovige pottenbakker Palassy, dat bij de Hugenoten "de kinderen reeds zo opgevoed worden, dat zij in hun jonge leven het kinderlijke al hebben afgelegd, en een waarlijk mannelijke standvastigheid bezitten." Dezelfde Palassy wordt later te Parijs in hechtenis genomen, omdat hij noch afgezworen, noch het land verlaten heeft. Hij wordt met de doodstraf bedreigd en tenslotte, 90 jaar oud, in de Bastille gevangen gezet. De toenmalige koning, Hendrik III, want het is al 1588, bezoekt de beroemde kunstenaar en zegt tot hem: "Beste vriend, wanneer gij u inzake de religie niet weet

aan te passen, dan moet ik u tot mijn leedwezen hier in vijandelijke handen laten!" De oude man antwoordt: "Sire, gij hebt nu herhaalde malen al gezegd, dat ik U medelijden inboezem. Maar ik heb medelijden met U, want gij hebt niet als een koning gesproken. Noch gij, noch zij in wier macht gij staat (de Liga), zullen iets over mij vermogen, want ik versta te sterven." Wanneer de andere overlevering van de l'Estoile juist is, beproeft daarop de gouverneur der Bastille, Bussy, tevergeefs, om Palassy door de aanblik van een brandstapel van zijn stuk te brengen, alvorens de ongebroken grijsaard in de kerker sterft.

Maar de eigenlijke stervensstijl der Franse Protestanten is de zingende dood. De vijf theologische studenten van Lyon zingen op hun armezondaarskar Psalm 9:

- 1 *Heer, ik wil U uit 's harten grond
Prijzen, en overal doen kond
Uw wonderen in alle wijken,
Die niet en zijn om vergelijken. (Datheen)*

In het jaar 1555 wordt bij Nevers de schrijnwerker Filleul en een man uit Sancerre, met name Léveillé, verbrand; zij zingen de 6^e Psalm en de Lofzang van Simeon.

Psalm 6 (Datheen)

- 1 *Wil mij niet straffen, Heere,
Die misdaan heb zo zere,
In enen grammen zin;
In Uwen toorn vervaarlijk,
Kastijd mij niet zo zwaarlijk
Als ik wel waardig bin.*
- 2 *Maar wil U, Heer ontfermen
En over mij erbermen;
Ik ben zeer zwak altijd.
Wil mij gezondheid geven,
Want mijn ziel en lijf beven
In deze mijnen strijd.*
- 3 *Mijn geest hem ook ontstellet.
Zwaar verschrikken mij kwellet,
Vreze maken mij onvro.
O Heere! hoog geprezen,
Hoe lange zal 't nog wezen,
Dat ik moet blijven zo?*
- 4 *Ach! wil U tot mij keren,
Wil ook van mij toch weren
Deez' benauwdheid niet klein.
Zeer groot zijn mijn misdaden;
Maar uit louter genaden
Maak mij, Heer, daarvan rein.*
- 5 *Want in den dood zeer wrede,*

*Wie is 't die daar verbrede
Uw lofen eer bekwaam?
Niemand zal in der helle
Uwen prijs schoon vertellen.
Noch danken Uwen Naam.*

- 6 *Ik ben moed' en verslagen
Van gans den nacht te klagen.
Ik doe zwemmen voorwaar
Mijn bedde, met mijn wenen,
En mijn leger met enen
In mijn tranen eenpaar.*
- 7 *Mijn gedaante met allen
Is nu, Heer, gans vervallen
Door gedurig geklag;
Omdat aan alle zijden
Mijn vijanden verblijden
Voor mij met groot gelach.*
- 8 *Gij bozen, wilt nu wijken:
Gij wreden desgelijke;
Vertrekt nu haast van hier.
God heeft mijn treurig klagen
Naar Zijn goed welbehagen,
Verhoord zeer goedertier.*
- 9 *God en wil niet verachten
Mijn gebed noch mijn klachten;
Maar hoort mij t' van zijn eer.
Mijn beden Hem bewegen,
Ik heb van Hem verkregen
Mijn begeerten en meer.*
- 10 *Daarom zijn nu met schande
Bezwaard al mijn vijanden,
Verbaasd zijn zij gewis.
Terug moeten zij keren,
Met schaamte en onere;
Want mij God zo goed is.*

De Franciscaan Rabec wordt in Angers voor de kerk St. Maurice terechtgesteld. Men heeft hem een stuk van zijn tong afgesneden, om hem het zingen te beletten, en hem daarna, om zijn lijden te verlengen, met zwavel bestreken en boven het vuur in de hoogte getrokken. Nochtans zingt hij, verstaanbaar voor allen, de 79^e Psalm; tot hij ten laatste in de vlammen stikt.

- 1 *De heid'nen zijn in Uw erfdeel gevallen;
Zij hebben ontheiligd onder hen allen
Den tempel schoon, en daartoe afgelopen*

*Jeruzalem, ja gemaakt tot steenhopen.
 De lichamen daarnaar
 Uwer knechten eerbaar
 Den raven zij voorstelden;
 't Vlees Uwer knechten goed
 Wierpen ze met hoogmoed
 Den dieren op de velden.*

Het gezang van Christus' getuigen, dat opklinkt onder rook en vuur, gaat zijn weg en dringt zelfs door tot aan het hof, waar niemand minder dan de koning zelf de melodieën der Psalmen voor zich heen neuriet. Het psalmgeklank bereikt het Louvre, zweeft over de Seine naar de "Pré aux Clercs", de "Schrijversweide", en beroert de studenten, die zich ginds vermaken, en de adel, die zich vertreedt in lommerrijke lanen. De 13^{de} Mei 1558 verheffen zich daar plots, als de golven van een opkomende zee, de geloofspsalmen van de Protestanten. Honderden, ja duizenden heffen ze aan. Het gezang zwelt aan tot een orkaan en daverd voort van dag tot dag. De koning van Navarre, die juist Parijs bezoekt, stemt mede in. Het is als een explosie. Drie, vierduizend mensen doen de straten van Parijs weerklinken van de geloofslieden van Genève, de woede des konings ten spijt.

Ondertussen neemt het evangelische geloof hand over hand toe en doordringt het ganse land. Overal vinden besloten en geheime samenkomsten plaats. Men wisselt de plaats der bijeenkomsten om vervolging te ontgaan. Wanneer een leider in hechtenis genomen wordt, valt een plaatsvervanger voor hem in. In onbegrijpelijk groten getale verklaart de adel zich overal voor de Reformatie.

Het tijdperk van Hendrik II breekt een jaar later plotseling af. Het koninklijk huis verwacht in het jaar 1559 een hoogtepunt van zijn dynastieke macht en glorie: prinses Elisabeth zal huwen met de hertog van Alva, de gevolmachtigde van de Spaanse koning; prinses Margaretha met de hertog van Savoye. Men beraadslaagt, hoe men deze weken weids en waardig viere zal. Eén der Guise's, de kardinaal van Lotharingen, geeft de zwakke koning in, dat de terechtstelling van enige lutherse parlamentsleden de Spaanse hertog, zijn aanstaande schoonzoon, veel genoeg zou doen. Dat belooft voor de Spaanse grande een schouwspel te zijn, "dat door de dood van minstens een half dozijn staatsraden aan het feest een bijzondere wijding bijzet."

Men besluit hiertoe de volgende val op te zetten. De koning zal een parlamentszitting bijwonen en de evangelische parlamentsleden met list er toe brengen zich bloot te geven. De koning treedt dienovereenkomstig op zekere dag de zaal binnen van het Augustijnerklooster, waar het Parlement voorlopig zitting houdt. De grootzegelbewaarder Bertrand verzoekt geveinsd de vergadering, nu eens in volle vrijheid van meningsuiting, de begonnen discussie over de vragen van de godsdienst voort te zetten. Dientengevolge wagen enige parlamentsleden het, om volkomen open en eerlijk zich uit te spreken. Viole beveelt tot verbetering der Kerk een concilie aan. Du Faur spreekt van de gebreken van het pausdom. Du Bourg erkent waarheidselementen in de Lutherse geschriften. Daarop worden zes hunner weggeleid en in de Bastille vastgezet.

Nu volgen de huwelijksplechtigheden. Op de 20ste Juni wordt het huwelijk van Elisabeth met de Spanjoel voltrokken. De 27ste Juni wordt daarop de verloving van

prinses Margaretha met de hertog van Savoye gevierd. Dan vindt een driedaags steekspel plaats; de arena is aangericht aan het eind van de Rue St. Antoine, schier aan de voet der Bastille, waarin zich de bedrogen protestantse staatsdienaren bevinden. De 40-jarige koning daagt tot een tweegevecht uit de graaf van Montgommery, dezelfde die zoëven twee der parlamentsleden in de kerker gesleept had. De versplinterde lans van de ridder, die hij niet snel genoeg teruggetrokken heeft, dringt door het opengaande vizier in het oog des konings en raakt de hersenen. Hendrik stort neer, kwijnt enkele dagen voort, zegent nog het huwelijk van zijn zuster Margaretha, en sterft.

Zijn dood leidt in het verval der Valois, die eens de Jonkvrouw van Orleans verbranden lieten. Hun dynastie sleept zich nog enige tientallen van jaren voort en gaat dan, met schuld beladen, jammerlijk onder. En juist dit sterfjaar van Hendrik II, 1559, is het geboortjaar van de Protestantse Kerk van Frankrijk als Kerk, geconstitueerd door de Synode van Parijs.

Maar ik grijp eerst nog wat terug. De onophoudelijke groei der beweging in de provincies was, van Genève uit, op alle mogelijke manieren bevorderd geworden. Colporteurs brengen overal, behalve Bijbels, Calvijns Bijbeluitleggingen, preken en strijdschriften aan de man. De kringen der opwekking zenden hun jonge mannen naar Calvijn, die aan de Academie van Genève rusteloos bezig is hen op te leiden voor de offerdienst in Frankrijk. De geestelijke honger, die door heel Frankrijk heen ontwaakt is, de behoefte der protestantse groepen aan predikanten, is echter zo groot, dat talloze malen vergeefs een aanvraag om dienaren des Woords wordt gedaan. Sedert 1546 beginnen, zowel in Lyon als in Parijs, de kringen der gelovigen een bepaalde gestalte te verkrijgen. Sinds 1555 zijn er reeds plaatselijke Kerken met een vaste inrichting. In het jaar 1558 wordt het aantal Protestanten op 400.000 geschat.

Een vaste Kerkorde, de stichting van een landskerk op de bodem van ordelijk ingestelde plaatselijke Gemeenten, is gebiedende eis. Calvijn ziet het aan en beraadt zich van 1554 af over deze ontwikkeling met grote ernst. Zijn klare geest weet er iets van, dat "het ogenblik van vastlegging van bepaalde vormen, in het godsdienstige evengoed als in het staatkundige leven, van beslissend gewicht" is, en ook dat "al wat zeker en vast en welomlijnd is, een koninklijk recht heeft boven het vage, onzekere en ordeloze." Hoewel men bedacht moet blijven op de uitbreiding der Gemeente, moeten nu toch ook aan de reeds samenvergaderde Gemeente vaste banen van orde en tucht gewezen worden. Calvijn is hiervan ten diepste doordrongen, maar toch draait hij jarenlang om aan te sporen tot opbouw ener Nationale Kerk met bediening der Sacramenten. Zijn aarzeling komt stellig niet voort uit onklarheid over de vereiste vormen van de eredienst, en over de geestelijke leiding van het gemeentelijke leven.

Zulk een aarzeling was er wèl in de geschiedenis der puriteinse Pelgrimsvaders. Wij verplaatsen ons 'een ogenblik in die gans andere wereld en denken aan de Afscheidswaarden van hun predikant Robinson, die te Leiden sterft; aan de Herinneringen van gouverneur Bratford, in hun nieuwe vaderland; ja, reeds aan het eerste "Covenant", het eerste "verbond", der Pelgrimsvaders in hun oude geboortestadje Scrooby. Overal treffen wij hier aan dezelfde merkwaardige theologie van afwachten; met smart verbeidt men het licht, dat de Heilige Schrift spreiden moet over het geestelijk leven en de ordening der Gemeente; zij missen het nog, het moet hun nog geschonken worden.

Niet also Calvijn. Hij weet uit de Schrift, wat er gebeuren moet en ook hoe het

gebeuren moet. Maar wat hij niét weet, is dit: of de kinderen Gods in Frankrijk al rijp zijn voor eigenlijke Gemeentevorming. Behoorlijk geordende predikanten, betrouwbare gemeentelijke corporaties ontbreken nog schier overal. Bijna niets heeft nog vaste vormen aangenomen en een volkomen uitzuivering van alle roomse zuurdesem valt nog niet waar te nemen. Men vergenoegt zich voorlopig slechts, zo schrijft hij, met samen te komen om te bidden en om onderwezen te worden uit de Schrift en met volstandig de levenswandel te beteren.

Echter maakt het kristallisatieproces van de eerstvolgende jaren zo snelle vorderingen, dat een *Nationale Synode* tot vaststelling van belijdenis en kerkorde, onafwijzbare eis wordt. De verhoudingen in Parijs schijnen het te ontraden. Immers wie zich daar naar een geheime godsdienstige bijeenkomst begeeft, wordt met de dood gestraft, terwijl het huis, waar men samenkomt, met de grond gelijk gemaakt wordt. De gendarmerie werkt met alle mogelijke middelen en methoden, om de schuldigen in handen te krijgen, met zwarte lijsten, huiszoekingen en provocateurs. Evenwel komt de Synode met ongehoorde koenheid en onder strenge geheimhouding in 1559 te Parijs bijeen, "bij het bloedlicht van de brandstapels." De voorzitter is de tweede Parijse predikant, de Morel. Verschenen zijn afgevaardigden van 72 plaatselijke Kerken, predikanten en ouderlingen. Eerst wordt in drie dagen tijds een Kerkorde, de "Discipline", opgesteld, dan de Geloofsbelijdenis, de "Confession de Foi."

De Synode geeft deze regels voor geloof en kerkelijk samenleven niet uit in de zin waarin een rooms katholiek concilie dat doet, namelijk als met Goddelijk gezag bekleed, maar als onder het gezag der Heilige Schrift staande. Zoals later Cromwell de predikant van Ely, die tot het Rooms Katholicisme overneigde, van het altaar van zijn kerk verdreef met de woorden: "Ik ben een man onder gezag" Zo zijn de maatstaven van de Parijse Synode uitdrukking van een gemeenschappelijk zich onderwerpen aan de Schrift, zowel met betrekking tot de leer, als ook ten aanzien van orde en tucht.

Luther zegt in 1526 aan het slot van zijn Orde van de Eredienst: "Elke orde van eredienst moet zo gebruikt worden, dat, wanneer er een misbruik uit ontstaat, men haar fluks afschaffe, want orde is een uiterlijk ding, daarom kan ze, hoe goed ze op zichzelf ook wezen moge, misbruikt worden."

Luther denkt dus inzake de kerkorde principieel elastisch. Daartegenover ligt de Franse Kerkorde mee verankerd in het geloof en is zij dogmatisch bepaald. "Wij geloven, dat de ware Kerk overeenkomstig de ordening, welke onze Heere Jezus Christus ingezet heeft, bestuurd moet worden; namelijk dat er dienen te zijn dienaren des Woords, opzieners en diakenen." (Christus wordt daarbij voorgesteld als de Inspirator van de Handelingen en van de Brieven, zodat de daarin voorkomende bepalingen ten aanzien van het gemeentelijke leven, het stempel van Zijn autoriteit dragen.) Dit Artikel 29 van de "Confession de Foi" wordt aangevuld door Art. 25: "Wij geloven, dat de orde van de Kerk, die onder Zijn gezag is opgericht, heilig en onaantastbaar zijn moet." Deze rechte Kerkorde moet door de gehele Gemeente bewaard en onderhouden worden, "ook indien de magistraat en haar verordeningen daar tegen gekant zouden zijn." (Artikel 26).

Uit een "geplante Kerk", een Kerk in wording, ontstaat een "gevestigde Kerk" door beroeping van de eerste predikant op grond van de door de Gemeente gehouden stemming. Vervolgens wordt de Kerkenraad ingesteld door de beroepen predikant en de Gemeente samen. Die Kerkenraad bestaat volgens het Nieuwe Testament uit predikanten als herders en leraars; zij die alleen te onderwijzen hebben (zo de doctores

in Genève); de ouderlingen, die toe te zien hebben op de wandel der Gemeenteleden; en de diakenen, die te zorgen hebben voor de armen (tot 1620 behoort tot hun taak ook uitdeling van het Avondmaal, dopen en in sommige gevallen godsdienstonderwijs). Deze brede Kerkenraad vult zichzelf aan, waarbij echter alleen de predikanten en de ouderlingen aan de stemming deel mogen nemen.

Uit de plaatselijke Gemeenten, de parochies, wordt de Classis opgebouwd, de "colloque." De Classes vormen samen de Provinciale Synode, terwijl de Provinciale Synoden als hoogste instantie de Nationale Synode formeren. Deze synodale kerkinrichting herinnert duidelijk aan de verschillende instanties der burgerlijke rechtspleging. Daar komt nog bij, dat de bestuursinrichting der Kerk, tegen haar wil, steeds meer onder de heerschappij der koninklijke commissarissen geraakt. Al spoedig is voor de samenroeping ener Nationale Synode toestemming van de politieke "procureur" nodig, waardoor deze telkens moet worden uitgesteld. Sinds 1623 is krachtens koninklijk besluit en beschikking van het Parlementsrechtshof ook in de vergaderingen van Classes en Synoden een koninklijke commissaris aanwezig.

Als voorbeeld van de werkzaamheid dezer officiële controleurs mogen dienen de volgende bijzonderheden uit het gebied van Alençon uit den jare 1637. "Monsieur de St. Marc verbiedt niet slechts in de naam des konings alle briefwisseling met het buitenland, maar ook die tussen de Provinciale Synoden onderling. Hij verbiedt over regeringsmaatregelen tegen de Gereformeerden zich te beklagen; en eveneens om, hetzij in geschrifte, hetzij in de prediking, zich woorden te veroorloven als foltering, martelaarschap of vervolging van de Kerke Gods op straffe van verbod van godsdienst-oefening in de kerken, waarin zulke uitdrukkingen gebruikt worden, en met bedreiging van nog strengere straffen. Monsieur de St. Marc verbiedt, zich tegen de verordeningen der plaatselijke overheid te verzetten, gelijk in Anduze geschied was, waar de predikant geweigerd had, een man voor de tweede maal te trouwen, wiens eerste huwelijk door de magistraat ontbonden was. Het is de predikanten verboden, buiten hun Gemeenten te preken, d.w.z. in de filiaalkerken en ook om collecten aan de huizen te houden."

Tenslotte verbiedt Lodewijk XIV ook, om kerkeraadsvergaderingen te houden zonder aanwezigheid van een commissaris. Dat betekent het einde van zelfstandige kerkelijke leiding in geordende vorm.

HOOFDSTUK IV.

De Contra-Reformatie in Frankrijk.

"Wie Calvinist zegt, bedoelt een religie; wie Hugenoot zegt, een temperament. Het is den Hugenoot niet genoeg, zijn geloof te bekennen: hij proclameert het. Het is hem niet genoeg, zijn geloof te verdedigen: hij steekt de vaan van zijn geloof omhoog Hij heeft zichzelf in de hand en is toch onstuimig. Hij is bescheiden en toch onuitstaanbaar hooghartig. In het allerfijnste eergevoel wordt hij van niemand overtroffen. Zijn moreel is die van een heldhaftige Stoicijn. Hij heeft de rechtschapenheid van de onbedorven mens en de trots van een edelman. Hij veracht het geld en verder kortom alles wat men kopen kan. Dingen en mensen beoordeelt hij naar hun innerlijke waarde. Hij kan ook anders zijn dan een heilige, maar hij heeft steeds iets van de offerbereidheid van een Alcestis en van de gestrengheid van een Cato. De openhartigheid van zijn woord kent geen grenzen. In oorlogstijd is hij een held in het gelid, maar de vrede ondermijnt hem; hij loopt liever wonden op, dodelijke wonden als het moet, dan een man te zijn van wapenen ontbloot."

S. Rocheblave, Agrippa d' Aubigné, hoofdst. IV.

Er wordt wel beweerd, dat men de Contra-Reformatie in Frankrijk als een organisch deel der Contra-Reformatie in heel Europa moet verstaan. De grondslag, waar deze stelling op rust, is de onderstelling, dat, zo in Duitsland als overal, de Contra-Reformatie een terugslag op de Reformatie geweest is, die, om het eens heel schematisch uit te drukken, door de Rooms Katholieke Kerk en het pausdom veroorzaakt was; die staatkundig door de rooms katholieke vorsten uitgevoerd werd; en die geestelijkzedelijk bewerkstelligd werd door de eigen reiniging van de Rooms Katholieke Kerk zowel als door de actie der Jezuïeten.

Dit schema valt voor Frankrijk niet zonder meer te gebruiken. Stellig speelt ook hier Rooms Katholicisme en pausdom mee een rol; maar, zoals reeds in het eerste hoofdstuk werd opgemerkt, als beslissend tegenstander van het Franse Protestantisme treedt langzaam maar zeker de machtsaanspraak van het Franse koningschap naar voren. Inderdaad treden er ook wel rooms katholieke machthebbers als tegenspelers op, met name de Guise's, doch dat is slechts voor een mensenleeftijd. Inderdaad speelt ook wel in Frankrijk de jezuïetische actie een rol, doch ook deze lijdt al na enige tientallen van jaren schipbreuk. Inderdaad zijn er ook wel zijdelingse politieke verbindingen in het spel, zoals de duistere invloed van Filips II van Spanje; doch aan

de andere kant verbindt de Franse kroon zich vaak genoeg met de protestantse vorsten van Duitsland, terwijl zij intussen toch voortgaat de Evangelischen in eigen land te vervolgen. Doch één ding is, boven al wat wij opmerkten, typerend voor de Franse Contra-Reformatie. Zij is, wanneer wij haar bezien vanuit het standpunt des Evangelies, hoe wonderspreukig het ook moge klinken, het werk der Evangelischen zelf, een werk dat werkelijkheid wordt op het ogenblik, waarop de Hugenoot de Coligny tot burgeroorlog oproept.

Wij schrijven Maart 1560. De grote ronde toren van het kasteel van Amboise is getooid met afgehouden hoofden van terechtgestelden. Van de renaissancebalkons aan de hoeken van het gebouw hangen lijken aan koorden en ketens, als toneelpoppen aan de draden in een komedie, als de voorstelling afgelopen is. Heel deze vreselijke versiering, "tot vermaak der dames door de Guise's aangebracht", wordt door de doorluchte personen, van een balkon af, met belangstelling in ogenschouw genomen. Een verleidelijk schone gestalte is er onder de dames, het is bijna nog een kind, Maria Stuart, de gemalin van koning Frans II, zelf ook nog nauwelijks de kinderleeftijd ontwassen. De opstand van Amboise, waaraan ook, trots alle waarschuwingen van Calvijn, Hugenootse adel deelgenomen had, was met dit schouwspel tot een eind gekomen.

De regering van de 16-jarige Frans II, welke slechts één jaar duurde, leidt in zover de Contra-Reformatie in, als de jonge koning de beide ooms van zijn gemalin, hertog Frans de Guise en de kardinaal de Guise aan het roer van het schip van staat roept. Deze Lotharingse familie, die in haar ongekende levenskracht aan de Borgia's en Medici's in Italië herinnert, besluitvaardig, consequent, teugelloos, eergierig, gewelddadig, sluw en fanatiek ultramontaans, nestelt zich van nu af als parasieten in Frankrijk. Zij teert op het volksvermogen en op het prestige des konings. Onder de Guise's wordt uit de kroonschat van bijna twee miljoen thalers, die Frans I nagelaten had, spoedig een staatsschuld van 47 miljoen thalers, wat gelijk staat met het viervoudige jaarlijks inkomen van de kroon. Het einde van de Guise's valt nagenoeg samen met de ondergang van de dynastie van de Valois. Voor de Franse adel gelden deze Lotharingers als uitheemse Duitse overweldigers; voor het Protestantisme als wederrechtelijke uitoefenaren van de koninklijke macht.

De 17^e November 1560 sterft Frans II een echt roomse dood. De kardinaal de Guise, die de gewillige koninklijke jongeling hopeloos ziet wegwijnen aan een oorverzwering, schrijft processies en ceremoniële boeten voor, om van de hemel verlenging van 's konings leven "althans tot de volledige uitroeiing van de ketters" te erlangen. De domvrome koning zelf doet geloften aan de moeder Gods van Cléry en aan alle heiligen. Hij begeert nog te blijven leven, om zijn land van alle dwaalleer te reinigen. Hij vervloekt zichzelf, in geval hij in de toekomst vrouwen, moeders, zusters, verwanten of vrienden sparen zou, zo dezen van ketterij verdacht zouden moeten worden.

Zijn opvolger is de tweede zoon van de koningin-weduwe Catharina de Medici, Karel IX, toen tien jaar oud en slechts in naam koning van Frankrijk tot aan zijn dood in 1574. In werkelijkheid voert de listige, onbetrouwbare Italiaanse moeder het bewind. Het schijnt het lot van dit ongelukkige land te zijn, om van vreemden uitgebuit en uitgemergeld te worden. Het valt toch in de loop van de eeuwen als een prooi in de handen van de Lotharingse Guise's, van de Florentijnse Catharina de Medici, van

Anna van Oostenrijk, van de Siciliaan Mazarin en tenslotte van de Corsicaan Bonaparte. Door een trouweloze evenwichtspolitiek, door uitbuiting van elke samenloop van omstandigheden, telkens de ene tegenstander door de andere onschadelijk makend, speelt Catharina de Medici de Guise's en de Bourbons, het pausdom, de protestantse adel en Spanje tegen elkander uit. Ondertussen is het evangelische geloof in sommige delen des lands bijna al tot volksgodsdienst geworden, de vrucht van de gloriejke jaren van de vele trouwe bloedgetuigen. Omstreeks 2.500 Protestantse Gemeenten worden er reeds geteld; men spreekt zelfs van tien bisschoppen, die hun rooms katholiek geloof al hebben afgelegd. In het door en door roomse Parijs gaan reeds meer dan 6.000 personen naar de protestantse godsdiensttoefening. Men kan bijna zeggen, dat het gereformeerd geloof mode begint te worden.

Tegen deze klaarblijkelijk overmachtige ontwikkeling vormt zich een jaar na de regeringsaanvaarding van Karel IX onder de leiding van de Guise's een driemanschap, dat ten doel heeft, het Protestantisme uit te roeien. Op Paasmorgen verdelen in de kapel van de heilige Saturninus in Fontainebleau drie samenzweerders onder elkander één hostie:

- hertog Frans de Guise, van het slag van de Italiaanse condottieri;
- de oude maarschalk de Montmorency, onbeschaafd, gewelddadig en hebzuchtig; en de gunsteling van het hof St. André, een bandeloos ,soldaat, ijdel, spilziek en wreed.
- De lange, magere schaduw van Filips II valt vanuit het zuiden over deze kleine groep heen.

Hieraan evenwijdig loopt de poging van de koningin-moeder, om het Protestantisme in de persoon van zijn beide hoofdvertegenwoordigers, koning Anton van Navarre, uit het huis van Bourbon, en diens broeder Lodewijk, vorst van Condé, beduidend te verzwakken. De beide strijdmiddelen, die deze Italiaanse het meeste liggen, zijn het vergif dat het lichaam, en het vergif dat de ziel verderft. De kracht van de zwakke Anton is het prachtige karakter van zijn evangelische gemalin, de onvergetelijke Jeanne d'Albret. De ruggesteun van de prins van Condé is zijn edele vrouw Eleonora. Hier zet de koningin-moeder nu haar tweede middel in. Uit de gelederen van haar "vliegend escadron", een groep vrouwelijke lokvogels die zij achter de hand heeft, stuurt zij mademoiselle de la Béraudière, de "mooie Rouet" er op uit, die het huwelijk van Anton van Navarre verwoest. Isabella van Limeuil verleidt de prins van Condé, die spoedig in zedelijk opzicht hoe langer hoe dieper verzinkt, terwijl diens vrouw ten dode verkwijnt. Niemand zal het Calvin ten kwade duiden, dat hij, van Genève uit, deze schandelijke methoden tegen evangelische vorsten, ten felste hekelt.

Een nutteloos godsdienstgesprek te Poissy en het tolerantieedict van de koningin van 1562, waardoor zij de ondragelijke spanning in het land zoekt op te heffen, veranderen niets aan het verdelgingsplan van de fanatieke rooms katholieke leiders. Hier ligt de sleutel tot goed begrip van de godsdienstoorlogen en ook tot een menselijk begrijpen van het feit, dat zeer brede kringen van Protestanten zich als Protestanten op politiek terrein begeven gingen. Dit is, formeel-juridisch, de stand van zaken: in strijd met het door de koning getekende tolerantieedict, treffen de Guise's maatregelen tot vernietiging zowel van de predikers als van de Gemeenten van de Evangelischen. Zij handelen dus in strijd met de wet. De opstand van de Protestanten zal er dus een zijn voor koninklijke edicten, en tegen een onwettigheid, die in hun ogen het koninklijk gezag krachteloos maakt, bestrijdt en ondermijnt.

De eerste aanleiding tot de acht achtereenvolgende godsdienstoorlogen, die, met kortere of langere tussenpozen, tot in de tijd van Hendrik III voortwoeden en Frankrijk ontvolken en verwoesten, is het bloedbad van Vassy, dat de hertog van Guise onder de daar bijeengekomen Gemeente laat aanrichten, evenals ook, in aansluiting daaraan, de afslachting van de Evangelischen te Sens. Het antwoord van de Protestanten is de zegerijke aanval op Rouaan en Lyon. Doch zij verlaten daarmee het terrein van de christelijke zegepraal. Zij doen afstand van de enige geoorloofde christelijke strijdmiddelen, lijden en belijden. Zij dalen af op een terrein, waarop hun tegenstanders op de duur zullen blijken meer thuis te zijn dan zij. Zij nemen het zwaard; zij zullen door het zwaard nu ook vergaan.

Hoe voltrekt zich de overschakeling van het Franse Protestantisme op het vlak van werelds denken en handelen?

Calvijn had kort tevoren, bij de voorbereidingen tot de samenzwering van Amboise, aan admiraal de Coligny het beroemde woord geschreven: "De eerste druppel bloeds, die onze mensen vergieten, zal een vloed van bloed te voorschijn roepen, die heel Europa overstroomt zal." Sinds de regeringsaanvaarding van het kind Karel lijkt de stand van zaken echter grondig gewijzigd. De protestantse adel schijnt als stand geroepen te zijn, om aan de verwoesting des lands en aan de onderdrukking van de onmondige koning door het aanmatigend optreden van de Lotharingers en hun partij, met overeenkomstige, dat wil zeggen wereldse middelen, paal en perk te stellen. Terwijl de Protestanten tegen de rooms katholieke leiders het zwaard trekken, kunnen zij geloven, dat zij in de bres springen voor de ongereptheid van het koningschap. De Institutie van Calvijn bevat (IV, 20, 31) over de grensbepaling tussen het optreden van de individu en dat van de overheid, een uiteenzetting, die, wat de formulering aangaat, wel voorzichtig is, maar die, naar de inhoud, voor een geloofsleer, gewaagd genoeg is: "Ons is niets anders opgedragen dan te gehoorzamen en te verduren. Hierbij spreek ik dan van ambteloze personen. Want indien er in onze dagen magistraatspersonen zouden zijn, geroepen tot verdediging van de belangen des volks en tot de beteugeling van de inhaligheid en willekeur van de koningen; gelijk heden ten dage toch mogelijk in elk koninkrijk de drie stenden zijn, welke in hun vergaderingen die macht uitoefenen; ik zeg: aan zulken, die als zodanig in wettige vergadering bijeen zijn, kan ik kwalijk verbieden verzet en tegenstand te bieden (s' opposer et résister) met betrekking tot het ongebonden en onmenselijk optreden van zekere koningen; omdat zij toch handelen krachtens hun ambt. Ja, ik zou zelfs durven beweren, dat, wanneer zij de ogen zouden sluiten waar het volk door zijn koning op buitensporige wijze gekweld zou worden, zij voor zulk een nalatigheid wegens verbreking van hun ambtseed aangeklaagd moesten worden; immers door zulk een houding zouden zij trouweloos verraad plegen aan de vrijheid des volks, daar zij dienen te weten, dat zij, naar Gods wil, juist tot waarborg dier vrijheid gesteld zijn."

(Vertaling naar de Franse Institutie van 1568; in de eerste latijnse uitgave van 1536 heet het milder in plaats van "s' opposer et résister" "pro officio intercedere", dat wil zeggen: in plaats van "verzet en tegenstand bieden" "ambtshalve tussenbeide komen.")

Dienovereenkomstig zijn Calvijn en de Coligny alsnog loyaal en trouw aan de koning, maar hun onderdanigheid heeft grenzen en laat zich niet meer alles van de koning welgevalen. Bovendien kan Calvijn van Genève uit vele dingen niet meer tegenhouden. Niet lang daarna' geeft hij, vooral door het opbrengen van geldelijke ondersteuning, praktisch zijn zegen over de Franse Protestanten, die zichzelf nu

gaan helpen.

Een wel bijzonder sprekende tegenhanger van de principiële mening van Calvijn vormen de hartstochtelijke woorden van de houwdegen van de godsdienstoorlogen, Agrippa d' Aubigné. Niemand zal het wagen te twijfelen aan zijn trouw jegens de koning. "Ik roep God tot getuige om... te betuigen, dat ik de instelling van het koningschap als de achtenswaardigste en uitnemendste van alle beschouw", tenminste "wanneer het door correctieven gestut wordt, welke het verhinderen om in tirannie te ontaarden."

En op het verleden terugziende, rechtvaardigt hij de politieke opstand van de Protestanten in zijn geschrift. "De wederzijdse plichten van koning en onderdaan", van het stellig niet bijbelse standpunt uit, dat een principieel prijsgeven van het publieke recht, voor de Protestanten betekent een principieel recht tot burgeroorlog:

"En ik zeg: de hemel weet, dat, zolang men de Protestanten nog enigszins in gerechtelijke vorm ter dood bracht, hoe partijdig én ondraaglijk deze rechtspraak ook wezen mocht; zolang zij zich nog door de troon van hun koningen en door de onder hen gestelde autoriteiten en door het publieke recht veroordeeld zagen; dat zij dan overal hun handen in de schoot en zonder tegenweer hun hals op het blok gelegd hebben. Maar toen het gezag uit de band sprong en de overheid, de brandstapels moede, het slachtmes aan het volk in handen gaf en door grote tumulten en afslachtelingen het eerbiedwaardige gelaat van vrouwe Justitia onkenbaar maakte en de ene burger door de ander doden liet, wie kon toen aan de ongelukkigen het recht ontzeggen om arm tegen arm en staal tegen staal te stellen en door de van gerechtigheid ontblote woede hunner tegenstanders, zichzelf te laten ontvonken tot de woede van de gerechtigheid."

Bij zulke, zuiver menselijk gezien, volkomen steekhoudende overwegingen, komt voor de ernstig bedreigde Protestanten als bijzondere verzoeking hun sterker worden in getal en in connecties, en de groeiende actieradius van hun beweging; en ook de zielzorgers die voor het geestelijk karakter van de Evangelische Kerk verantwoordelijk zijn, schieten in het bewustzijn van hun publieke invloed steeds meer tekort. Reeds ten tijde van de vervolging onder Hendrik II hadden de Parijse predikanten onverdraagzame inzichten aan de dag gelegd. Door milde en bezonnen Parlementsleden daarnaar gevraagd, hadden zij geantwoord, dat de Bijbel niets zegt tegen de doodstraf voor dwaalleraars. Dus moesten deskundigen over de zuiverheid van de verschillende leraren richten; de onderliggende partij diende men echter straf op te leggen. Calvijn klaagt in zijn brieven uit de daarop volgende tijd steeds weer over het eigenmachtig handelen van de Protestanten, dat bij plaatselijk overwicht ook zo verleidelijk was; over het bezetten van talrijke rooms katholieke kerken, ja, over publieke ongerechtigheden. Het is niet toevallig, dat de eerste vierstemmige uitgave van de Psalmen, uitgekomen bij Jaqui in Genève, als titelplaat een gewapende krijger heeft. Het voorwoord op rijm is van Beza, dezelfde Beza, die voortaan als veldprediker de protestantse legers volgen zal en die ook de geestelijke vader is van het beroemde beeld van het Hugenootse aambeeld, waarop de tegenstanders hun hamers stukslaan:

"Plus à me frapper on s' amuse,
Tant plus de marteaux on y use."

(Het aambeeld spreekt:

*"Hoe meer schik men er in heeft mij te slaan,
Hoe meer hamers op mij stuk zullen gaan!"*)

Evenwel vermogen alle overwegingen over de houding van Calvijn, over de begrijpelijke gemoedsgesteldheid van de Protestanten en over de gevolgen van de roomse gewelddaden, niets te veranderen aan het feit, dat de geestelijke ondergang van de zaak van de Hervorming in Frankrijk, dat de verpolitiekering van het Protestantisme, tenslotte de zaak van één man en van één stonde was. Eén man steekt boven het gebeuren dezer jaren zo geweldig hoog uit, dat zijn protestantse medestrijders, bij hem vergeleken, alleen maar figuranten zijn. Hier geldt voor een keer het woord van Carlyle: "De wereldgeschiedenis is goed gezien de geschiedenis van de grote mannen, die in de wereld iets tot stand gebracht hebben", wanneer daarmee althans de beslissingen van grote mannen zijn bedoeld, in welke beslissende ogenblikken de adem van de tijdgenoten als het ware stilstond van de geweldige spanning, naar welke kant de weegschaal zou doorslaan.

Deze man is admiraal **Gaspard de Coligny**; zijn toestemming tot de burgeroorlog in die driewerf onzalige nacht in het slot Châtillon, laat voor geslachten van het Protestantisme de teerling vallen. Nooit zal deze beslissing meer goedgeemaakt kunnen worden.

Uit welk hout deze man gesneden is, blijkt uit het volgend voorval. Als hij, bij de belegering van St. Quentin door de Spanjaarden, over het garnizoen het commando voert, worden hem door de vijand, die reeds zeven bressen in de muur geschoten heeft, pijlen in de vesting geworpen met dit briefje er aan: "Geef u over, anders gaat gij allen over de kling." Maar de Coligny laat de pijlen terugslingeren met deze nieuwe boodschap: "Regem habemus" .- "Wij hebben een koning."

De Coligny wordt omstreeks 1559 een gelovig evangelisch Christen. Zijn vrouw vermaant hem in zijn slot Châtillon, de roomse dwaalleer aan kant te doen. Bedachtzaam als hij is, herinnert hij haar aan de gevolgen: aan het lijden dat een openlijk belijden met zich brengt. Toch keert hij zich hoe langer hoe meer het Evangelie toe en trekt spoedig ook alle kasteelbewoners met zich mee. Kort daarop bezoekt hij in Vatteville, een stadje in Normandië, een geheime godsdienstoefening. Daar hij het niet aandurft aan het Avondmaal deel te nemen, verzoekt hij de prediker om privaat onderricht. Hij wordt nu volkomen overtuigd en gaat spoedig zelf ook aan de dis des Heeren aan.

Deze man is voorbeschikt tot staatsman en soldaat; het zit hem in het bloed te organiseren en te strijden, ook heeft hij er slag van om zijn nederlagen in successen te veranderen. Hij is klassiek en theologisch goed geschoold en verstaat de kunst veel zaken af te doen, kortom een toonbeeld van beschaving en van kracht. In het openbaar met waardige welsprekendheid optredend, spreekt hij onder vier ogen langzaam en zacht, in gedachten spelend met zijn tandenstoker. Hij is handig, doch binnen de grenzen van een volkomen rechtschapenheid, en nooit had men van hem kunnen zeggen, wat kardinaal Granvelle eens van de jonge Oranje schreef: "Hij is nu eens Katholiek, dan weer Calvinist, dan weer Lutheraan, al naar vereis van omstandigheden en al naar zijn verschillende bedoelingen."

Het klassieke bericht over de tragische wending in het leven van de admiraal, geeft Agrippa d'Aubigné in zijn "Histoire universelle", deel I, boek 3 (tekst van Viénot). De bloedbaden van Vassy en Sens hebben reeds plaats gehad, evenals een gewelddaad van het roomse driemanschap, dat de koningin-moeder en de jeugdige koning in handen heeft zien te krijgen en dat Parijs in zijn macht heeft.

"In Chastillon sur Loing waren bij de admiraal zijn beide broeders en nog enige anderen, teneinde druk op hem te oefenen om toch te laten zadelen. De oude krijgsrot vond het overtrekken van de Rubicon echter zo gevaarlijk, dat, nadat hij hun twee dagen lang weersproken en met geleerde en krachtige argumenten hun hevig aandringen afgewezen en hen door zijn vreesachtigheid tot verbazing gebracht had, hun geen schijn van hoop meer overbleef, hem van gedachten te doen veranderen. Toen geschiedde dat, wat ik zelf gehoord heb van hen die erbij geweest zijn.

Deze voorname heer werd, twee uur nadat hij zijn vrouw goede nacht gezegd had, door haar diepe zuchten en haar heftig snikken uit zijn slaap gewekt. Hij wendde zich om tot haar, en na enige opmerkingen zijnerzijds, sprak zij zich voor hem uit als volgt: "Het doet mij zo leed, mijn heer gemaal, dat ik uw slaap met mijn onrust stoor! Maar wanneer nu eenmaal de lidmaten van Christus zo droevig geschonden zijn en wij toch ook tot Zijn lichaam behoren, hoe kan een deel van het geheel dan ongevoelig blijven? Mijnheer gemaal, gij zijt niet minder gevoelig dan ik, maar gij vermoogt het beter te verbergen. Kunt gij het uw getrouwe gade ten kwade duiden,, wanneer zij, meer vrijmoedig dan eerbiedig, haar tranen en haar droevige gedachten aan uw hart uitstort? Wij liggen hier in een kostelijk bed, maar onze broederen, vlees van ons vlees en been van ons gebeente, liggen, de ene in de kerker geworpen, de andere dood over velden verstrooid, ten buit van honden en van raven. Dit donzig dekbed is mij een graf, wijl zij geen graven hebben; dit schone linnen klaagt mij aan, omdat zij zelfs geen grafdoeken hebben. Ik dacht zo-even nog aan de wijze woorden, waarmee gij uw Heeren broederen de mond gestopt hebt ...; maar ik sidder bij de gedachte, dat deze wijsheid wel eens een wijsheid van de kinderen dezer wereld zijn kon; want zo grote wijsheid bij de mensen behoeft nog geen wijsheid te zijn bij God. Hij is het toch, die u genadig de gaven van een veldheer heeft verleend. Kunt gij nu werkelijk met een goed geweten het gebruik dezer gaven aan Zijn kinderen onthouden? Gij hebt mij zelve toegegeven, dat uw geweten u reeds vaak heeft opgewekt; is dit geweten echter niet de spreekbuis Gods? Zijt gij werkelijk bevreesd, dat God het u als schuld zal aanrekenen, wanneer gij deze stem gehoor geeft? Draagt gij dan de degen van een edelman, om armen en nooddruftigen te verdrukken, of is het soms om hen aan de klauwen van de tirannen te ontrukken?... Mijn heer gemaal, zoveel vergoten bloed van de onzen drukt op mijn hart; en al dit bloed en ook uw eigen gade, zij roepen ten hemel tot God omhoog; op deze legerstee getuigen zij tegen u, dat gij moordenaar zijn zult van hen, die gij niet daarvoor behoedt, vermoord te worden."

De admiraal antwoordde: "Waar al mijn argumenten van vanavond niets uitgericht hebben ..., waar zoveel macht aan 's vijands kant en zoveel zwakheid aan onze zijde u niet betomen kunnen, daar bid ik u: leg de hand nu op uw hart en doe dan welbewust een onderzoek naar uw standvastigheid. Beproof uzelfen, of gij verduren kunt grote nederlagen; de beschimpingen uwer vijanden, en van uw eigen aanhangers; de verwijten die het volk gemeenlijk maakt, wanneer het . de dingen naar hun kwade uitslag beoordeelt. Of gij verdragen kunt het verraad van uw eigen mensen; de vlucht; de verbanning in het buitenland en daar moeilijkheden met Engelsen, twist met Duitsers; schande, naaktheid, gebrek, en wat nog erger is, de honger van uw kinderen. Ga verder na, of gij in staat zijt, de dood door beulshand te ondergaan, nadat gij gezien hebt, hoe men uw gemaal voortsleepte en aan het gemeen gepeupel overgaf; nadat ge ook gezien hebt dat uw kinderen eerloze knechten werden van uw vijanden, die door de oorlog groot geworden zijn en over het werk uwer handen zegevierden. Ik geef u drie weken bedenktijd; en wanneer gij met klaar bewustzijn deze mogelijkheden onder de ogen gezien en innerlijk aanvaard hebt, dan zal ik bereid zijn,

met u en met onze vrienden het verderf in te gaan."

Zijn vrouw hernam: "De drie weken zijn alreeds voorbij! Gij zult nimmer door de kracht uwer vijanden overwonnen worden; wend gij de uwe dan aanstonds aan en hoop toch niet de doden van drie weken op uw hoofd. Ik maan u in de naam des Heeren aan, ons niet langer teleur te stellen, of ik zou op de jongste dag nog tegen u getuigen moeten!"

De overredende woorden, uit zulk een beminde mond en opwellend uit zulk een beproefde trouw, troffen zó doel, dat de admiraal liet opzadelen, om de vorst van Condé en andere voorname leiders van de protestantse partij, in Meaux op te zoeken."

In dit ontroerend document valt op, dat de Coligny niet, of ook niet meer, de vraag stelt die voor een Christen alles moet beslissen, of het namelijk geoorloofd is, voor de zaak des Evangelies naar het zwaard te grijpen; hij vraagt alleen nog maar naar de kansen en gevaren van een opstand. In zoverre kan men zeggen, dat het hier bij de Christen de Coligny niet om een echte crisis gaat. De woorden van zijn gade over het lichaam van Christus en haar roep om beschermende gerechtigheid voor de kinderen Gods gaan dieper, maar ze zijn verwant aan de algemene kreet van de Protestanten om een gerechtigheid, die redt, vereffent en vergeldt. Waar de invloed van de Evangelischen onder de machtigen des lands met de dag toeneemt, ziet men tegelijk aan de horizon de mogelijkheid opdoemen om op de weg van een staatkundig ingrijpen aan de ontrechten krachtadige bescherming te verlenen, de bozen te straffen, ja, door vergeldingsmaatregelen hen, die aan de misdaden van de laatste jaren schuldig staan, aan te spreken.

Reeds in de zomer van 1559 schrijft de Parijse predikant de Morel vol van toorn over de nog steeds voortdurende terreur en doodslag: "Geve God toch eindelijk aan Zijn vijanden hun verdiende loon!" Wie Psalmen zingt, weet van het hartstochtelijk verlangen van de onderdrukten om eindelijk "te zien, hoe de goddeloze vergolden wordt"; wie in de naam des Heeren naar het zwaard grijpt, ziet er ook geen bezwaar in, om bij de strafoefening Gods het instrument daartoe te zijn, ja, mee de hand uit de mouw te steken om Gods oordelen te voltrekken. Voor een ogenblik wordt het Franse Protestantisme zelfs door de kroon in deze gedachten nog gestijfd, wanneer de koningin-regentes, in een jaar waarin zij bijzonder in het nauw gedreven wordt door de geweldige eerezucht van de Guise's, aan de evangelische Gemeenten een afkondiging uitgeeft, die van het "oogmerk van vreemden" spreekt, om zich van de persoon des konings te verzekeren; waarna zij tenslotte vraagt, hoeveel "voetvolk en ruiters" de Hugenoten in staat zijn haar te leveren, een aanmaning die overigens geen eenparig besluit aan de andere zijde vermag te ontlokken.

De overgang van de geestelijke in de politieke periode van het Franse Protestantisme voltrekt zich uit de aard van de zaak deels geleidelijk, deels met sprongen, al blijft ten volle gelden de diepe en beslissende betekenis van het moment, waarop de Coligny het sein gaf tot de burgeroorlog.

Een duidelijke opflikkering valt reeds kort na de dood van Frans II waar te nemen, wanneer de Hugenoten in Bretagne de wapens opnemen en de Coligny nog zijn best doet om olie op de golven te storten, door in Parijs dit plaatselijk oproer in zekere zin als zedelijk gerechtvaardigd (hij waagt te zeggen "legitiem") voor te stellen.

Langzamerhand ontstaat uit de losse groeperingen en plaatselijke reacties een

systeem. Het zwaartepunt verschuift: het zich geroepen weten tot het Koninkrijk Gods verbleekt en het zich geroepen weten tot een aardse partij treedt al meer er voor in de plaats. De Hugonoten heffen brandschatting, benoemen officieren en werven soldaten aan, daar zij bij de chaos van de in Parijs werkende krachten niet meer rekenen op een rechtswaarborg van de kroon.

De eenvoudige man en de robuuste soldaat van de Hugonoten, past de hem vertrouwde gedachten van de oudtestamentische tijd van voor de profeten toe op de concrete verhoudingen van het heden en verstaat bitter weinig van de nieuwtestamentische gewetensbezwaren van zijn leiders. Bijna koddig is de anekdote, die van vorst Condé verteld wordt. Hij treft bij een kerk een protestants soldaat aan, die juist bezig is, een stenen heiligenbeeld boven het portaal in gruzelementen te slaan. Condé houdt zijn paard in en maakt erop attent, dat de krijgstucht in de legers van de Coligny dergelijke gewelddaden met de dood straft. De soldaat antwoordt bij het zien van de opgeheven buks van Condé: "Heb nog even geduld tot ik klaar ben met het afgodsbeeld, dan zal ik sterven, als het u belijft!"

Terwijl nu in de jaren 1562-1598 gevechtshandelingen, overwinningen en nederlagen elkander aflossen, terwijl afwisselend afgedwongen tolerantieedicten en uittartende terreuredicten uitgevaardigd worden, beginnen de verderfelijke gevolgen van de nieuwe gang van zaken al spoedig zichtbaar te worden.

De Protestanten met de Coligny en de prins van Condé aan het hoofd, zijn in een ongunstige positie gebracht door de tactiek van de Guises, om uit andere landen hulptroepen te laten aanrukken: er komen 30.000 Spanjaarden over, er zijn 6.000 Zwitsers aangeworven, de rooms katholieke Rijngraaf zendt 20 vendels landsknechten te hulp. Het ligt voor de hand, dat de Evangelischen voor de verzoeking bezwijken, om hunnerzijds nu ook protestantse hulptroepen binnen te halen. In welk een mate deze vreemde troepen ingezet worden, zien wij bij het gevecht van Dreux in 1562. Frans van Guise voert daar het bevel over 6.000 Fransen en 6.000 vreemden, de Hugonoten hebben 5000 Fransen en 8000 man vreemde troepen.

Om zich van de hulp dezer vreemdelingen te verzekeren, moet men wel eens bedenkelijke stappen doen. De Hugonoten wenden zich om bijstand tot de protestantse vorsten van Duitsland, die hun de gevreesde, ruwe "reitres" (Duits paardenvolk) zenden. Zij dringen bij Engeland op soldaten en geld aan en verpanden daarvoor noodgedwongen aan een vreemde kroon de eigen, Franse havenstad Le Havre. Dit heeft ten gevolge, dat Engeland, zonder inachtneming van de bepalingen van het verdrag, de Franse haven als zijn bezit opeist en daarmee de Hugonoten door hun vijanden weer als landverraders gebrandmerkt worden.

Uit het benutten van uitlands, ruw krijgsvolk volgt weer een snelle daling van het peil van de zedelijkheid in de legers van de Hugonoten, die in de eerste tijd nog gevochten hadden als troepen onder strenge tucht staande; in hun kampementen mochten liederlijke vrouwspersonen zich niet vertonen, spelen en vloeken was verboden, plundering en andere gewelddaden werden zwaar gestraft. Doch de bandeloze benden van vreemde ruiters en andere soldeniers komen slechts, om overwonnen legers en bezet gebied uit te plunderen, en zaaien zodoende onder het volk haat en nijd tegen de goede zaak, wier onderscheidingsteken zij dragen.

De hartstochten van de krijg, eenmaal ontketend in de van elders samen geraapte legers, tasten ook de vroegere keurtroepen aan. Overal doen zich duizenden gelegenheden voor, niet slechts om recht en gerechtigheid te oefenen, maar ook om oude particuliere rekeningen te vereffen. Lang bedwongen wraakgevoelens worden

oppermachtig. Met het nieuwe middel van krijgsgeweld, vergeldt men met rente, ja met rente op rente hun, die aan de marteldood van een vader, of aan de ontering ener zuster schuldig staan. Lekkend doet de onbeperkte mogelijkheid daartoe zich voor aan de soldaat, na elke overwinning. Daarbij scherpt het ene mes het andere. Een ongebreideld botvieren van oude haat en nijd schept bij de familie van de kwalijk gestraften weer nieuwe verbittering, die tot nog feller weerwraak leidt.

Een buitengewoon leerzame brief van Calvijn, die deze ontwikkeling in haar evenbeeld op kerkelijk gebied reeds in 1562 ziet aankomen, spreekt ons van het optreden van de predikanten van Lyon, die, in de eerste roes van hun macht, hun evenwicht volkomen kwijt zijn. ("Aux ministres de Lyon", 13 Mei 1562). "Wij zouden verraad plegen jegens God, en u en heel de Christenheid, wanneer wij u verhelen wilden, hoe wij over uw diep betreurenswaardig optreden denken. Het past toch niet voor een geestelijke om aanvoerder of hopman van soldeniers te worden; maar het is nog veel erger, wanneer men, pas van de kansel af, naar de wapens grijpt. En het toppunt is wel, om naar de gouverneur te gaan en hem met een pistool in de hand te bedreigen, pochend op macht en geweld.

Dit zijn de woorden, die geloofwaardige getuigen ons overgebracht hebben:

"Mijnheer, gij hebt dit en dat te doen, want wij hebben de macht in handen." Wij zeggen u rondweg, dat wij van deze uitlating geweldig geschrokken zijn. ... Wij hebben gehoord, dat de buit die men weggenomen heeft uit de kerk van St. Jean, in het publiek bij opbod is verkocht en dat men haar voor 112 thalers gemijnd heeft; ja, dat men de soldeniers een ieder zijn deel daarvan beloofd heeft. Waar is bovendien, dat met name monsieur Rufi (een van de bewuste predikanten) van al deze dingen aangeklaagd is. Maar het schijnt ons toe, dat gij voor een deel mee schuld hebt, daar gij, die daartoe toch vrijheid en volmacht bezat, hem niet terecht gewezen hebt. Want wanneer hij zich aan uw berisping niet onderwerpt, dan moet hij maar zien, dat hij een eigen kerkje bouwt. Wij kunnen u deze dingen niet op een zoetsappige wijze onder het oog brengen, daarvoor heeft het bericht ervan ons met te veel schaamte en bitterheid vervuld ..."

Als gevolg van al deze losbandigheden laat het verlies van de populariteit in de goede zin des woords, het verlies ook van de zedelijke roep van de Hervormden, niet lang op zich wachten. De daling in prestige laat haar kwade invloed ook gelden ten aanzien van de koninklijke familie en de hoofdstad. De poging van de Hugenoten, om, naar het voorbeeld van de Guises, de koning met geweld in Monceaux te ontvoeren, steekt hem en doet zijn wantrouwen groeien. De opmars van de protestantse troepen naar Parijs na de dood van Condé, zal door het gepeupel van de hoofdstad niet vergeten en in de Bartholomeüsnacht vereffend worden.

Zo is de schade van al dit afglijden groot. In vroeger jaren had de Rooms Katholiek Raemonnd bij de afgrijselijke executie van de grote en vriendelijke Hugenoot Anne du Bourg gezegd, dat de jeugd op de terugweg van de terechtstelling in tranen uitgebroken was en dat dit schouwspel het Rooms Katholicisme meer kwaad gedaan had dan honderd protestantse predikanten. Hetzelfde geldt thans omgekeerd en in nog erger mate: de moord, begaan op de brutale slotheer van Fumel, die op straat een calvinistisch ouderling tegen de grond sloeg en die daarvoor met zijn familie en met zijn kasteel de wraak van de verontwaardigde Protestanten boette, die moord richtte meer schade aan, dan honderd roomse predikheren de protestantse zaak hadden kunnen berokkenen.

Op bijna zielszorgerlijke wijze vat de ruimhartige Rooms Katholiek Castellion de einduitkomst samen in deze boodschap aan de Hervormden: "Gij hebt eens om des Evangelies wil geduldig vervolging verdragen. Gij hebt uw vijanden liefgehad en kwaad met goed vergolden. Vanwaar komt nu zulk een grote verandering in een ieder van u? Gij doodt en moordt en stelt uw vijanden voor de spits van uw degen; dwingen wilt gij hen zelfs, om uw prediking bij te wonen."

Dit over de innerlijke balans van de godsdienstoorlogen. Het eerste uiterlijke feit, dat alle aandacht vraagt, is de Bartholomeüsnacht. Die nacht is niet, gelijk het stichtelijk gevoelen het wil, in de eerste plaats een klassiek voorbeeld van Christenvervolging of evangelisch martelaarschap. De voorgeschiedenis van de Parijse Bloedbruiloft geeft stellig enige aanleiding tot gemelde opvatting. Reeds had in 1565 te Bayonne een samenkomst plaats gevonden tussen de Franse koningin-moeder en de hertog van Alva als zaakgelastigde van Filips II van Spanje. Deze conferentie was door paus Pius IV bevorderd geworden. Gelijk de Thou als toenmalig kroniekschrijver bericht, handelde men daar over de wegen, waarlangs men het best Frankrijk van de besmettelijke ziekte van de Protestanten kon bevrijden. Het woord van de hertog van Alva: "De kop van één zalm is meer waard dan duizend koppen van kikvorsen", wordt goed begrepen. Als doel wordt gesteld, de Coligny te doden, de Siciliaanse vesper ten voorbeeld te nemen en alle Protestanten tegelijk af te maken. Het is de nog zeer jonge prins van Navarre, de latere Hendrik IV, tegen wie men in het geheel geen argwaan koestert, doch die dit woord in de oren knoopt en voor later zorgvuldig in zijn hart bewaart.

Drie jaar later verblijft Catharina in Metz en onderhoudt zij zich daar met Alva, de Spaanse gezant. Deze verwijt de koningin dat het Franse leger tegen de Hugenoten veel te slap optreedt. Zij geeft te verstaan dat zij niet over de nodige verdelgingsmiddelen beschikt. Waarop het werktuig van Filips antwoordt: "Dan moet men naar andere middelen grijpen." Hij raadt haar, de Coligny en nog enige anderen te doen vermoorden en maakt er melding van, dat men 50.000 thaler op het hoofd van de admiraal gezet heeft.

In de jaren tot kort voor de Bartholomeüsnacht bereidt paus Pius V, van Rome uit, de uitroeiing van de ketters in Frankrijk onvermoeid voor. Hij is het model van de Christenvervolger en in de volle zin des woords een fanaticus. Bij hem vergeleken is Alexander VI een misdadiger *pro domo*, uit eigen belang, en in waarheid geen paus; Pius is een boosdoener *pro Deo*, om Gods wil; hij geeft de ander in de keus van verwerpelijke middelen niet veel toe, alleen gebruikt hij ze als paus en zijn ze in zijn hand uitdrukking van echt roomse gezindheid.

Deze Dominicaan had als monnik een vroom, arm, streng en ijverig leven geleid. Tot de rang van kardinaal verheven, blijft hij dezelfde die hij vroeger was; met dezelfde trouw wijdt hij zich aan zijn godsdienstige oefeningen en aan de strijd tegen alle vijanden van de kerk. Dat hij thans de waardigheid van paus bekleedt, is hem bijna een last, welke hem slechts door vasten, gebeden en grove kleding, dragelijk is. Hij is onverbiddelijk tegenover zichzelf, onverbiddelijk tegenover de kerkelijke waardigheidsbekleders en hij is onverbiddelijk tegen de ketters in Italië, die hij tot omstreeks 1570 te vuur en te zwaard laat uitroeien. De marmeren buste van Pius V, staande in de Chiesa di Santa Maria Maggiore, doet ons een sympathieke grijsaard zien, met rustige, ernstige gelaatstrekken: zo vereerde hem het volk, wanneer hij met de zuivere uitdrukking van ongeveinsde vroomheid voortschreed aan het hoofd van de processie.

Het geloof van de oude man is heerszuchtig en eenzijdig en haatdragend jegens andersdenkenden. Aan de aanvoerder van een afdeling troepen, die de Franse Rooms Katholieken te hulp gezonden worden, geeft hij de instructie mee, geen gevangenen te maken, doch elke Hugenoot, die hem in handen zou vallen, te doden. Hij zendt aan een monster als Alva voor volbrachte afslachtingen, een door hemzelf gewijde hoed en degen.

Hij predikt, waar hij maar kan, de uitroeiing van de ketters en schrijft Ranke, die het bovenstaande beeld tekent, schijnt deze brief nog niet gekend te hebben in het jaar 1569 aan Catharina de Medici: "Wanneer Uwe Majesteit voortvaart, om de vijanden van het katholieke geloof openlijk en vol ijver te bestrijden, totdat zij allemaal neergesabeld zijn, dan mag Uwe koninklijke Majesteit er zich van verzekerd houden, dat de hulpe Gods haar niet ontbreken zal. Slechts door volledige verdelging ("extermination" dit woord werd later in de vertaling tot "verbanning" verzacht) kan de koning van Frankrijk aan zijn edel koninkrijk de oude eredienst hergeven." Nog voor zijn verscheiden schenkt Pius aan de Liga zijn laatste geld, tot vernietiging van de Evangelischen en zegt hij aan de rand van het graf: "God zal zo nodig uit deze stenen de man verwekken, die men behoeft."

In weerwil echter van de activiteit van Spanje en Rome, gaan de dingen in Frankrijk een andere koers. Het schrikkelijk, koninklijk edict van September 1568, dat de evangelische godsdienst op straffe des doods verbiedt, treft geen doel. Het bewerkt alleen maar dat de Protestanten opnieuw het hoofd opsteken, nu zelfs naar Parijs marcheren en het hof, tegen alle pauselijke vermaningen in, dwingen tot de vrede van St. Germain. Deze overeenkomst waarborgt vrije uitoefening van de protestantse eredienst buiten de grenzen van de stad en laat aan de Hugenoten vier vrijsteden, waaronder de havenvesting La Rochelle aan de westkust, en Montauban.

Het hof keert zich ogenschijnlijk van de verliezende partij van de Guise's af, en de Coligny toe, die men, niet enkel voor zijn militaire ondernemingen tegen andere landen, maar ook voor waarborging van de binnenlandse vrede, voorshands nodig heeft. Men betoont de admiraal honderd gunstbewijzen en schenkt hem, naar het schijnt, een onbegrensd vertrouwen, om wederkerig zijn vertrouwen des te zekerder te winnen. Zo zal men hem daarna ten val brengen, zo brengt men hem binnenkort ook ten val, door zijn argeloze trouwhartigheid, die de grondeloze trouweloosheid aan de andere zijde niet verstaan kan, en niet verstaan wil, en er dus ook niet mee rekent. Reeds in 1571 was de Coligny gewaarschuwd. Toen had de hertog van Mont-Pensier hem al ontraden, om ongewapend in het koninklijk kasteel van Blois rond te lopen. Het antwoord van de admiraal was geweest: "Ik bevind mij toch in het huis van mijn koning!" Waarop de hertog weer hernomen had: "Goed, maar in een huis, waarin de koning niet altijd heer en meester is."

Siegfried valt niet door de speer van Hagen, maar door het lindeblad, dat hem zijn kwetsbare plek bezorgde; zo valt de Coligny niet door de macht van Catharina, maar door zijn gebrek aan argwaan, dat uit zijn hoogheid van ziel stamt. Willem van Oranje was, naar men zegt, in zijn jeugd al door Karel V geleerd, om "nooit een mens te geloven", en immer "was het zijn lot, Cassandra te zijn."

Dat de Coligny met de trouw en eer van zijn heer rekende, stelt hem in louter menselijk opzicht boven de Nederlandse leider. Doch zijn verschrikkelijk levenseind ontdekt ons voor de eerste maal in de historie van het Koninkrijk Gods in Frankrijk, naast de reeds gesignaleerde dwaling van de aanwending van wereldse strijdmiddelen,

die andere worteldwaling van de Evangelischen: het onverwoestbare "Hugenootse geduld", hun schier religieus vertrouwen in de louterheid des konings, waardoor zij zich met open ogen laten bedriegen. "Qui matige du Pape, en meurt", "wie eet van de paus, die sterft eraan", zo wist men voor de Borgiapaus te waarschuwen. "Qui mange du Roi, en meurt", "wie eet van de koning, sterft eraan", dit bewijst de Bartholomeüsnacht aan de Coligny. Voor de opheffing van het Edict van Nantes verwaarlozen de Hugenenoten ten tweede male deze nieuwe lering hunner geschiedenis. En bij het begin van de 18de eeuw zal zij opnieuw vergeten worden door de Cevennenleider Cavalier, die, zoals vóór hem de Coligny, eerst naar het zwaard greep en dan aan de valsheid van de Franse koning ten onderging.

De schijnbare tegenspeler van de Coligny in de dagen van de Bartholomeüsnacht is de jonge koning Karel IX. Maar hier reeds dreigen wij verstrikt te raken in een net van tegenstrijdige meningen. Was Karel IX inderdaad de werkzame speler op dit toneel? Was hij, zoals sommigen menen, een misgeboorte van Godvergeten wreedheid? Of is hij alleen maar een bijna ontoerekenbare pathologische zwakkeling geweest, het product ener rampzalige opvoeding, gelijk Chateaubriand hem tekent, als hij van hem zegt: "Deze koning, die uit de vensters van zijn paleis op zijn Hugenoote onderdanen schoot, deze katholieke monarch, die zijn moorddadige handelingen snikkend betreurde, bloed spuwde en stromen van tranen vergoot; die ten slotte van allen verlaten en slechts nog van zijn min, een Hugenoote, beweend wordt; deze 23jarige monarch, buitengewoon begaafd, met zijn grote voorliefde voor kunst en literatuur, met zijn edele aanleg, die alleen maar door zijn misdadige moeder op het slechte pad gebracht werd, totdat hij ontaardde en zijn koninklijke macht misbruikte, - heeft hij niet veel meer medelijden verdiend?"

Vast staat, dat dit karakter zich niet voegen laat in een geijkt en vast model en zich ertegen verzet, om hetzij als systematisch-harmonisch, hetzij als geestesziek geclassificeerd te worden. Karel IX is door een achtenswaardig opvoeder opgeleid, door zijn moeder geoefend in geveinsdheid, door zijn vrienden tot uitspattingen overgehaald, door de lieve Maria Touchet afgebracht van zijn edele gemalin Elisabeth; een hartstochtelijk jager, sadistisch wreed, onvermoeid als wapensmid, een vriend van de geleerden, een dichter, zanger en komediant. Wellicht is het waar, dat hij begin 1572, na de schitterende ontvangst van de koningin van Navarre in het slot Blois, tot zijn moeder zeide: "Heb ik mijn rol goed gespeeld? Gij zult zien, ik vang haar in uw net!" Wellicht is het waar, dat hij admiraal de Coligny, wanneer deze bij een aanslag is gewond, in zijn kamer te Parijs begroette met het theatrale woord:

"La blessure est pour vous,

La douleur est pour moi!"

("De wond is voor u,

De pijn is voor mij!")

Naast al deze anekdotische trekken blijft toch de algemene indruk, dat de decadente Valois een zekere afspiegeling, een spiegelbeeld van de koningin-regentes zelve is, en dat hij van haar uit gezien moet worden, zodat de sleutel tot de Bartholomeüsnacht uiteindelijk ligt in haar en in haar gewetenloze machtsghonger.

Juist nog had Karel, afkerig van Spaanse inmenging, de Coligny weer aan het hof geroepen. Het verstrekkende plan van de admiraal, om het roomse en het protestantse Frankrijk te verenigen in een gemeenschappelijke onderneming, nl. de Spanjaarden door een oorlog in Vlaanderen de doodsteek toe te brengen en deze provincie bij Frankrijk in te lijven, beviel de koning lang niet slecht. Catharina echter, die het

roomse Spanje niet wil opgeven, en die bovendien bevreesd is, dat de Coligny's militaire autoriteit haar heur invloed op Karel zal doen verliezen, verzet zich ten eerste tegen dit plan en komt op de gedachte een aanslag te plegen op de admiraal. Tenslotte bereidt zij de koning een tranenscène, welke hem op de gewenste wijze doet kenteren.

De strikken van haar net trekken zich om de Coligny en de andere leiders van de protestantse adel samen, als nu, in tegenwoordigheid van duizenden genodigde gasten, Margaretha, de jongste zuster van Karel IX, de 18de Augustus 1572 te Parijs in het huwelijk treedt met de jonge koning van Navarre.

In hoever het bloedbad van de nu volgende Bartholomeüsnacht in bijzonderheden overlegd en voorbereid was, of in hoeverre het de zelfontbranding van een geweldige, opgehoopte kruitmassa geweest is, dat zal wellicht nooit meer uitgemaakt kunnen worden. Een dof ondergronds gerommel is duidelijk waarneembaar: de vulkaan maakt zich gereed om dood en verderf uit te braken. De Guise's dringen aan op een daad van geweld tegen het politieke, militaire Protestantisme als een vijand huns gelijk, die met middelen huns gelijk eindelijk volkomen vernietigd worden moet. Aan de andere kant is de Parijse burgerij geruime tijd in zulk een mate door predikheren tegen de vijanden van de hoofdstad opgehitst, dat zij, boordevol haat en wantrouwen, het door het Louvre gegeven bevel tot het bloedbad, bijna automatisch opvolgt.

Vier dagen na de bruiloft in het paleis, op de 22^{ste} Augustus, wordt de Coligny, die met zijn schoonzoon Téligny in de Rue de Béthisy woont en die de koning met alle mogelijke eerbewijzen omringt, op straat door 'een daartoe gehuurde edelman aangeschoten. De koning bezoekt aanstonds de gewonde admiraal, doet het ziekenvertrek daveren van de vloeken, die hem altijd voor in de mond liggen, lucht op godslasterlijke wijze zijn verontwaardiging, en verzekert de Coligny dat hij op de moordenaars een zo verschrikkelijke wraak nemen zal, dat zij nooit uit de herinnering van de mensen meer verdwijnen zal. Tegelijk laat hij zich een lijst geven van alle edellieden die buiten het Louvre ingekwartierd zijn, om ze, naar hij zegt, zorgvuldiger te kunnen bewaken. In het koninklijk verblijf teruggekeerd, bevindt Karel, dat bij zijn moeder en de prins van Anjou het vaste plan voorzit, om de Coligny te laten vermoorden, al de Protestanten in Parijs te doden en zelfs de edellieden, welke in het Louvre de koninklijke gastvrijheid genieten, niet te ontzien. Hij weifelt, ook wel met het oog op de gevaarlijke gevolgen van zulk een gedrochtelijke trouwbreuk in binnen en buitenland. Maar zijn tegenstand bezwijkt tenslotte, misschien ook in herinnering aan het echt Spaanse woord, dat hij zelf, naar het heet, eens van Filips II thuisgebracht had, en dat hem over het dode punt heen helpt: "Pieta lor ser crudele, crudeltà lor ser pietoso" "Barmhartigheid voor hen zou wreedheid zijn, wreedheid voor hen is loutere barmhartigheid."

De volgende gebeurtenissen zijn in helderder trekken overgeleverd. De Coligny wordt in zijn slaapkamer op beestachtige wijze vermoord. Hij sterft na innig gebed, in rustig geloofsvertrouwen en met de ernst en waardigheid van de grote edelman wellicht het nobelste karakter, dat, naar de mens gesproken, Frankrijk ooit na 'de heilige Lodewijk en Jeanne d'Arc heeft voortgebracht.

Het is een Duitse kamerdienaar, Nikolaus Musz, die de Coligny tot het laatst toe onwankelbaar trouw ter zijde staat. Het is een Duitsers van slavischen bloede, met name Dianowitz, "de Bohemer", die Frankrijks admiraal als een zwijn keelt en het verminkte lijk door het venster heen aan de Guise toesmijt die op straat wacht.

Ondertussen is ook de moordpartij in het Louvre begonnen; de gasten des konings worden daar voor een deel in hun vertrekken afgemaakt, voor een deel beneden in de tuin gedreven en daar binnen de muren omgebracht. In 'de stad luidt de stormklok van de kerk St. Germainl'Auxerrois 'de massale moord op de evangelische gasten des konings en op de protestantse burgers van de stad in. Het bloedige werk wordt door de magistraat samen met de burgerwacht in volslagen orde en in volmaakte organisatie volvoerd, een omstandigheid, die sterk pleit tegen de veronderstelling van plotseling opgekomen moordlust bij de Parijse bevolking. In de eerste nacht zijn het omstreeks twee duizend mensen, die uit hun bed gesleurd en meedogenloos gedood worden. Men smijt de lijken in de Seine en maakt 'daarbij de "geestige" opmerking, dat men aan de ketterstad Rouaan, stroomafwaarts, nu eens een school van heel bijzondere vissen zendt.

De volgende dagen gaat de slachting onvermoeid voort. De graaf van Coconas pocht op een bijzondere methode, door hem gevolgd. Hij zegt aan ongeveer dertig Hugenoten lijfsbehoud toe, als zij herroepen. Dan, na hun herroeping, brengt hij ze een voor een met kleine dolksteken langzaam ter dood, om hun lijden te verlengen. Terwijl op de straten evangelische vrouwen, moeders, kinderen en weerloze vluchtelingen zonder onderscheid neergeschoten worden en de aarde druipt van hun bloed, verbreidt zich onder het volk van Parijs eensklaps de mare, dat op de "Cimetière des Innocents" een witte meidoorn, met ketterbloed besprenkeld, voor de tweede maal in bloei staat. Een processie van het gepeupel trekt naar het kerkhof, om het wonder met eigen ogen te zien en daarna nog ijveriger de slachting voort te zetten. Een hunner, de slager Pezou, wordt van straatheld tot hofheld bevorderd. Hij heeft in de eerste nacht honderd een en twintig Evangelischen afgeslacht. Hij beroemt zich voor de koning hierop en maakt zich sterk, in de volgende nacht nog eenmaal hetzelfde karweitje op te knappen. Karel IX lacht. een wilde, onrustige lach, gans anders dan de grimmige glimlach van de grote systematicus van de Protestantenvervolging, de sombere Filips II van Spanje, als hij het bericht van de Bartholomeüsnacht ontvangt.

Behalve het koninklijk gelach van Karel IX, wordt ergens in het Louvre een koninklijk gewezen vernomen, pijnlijk en hartbrekend. Elisabeth, 'de gemalin des konings, heeft pas op die eerste morgen van het begin van de moordpartij gehoord. Zij vraagt vol ontzetting: "Mijn God, weet mijn gemaal daarvan?"

"De koning heeft het zelf bevolen!"

"Wie heeft het hem dan geraden? Vergeef hem, o God! Ik vrees, dat deze schending van Uw wil hem nooit vergeven zal worden!"

Zij neemt haar gebedenboek en begint onder tranen God aan te roepen. Later zal de edele vrouw, die men ook de enige dochter ontnomen heeft, het kind sterft vroeg een natuurlijke of een gewelddadige dood, weer naar haar geboortestad Wenen terugkeren en in het klee van de franciscaner Tertiariissen zieken verplegen, opdat "God haar gestorven gemaal Karel IX de moord van de Bartholomeüsnacht vergeve."

Bijna alle vrienden van de Coligny zijn in die eerste nacht gedood of worden alsnog uit de weg geruimd. Evenals de admiraal zelf, zo waren zij allen vóór de catastrofe tweemaal door de Vicedominus van Chartres gewaarschuwd en dringend aangemaand de stad te verlaten. In vertrouwen echter op de eer des konings slaan zij deze waarschuwing in de wind. Niemand hunner brengt er het leven af behalve de Chartres en Montgomery, aan wie het gelukt te ontkomen. In het Louvre blijven in leven de

zwager des konings, Hendrik van Navarre en de oude Condé, en bovendien de lijfarts van de ziekelijke koning en zijn oude Hugenootse min. Karel IX zelf hangt tegen een vensterleuning van het koninklijk slot en roept: "Brenge ze om, breng ze allen om!" en schiet met zijn buks op vluchtende gestalten.

Dan trekt zijn moeder met haar gevolg naar buiten, om daar te gaan bezien het onthoofde lijk van de Coligny, dat met de voeten aan de galg bengelt. Zij heeft er alle reden toe om dit geschonden dode lichaam van de edelste man van haar dagen, - die haar zoon "mijn vader" noemde, - op die plaats van de schande aandachtig te beschouwen, want het lijk van haar eigen vader, die van het boos geslacht van de Medici's nog het meest alle schaamte had uitgeschud, Lorenzo van Urbino, rust thuis door roem en kunst verheerlijkt in de nieuwe sacristie van San Lorenzo, in de wonderheerlijke graftombe van de hand van Michel Angelo.

Het hoofd van de admiraal wordt als een kostbaar zegeteken bewaard en door speciale boden naar Rome aan de opvolger van Pius V gezonden. De klokken worden er geluid en de kardinalen vernemen van de pontifex maximus, de paus, dat deze daad, n.l. de Parijse moordpartij geschiedde "op speciaal bevel van de koning van Frankrijk." Feestelijke dankdiensten, hoogmissen, kanonschoten, vreugdevuren en pronkerige processies wisselen elkander af. Een feestmedaille wordt geslagen met de afbeelding van een engel, die met de ene hand een kruis opheft en met de andere hand Protestanten doodt, met het randschrift: "Hugenotorum strages", "Der Hugenoten slachting." De keerzijde van de munt draagt de beeldenaar van de paus.

De uiterst nauwkeurige telling van het aantal slachtoffers te Parijs door Crespin geeft 10.468 personen. Daarbij komen in de provincies, waarheen vervolgens het bevel tot uitmoording van de Protestanten uitging, nog 30.000 doden. In de Nederlanden kost het bericht van de geslaagde aanslag van Catharina, aan Willem van Oranje de vesting Bergen in Henegouwen. In Frankrijk zelf begint spoedig daarop de zevende godsdienstoorlog op initiatief van de zwaar getroffen, maar hun zaak onverbrekkelijk verknochte Hugenootse stenden, soldaten en Gemeenten. Spoedig daarop sterft ook Karel IX, op de leeftijd van vier en twintig jaar. Hetzij aan bloedspuwing, hetzij, zoals Brantôme bericht, aan de venerische ziekte. Zijn oude Hugenootse min spreekt nog de laatste troostwoorden tot hem. Volgens de overlevering antwoordt hij haar: "Mijn beste, wat een bloed, wat een bloed! Men heeft mij slecht geraden! Vergeef mij, o God, want ik voel, dat ik verloren ben!"

De Bartholomeüsnacht en de executies in de provincies die er op volgden, vernietigen de zaak van de Evangelischen niet, al zwakken zij haar uitwendig voor een tijd wel zeer. Een aantal Protestanten keren om huns levens wil in de schoot van de moederkerk terug, waaronder 527 edellieden. Tegelijk begint een nieuwe stroom van emigranten het land te verlaten, in zulk een mate dat ongeveer een half jaar na de Bartholomeüsnacht alleen al in Londen zich veertig voortvluchtige predikanten uit Normandië en Picardië bevinden.

Wellicht het gewichtigste gevolg van de Parijse Bloedbruiloft is het feit, dat voor de Evangelischen in Frankrijk, terugtrekken op de zuiver geestelijke lijn van de geloofsstrijd, zo goed als onmogelijk geworden is. De strafoefening tegen de Hugenootse eedgenoten van Amboise had vroeger bij sommigen al een om zo te zeggen principiële wraakzucht gekweekt. Agrippa d' Aubigné, t. z. t in de dagen van Lodewijk XIII de protestantse kampioen met zwaard en pen, spreekt daarvan in zijn Herinneringen. Hij heeft nooit kunnen vergeten, hoe zijn vader hem, het wakkere, zeer begaafde kind - zes jaar oud las hij al Latijns, Grieks en Hebreeuws schrift - op zekere

dag "meenam naar de jaarmarkt in Amboise en daar, bij het aanschouwen van de stadsgalg, waaraan nog steeds de hoofden van zijn oude vrienden te kijk hingen, in het bijzijn van een zeven of acht duizend personen, uitriep:

Zij hebben Frankrijk onthoofd, die beulen!"

En dan, als de zoon zich zeer verwonderde, op het gelaat van zijn vader zulk men ongewone opgewondenheid waar te nemen, legde hij hem de hand op het hoofd en zeide: "Mijn kind, het is niet nodig, dat je hoofd op de romp blijft, omdat het mijne er op bleef. Wanneer je jezelf bij je werk ontziet, dan zal mijn vloek je treffen" (d' Aubigné . Vie à ses enfants).

Na de verschrikking van 1572 doen zich volkomen begrijpelijke reactie, bepaalde evenwichtsstoornissen voor. Een gematigd protestant in La Rochelle loopt van een van de plaatselijke predikanten in letterlijke zin een oorvijg op. Overspannen Hugenoten roepen de hulp van de Engelse koningin Elisabeth in en verklaren haar tot wettige koningin.

Terwijl na de massale terechtstellingen in de provincies, welke de hele natie stuk reten, de Rooms Katholieken, over de moordlawine zelf ontsteld, zich nog in een soort doffe verdoving bevinden, worden de Hugenoten door nieuwe aanvoerders, met de ernstige La Noue aan het hoofd, opnieuw verzameld en verschansen zij zich in de hun trouwgebleven vaste steden La Rochelle in het uiterste westen, en Montauban, Nîmes, Sommières en Anduze in het zuiden. Het zwaartepunt van het Protestantisme verlegt zich naar het méér ongerepte zuidelijke Frankrijk, van waaruit ook later het laatste verzet in de Cevennen en in Languedoc geboden zal worden; van waaruit ook ten allerlaatste de wedergeboorte van de Evangelische Kerk eens zal uitgaan.

Een ander gevolg van de Bartholomeüsnacht zijn de principiële aanvallen, die van alle kanten loskomen op de onbeperktheid van de koninklijke macht.

In het jaar 1535 was te Rome van Niccolo Machiavelli in druk verschenen de verhandeling "Il principe", opgedragen aan de jonge Lorenzo, de vader van Catharina de Medici. Hij maakt daarin melding van Cesare Borgia als van een geslaagd vorst, en huldigt principieel idee en methode van de gewetenloze staat. Het boekje, dat door het gevolg van de Italiaanse koningsbruid te Parijs ingevoerd was, had bij de daar in zwang komende praktijk een stuk theorie en een programma geleverd. Ten tijde van de Bartholomeüsnacht schijnt de verhandeling van Machiavelli aan het hof te Parijs reeds een soort politiek handboek geworden te zijn.

Thans stelt het letterkundige Protestantisme in Frankrijk theorie tegenover theorie, programma tegenover programma. Een steeds hoger stijgende vloed van vlugschriften en pamfletten uit anonieme, dat wil zeggen Hugenootse bron, dient zich aan, welke het beginsel van het absolute koningschap met juridische argumenten tracht te ondermijnen. In deze literatuur staan vooraan de verhandelingen van de jurist Hotman, die om de massale moordpartij van Bourges naar Genève vlucht en van daar uit zijn aanvallen slingert op de in zwang komende Franse staatspraktijk. Hotman poogt te bewijzen, dat het oorspronkelijke vrije kiesrecht van Galliërs en Franken de grondslag vormde van elke konings keuze en dat dit kiesrecht elf eeuwen lang boven de kroon gestaan had. Hij voert deze gedachte op tot het programma, dat het nationale concilie, de algemene vergadering van heel het Franse volk, in de grond van de zaak alleen rechtsgeldige wetten geven kan en dat zij geacht moet worden, als laatste instantie van de natie, boven de koning te staan.

Hoe krachtig ook in de Nederlanden deze gedachten, in tegenstelling met het rooms

katholieke staatsabsolutisme, doorwerken, blijkt uit de verklaring van de daar zo zelfbewuste stenden over de afzwering van Filips dato 26 Juli 1581: "Wanneer daarom de vorst zijn plicht niet doet, wanneer hij zijn onderdanen zelfs onderdrukt, hun oude privileges vernietigt en hen als slaven behandelt, zo is hij niet meer als vorst maar als tiran te beschouwen. Als zodanig kan het land hem naar recht en rede afzetten en een ander in zijn plaats stellen." Wie denkt hier ook niet dadelijk aan de reeds vroeger genoemde slotpassage uit Calvijns Institutie; de Calvinist Marnix van St. Aldegonde had er nog aan toegevoegd: "Aan geen sterfelijk mens heeft God de absolute macht verleend, om zijn eigen wil tegen alle wetten en gezond verstand in, door te zetten."

Maar wij keren tot Frankrijk terug. Als tijdens de regering van Hendrik III, de opvolger van Karel IX, de koning op grond van politieke overwegingen de Protestanten welgezind is, en pas goed, als na de vermoord van Hendrik III de Bourbon Hendrik IV, van protestantse huize, de troon beklimt, beginnen de aanvallen op de soevereiniteit van de kroon opnieuw, ditmaal van tegengestelde, roomse zijde en speciaal van de Jezuïeten, tegen de onbegrensde macht van halfslachtige Rooms Katholieken op de troon.

Deze roomse tegenhanger van Hotman's theorieën over het Franse kroonrecht, is een schepping van de jezuïet Lainez en later van Mariana. Bij gelegenheid van het Concilie van Trente had de generaal van de orde Lainez een rede gehouden, welker inhoud op een verzwakking van het staatsgezag neerkwam. Het volk, zo betoogt hij, is de oorspronkelijke drager van dat gezag en kiest in volle vrijheid de koning van de natie. Wanneer dus een heerser van de alleen zaligmakende kerk afvalt en zijn volk daarmee naar de eeuwige verdoemenis leidt, dan kan hij te allen tijde door het volk afgezet worden.

Met een beroep op deze gedachten van Lainez wordt reeds onder Hendrik III, bij gelegenheid van zijn toenadering tot de Hugenoten, omstreeks 1580, van de roomse kansels het parool van een gewapende opstand uitgegeven. De spanning schijnt dan door het optreden des konings op de spits gedreven; Hendrik III toch sluit een verbond met een Protestant, Hendrik van Navarre. Thans stellen de Jezuïeten zich aan het hoofd van de rooms katholieke partij en laten, door een tot dit doel ontketende opstand in grote stijl, de koning uit Parijs verdrijven. De koning wordt dan vermoord door de fanatieke Dominicaan Clément, van wie men zegt, dat hij tevoren in vage uitdrukkingen zijn ordebroeders naar de zedelijke rechtvaardiging van zulk een daad gevraagd en dit ten antwoord gekregen had: "Wanneer de moordenaar van Hendrik van Valois uit persoonlijke motieven en uit wraakzucht doodt, dan is het een zware zonde. Wanneer hij echter bij zijn daad het welzijn van land en kerk beoogt, dan is er geen twijfel aan of hij heeft daarmee zijn eeuwig zieleheil verdiend."

Na de dood van Hendrik III schrijft de Spaanse Jezuïet Mariana, opvoeder van de zoon van Filips II, een traktaat, getiteld: *"Van de koning en zijn ambten"*, waarin de ideeën van generaal Lainez tot hun uiterste consequenties doorgevoerd worden. Zo zegt hij: "Wanneer in plaats van een rechtschapen vorst een tiran regeert en zijn macht misbruikt, dan is het volk gerechtigd, om zich van hem, desnoods ook met geweld te ontslaan." Onder dit gezichtspunt wordt de aanslag van de monnik Clément eveneens voor prijzenswaardig verklaard.

Dientengevolge laten de Parijse juridische professoren de moord op Hendrik III evenals ook de later volgende aanslagen op Hendrik IV, doorgaan voor het eigenlijke werk van de orde van de Jezuïeten. Châtel, die naar het leven van Hendrik IV gestaan

had, was bovendien leerling op een Jezuïetenseminarie geweest. De beide leraren van Châtel worden opgehangen en te Parijs wordt openlijk een schandzuil tegen de orde opgericht. Het Parlement gelast de uitwijzing van de patres uit Parijs en zet de verbanning van de Jezuïeten uit heel Frankrijk door. Over het geheel genomen blijkt echter het machtig opkomende nationaal gevoel des volks, dat in het koningschap zijn eigenlijke belichaming ziet, sterker te zijn dan alle pogingen van beide zijden, om de idee van de absolute macht van de kroon te ondergraven. Het is tenslotte het werk van Richelieu, om elke verdere sabotering van de vorstelijke autoriteit, door Calvinisten zowel als door Jezuïeten, uit de weg te ruimen en zo de baan vrij te maken voor het absolutisme van Lodewijk XIV.

Een beschouwing van de directe en indirecte gevolgen van de Bartholomeïsnacht moet verder stuiten op de zeer krachtige innerlijke verandering, die zich ongetwijfeld, tengevolge van de catastrofender godsdienstoorlogen, voltrekt in de structuur en in de cultuur van de Franse geest. Hoe onvolkomen elk schema ook zijn mag, toch zou men, ter opheldering van de samenhangen, de mentaliteit van de Franse natie kunnen voorstellen als een ellips met twee brandpunten, die elkander aanvullen en in evenwicht houden. Het ene brandpunt van de ellips zou het redelijk denken zijn; het andere zou heten charme en luchthartigheid, tot lichtzinnigheid toe. Met de godsdienstoorlogen en de Bartholomeïsnacht begint nu een proces, dat hoelanger hoe meer de protestantse invloed op het volksgeheel uitschakelt. Met andere woorden: ***het Evangelie dat een halve eeuw lang een heilzaam correctief voor de volksaard in zijn geheel geweest was, werkt steeds minder als het zout van de Franse aarde.***

Juist in dezelfde mate wijzigt zich de functie van de beide brandpunten in de ellips. Het redelijk denken, van waarachtig Christendom steeds minder bevrucht, ontaardt snel in de wereldbeschouwing van het Rationalisme. De frivoliteit, de lichtzinnigheid, maakt zich meester van de religie in de vorm van bigotterie, dat is in goed Hollands: kwezelachtige schijnheiligheid.

Wij beginnen met de eerste verandering. Het redelijk denken van de Fransman maakt zich los van de bovennatuurlijke gezichtspunten en bindingen van het christelijk geloof, welks vertegenwoordigers over en weer in de godsdienstoorlogen aan hun idealen jammerlijk verraad plegen. Het type van de godsdienstloze levenskunstenaar treedt te voorschijn.

Reeds Rabelais, de weerbarstige Franse renaissancegeest, was gestorven met de woorden: "Ik ga om het grote "Misschien" te zoeken, dat in het kraaiennest huist." Nu verheft zich, steeds beter waarneembaar, op duidelijke en bewuste afstand van de brandstapels, burgeroorlogen, gruwelen en rechtsverkrachtingen dier tijden, de koelverstandige stem van de Essais van Montaigne en verkondigt haar wijsheid aan de Franse, ja aan de europese mens. In de plaats van de geestelijke overgave van de enkeling aan kerk en godsdienst, treedt het individualistische denken van de wereldwijze moraalfilosoof. De zedelijkheid wordt los gereten van God en godsdienst. God verbleekt, men gaat aan Hem voorbij. De moraal verschrompelt tot nuttigheidsoverweging en tot een som van aanleidingen om het leven vernuftig in te richten.

Deze lijn wordt in de 17de eeuw doorgetrokken door La Rochefoucauld, die met zijn koude zielsontledingen, de zelfzucht als drijfveer van alle gedachten en handelingen aanwijst. De Gedachten van Pascal met hun poging, de zelfkennis en het praktisch handelen weer aan de Eeuwige te oriënteren en aldus daardoor ook tot verlossing te

leiden, kunnen de verdere doortrekking dezer lijn in de richting van de meest platte vrijdenkerij niet tegenhouden. Zo volgen in de 18de eeuw de cynische geschriften van Voltaire, en tenslotte de volslagen emancipatie van de Franse geest ten aanzien van het christelijk geloof, door de Encyclopedisten.

Het andere brandpunt van de ellips blijft evenmin zichzelf gelijk; de Franse luchthartigheid en lichtzinnigheid verwordt tot bigotterie. Het eerste voorbeeld hiervan levert de opvolger van Karel IX, Hendrik III. Reeds onder Karel IX horen wij een spottende opmerking over een ridder, wiens aantal bedenkelijke liefdesavonturen precies in het evenwicht gehouden wordt door dat van de godsdienstoefeningen aan het hof.

Het is aan Hendrik III voorbehouden, om voor het eerst dit type, tot karikatuur geworden, voor de ogen van zijn volk tentoon te stellen. Eerst seizoenkoning van Polen, aanvaardt hij in 1573 de regering, 20 jaar oud; een losbol en een fat. Met prachtige klederen en het allerfijnste damesondergoed aan, met edelstenen en paarlen behangen, in de oren opvallende ringen dragende, reist hij door het land, omgeven door een zwerm opgepronkte en verwekelijkte jonge mannen. Hij huwt Louise van Lotharingen, die een liefdesverhouding met Frans van Luxemburg gehad had, en slaat de Luxemburger tevergeefs voor, nu maar met zijn eigen maitresse, freule van Châteauneuf te huwen. Aan een ridder die hem een lions rashondje present doet, verleent hij de grote huisorde van de Heilige Geest. Uiterste lichtzinnigheid en vrome manieren zijn in hem tot een nieuwe eenheid geworden. Bij onweer verbergt hij zich sidderend in de kelders van het Louvre, omdat dood en hel hem ten zeerste verontrusten. In Avignon ziet men hem als lid van een broederschap van boetelingen met Flagellanten, geselmonniken, door de straten trekken, barrevoets, blootshoofds, een kruis in de hand en het eigen vlees met geselen kastijdend. Door het steunen van de boetelingen heen verneemt men gelach en moppige woorden. Alvorens de gevaarlijke Hendrik de Guise, die als zijn gast in het kasteel Blois vertoeft, verraderlijk te doen vermoorden, draagt hij zijn huiskapelaan op, om ten gunste "van een onderneming voor het heil, van Frankrijk" een godsdienstoefening te laten houden.

Van de verandering van de lichtzinnige Lodewijk XIV in de bigotte Lodewijk XIV zal later sprake zijn. Zijn laatste voleinding vindt het type van de frivole bigotterie na hem in het weerzinwekkende beeld van Lodewijk XV, die zich onschuldige kinderen vangen laat, met hen bidt, om ze dan te misbruiken.

HOOFDSTUK V.

Tussenspel: Hendrik IV.

"Mijn trouw noopt mij nog één ding te zeggen, Sire! Wanneer God spreekt, wil Hij, dat men naar Hem hoort."

(Du Plessis-Mornay in een brief aan Hendrik IV na de aanslag van Châtél.)

"Le Roi est mort, vive le Roi!" "De koning is dood, leve de koning!" Hendrik III, de allerchristelijkste koning van Frankrijk, is dood; een roomse fanatiekeling heeft hem vermoord. De leiders van de rooms katholieke Liga, Hendrik de Guise, en zijn broeder, de kardinaal, zijn dood; een misdadig vrome koning heeft hen vermoord. De arglistig kuipende koningin-moeder ligt in een gemeen graf bij het slot Blois begraven, "als een dood wijf, geacht"; zij, de landsmoeder, van wie het onder het volk heet, dat de honden van Izebel háár vlees niet aanraken zouden. De laatste prins van Valois, Frans, is dood; de kwaal van zijn broeder Karel, de tering, kleeft ook hem weggeraapt. Margaretha, de laatste prinses van Valois, is, om met de Heilige Schrift te spreken, levende gestorven; na kortstondig huwelijk met Hendrik van Navarre is zij afgezonken tot het peil ener deerne voor iedereen; "Margot en haut Margot en bas", "Grietje omhoog - Grietje omlaag", zo zingt van haar het plebs op de straten.

De nieuwe koning, Hendrik IV, is uit het huis van Bourbon. Zonderling genoeg is dit nieuwe koningshuis door het bloed van Lodewijk de Heilige in de verre verte nog met het verrot geslacht van de Valois verbonden. De nieuwe vorst is meer Fransman dan zij allen, met zijn heldere, verstandige kop en zijn beminnelijk lichtzinnig hart. Men zou zijn regering kunnen rangschikken onder de Contra-Reformatie vanwege de hernieuwde actie van de Jezuïeten en de opbloei van de rooms katholieke liefdadigheid. Maar zijn periode is zo duidelijk een breuk met de Protestantenvervolging van het verleden en tevens zo duidelijk een vertragend moment ten aanzien van de verdere ontwikkeling en toespitsing der dingen op de reeds opdoemende eindbeslissing tussen de twee gedachtenreeksen van het Franse koningschap en die van het Koninkrijk Gods, dat gezegde periode beter afzonderlijk behandeld kan worden.

De moeder van Hendrik IV, Jeanne d'Albret, leeft als een van de heerlijkste verschijningen in de gedachtenis van de Franse Protestanten voort. Terwijl haar gemaal, koning Anton van Navarre, het woord des Evangelies terstond met vreugde ontvangt en dan in onbestendigheid tot diepe droefheid van Calvijn geen trouw doet blijken, houdt zijn pas later gewonnen gemalin in onverbreekelijke trouw en met

onbuigzame wilskracht de vaan des Evangelies in haar kleine landje hoog. d' Aubigné geeft in zijn *Histoire universelle* dit schoon getuigenis van haar: "haar sekse alleen maar had zij van de vrouw; haar ziel was vol van mannelijke zaken; haar geest was machtig in grote dingen; haar hart was onoverwinnelijk in tegenspoeden." Als de protestantse leiders er bij haar op aandringen, haar toestemming toch te geven tot het huwelijk van haar zoon Hendrik met Margaretha van Valois, dan antwoordt zij: "Wanneer mijn geweten maar bevredigd is, dan is er geen beding dat ik niet bereid zou zijn om aan te nemen, bij de gedachte, daarmee de koning en de koningin welgevallig te zijn, en om de rust van de staat te bevorderen, waarvoor ik het liefste in de wereld, ja mijn leven zelfs zou willen geven ..., maar ik zou liever afdalen tot het levenspeil van de geringste vrouw in Frankrijk, dan mijn ziel en de ziel van mijn zoon aan de toekomst van mijn huis op te offeren." Tenslotte weten de aanhoudende beden van haar trouwste vrienden en de beloften des konings te bereiken, dat zij haar toestemming tot de bruiloft geeft. Zij begeeft zich van haar kasteel in Nérac naar het slot Blois, om daar, van de bedriegelijke listen van Catharina en van Karel verstrikt, te vervallen in angst van de ziel en krankheid des lichaams en spoedig daarop, waarschijnlijk door vergift, kort voor het huwelijk van haar zoon, in Parijs te sterven.

Hendrik IV is de eerste Franse koning, waarvan ieder Hollander iets weet, al is het dan ook maar een enkel woord: "*Parijs is mij wel een mis waard.*" Dit is nu eenmaal de geijkte opvatting over het probleem van zijn leven en de oplossing daarvan door hemzelf geboden. Het loont wellicht de moeite, bij deze gelegenheid een enkel woord te zeggen over het conventionele denken, dat altijd weer een verstandige geschiedschrijving in de weg staat, Conventionele opvatting van de geschiedenis zou men met Friedrich Nietzsche allereerst kunnen noemen een "historische verzameling van de effecten-op-zichzelf." Men schouwt interessante geschiedenis, gelijk een bergbeklimmer boven de nevel in het dal, van de samenhangende bergketen slechts enkele toppen bespeurt, en dit als het werkelijke gebergte in zijn herinnering behoudt. Dan worden in het populaire geschiedenisonderwijs de hoogtepunten, ontleend aan de objectieve geschiedenis, vereenvoudigd, schematisch vergroeid en aan het gemiddelde verstand aangepast. Een zo geaarde geschiedenisopvatting verschaft wel benadering van de voorbijgegangene werkelijkheid, doch betekent tevens afstand doen van een zorgvuldig wikkend en wegend eigen oordeel, inboeting van zelfstandig, diepgaand nadenken en van fijn gevoel voor schakering.

De gegeven tijdstroom, een algemeen gangbare denkwijze of een juist boven drijvende ideologie, verleent tenslotte aan de verkregen resultaten de eigen accenten en bepaalt de keuze van de voorbeelden. Zeer levendig en sprekend, doch tegelijk fata-morgana-achtig ziet een mens zo zijn eigen meningen weerspiegeld in de overgeleverde speciale beelden van het verleden; bovendien spreekt hier een krachtig woordje mee de hartstocht om in de geschiedenis zoveel mogelijk bevestigingen van de eigen geliefkoosde theorie te vinden. Zo wordt de stof van de geschiedenis niet slechts getypeerd, doch in menig geval zelfs onherkenbaar gewijzigd.

Dienovereenkomstig heeft ieder tijdperk zijn bijzondere sleutel tot recht verstand van het karakter van Hendrik IV; de man, wien "Parijs wel een mis waard was"; de man, die in het zadel van het Protestantisme, doch daarna ook in het zadel van het Rooms Katholicisme te rijden wist. De "Aufklrung", de "Verlichting" van de 18e eeuw, prijst hem als baanbreker van de vrijdenkerij; Voltaire beschrijft hem in zijn gedicht "Over de dood van de Dauphin", als de monarch, "wien Rome en Genève in het diepste van

zijn hart even lachwekkend zijn." De twijfel van de Encyclopedisten legt zelfs beslag op hem als schutspatroon en noemt hem "Hendrik de Heilige."

Hoe uit zulk tendentiekundig knoeiwerk van een bepaalde tijd dan een krachtige, algemeen geldende mening onder het volk ontstaat, toont de volgende bijzonder aardige anekdote uit het Parijs dier dagen. Een bedelaar zwalkt rond op de Pont Neuf en valt een voorbijganger lastig. "Om Gods wil!" zo jammert hij; de ander loopt door. "Om de wille van de heilige maagd en van alle heiligen!" zo smeekt hij; de ander loopt door. De bedelaar volgt hem tot bij het standbeeld van Hendrik IV en bezweert hem: "Terwille van Hendrik IV!" Nu staat de heer stil, tast in zijn zak en geeft hem een thaler.

De algemene opvatting van onze eigen tijd met betrekking tot het woord van Hendrik IV: "Parijs is mij wel een mis waard!" is de samenvattende gedachte, dat Hendrik, het hoofd van de Protestanten, om de hoofdstad en daarmee de macht in handen 'te krijgen, zijn evangelisch geloof aan het voordeel opofferde: een klassiek voorbeeld van een in kerkelijk opzicht de huik naar de wind hangen; het type van de Protestant, die aan de eenmaal erkende en toegeëigende waarheid verraad pleegt.

Hendrik IV was dat alles en hij was het niet. Hendrik van Navarre was niet werkelijk hoofd en nog minder uitdrukking van het Franse Protestantisme, even zeker en gewis als zijn moeder van haar land de meest getrouwe geestelijke moeder geweest is. Zijn leven was volkomen vreemd aan de heilige vreze Gods van de Calvinisten. Van zijn jeugd af tot zijn dood toe was het één afschuwelijke reeks van bandeloze buitensporigheden; slechts aan de weifelende houding van de protestantse Synoden van zijn dagen had hij het te danken, dat hij niet ernstig onder tucht gesteld en uit de rij van de gemeenteleden geschrapt werd. Van de vroomheid van zijn moeder liggen in zijn innerlijk leven slechts enkele brokstukken ordeloos in het rond, welke hij gebruikt voor kwade dagen. Voor de slag houdt hij godsdienstoefeningen en gebeden en weet ook naderhand van dankzegging en lofprijzing Gods met het psalmgezing, dat zijn jeugd omklonken had. Ook weet hij zich nog goed de Bijbelverzen te herinneren, die hij in zijn prille jeugd eens leerde om aan te voeren tegen de roomse dwaalleer. Overigens is hij alleen maar Hugenooot als lid van de protestantse partij. Eens had zijn moeder hem gewoonweg met mannelijke kracht op de protestantse lijn ingezet en de jongeling had toen in Béarn aan zijn moeder en aan de daar verzamelde Hugenootse notabelen onder ede betuigd: "bij mijn ziel, eer en leven, nooit de zaak des Evangelies prijs te geven." Maar reeds dadelijk bij het bloedende lijk van Hendrik III beloofde hij, zich althans in het rooms katholieke geloof te laten onderwijzen. Voor de evangelische predikantenvergadering te Saumur betuigde hij weer: Wanneer men u zegt, dat ik mij van de ware religie afgewend heb, dan hebt gij dat niet te geloven. Ik zal in haar sterven!"

Drie maanden later zweert hij af. Wat hij afzweert en de rug toekeert, is stellig niet het waarachtige, zaligmakend evangelische geloof, maar op de keper beschouwd alleen het lidmaatschap van de protestantse partij, wier geloofsuitspraken hij zich in enkele punten eigen had gemaakt. Het roomse bijgeloof is hem zeer tegen de borst, als hij tegen beter weten in, schriftelijk zijn

84instemming met de roomse leer betuigt en ondertekent. Hij offert met zijn ondertekening niet op een protestants geweten, dat zijn leven van binnen uit bepaald had, want men kan nu eenmaal niet opofferen, wat men niet bezit. Hij wisselt enkel

een kleet dat hem slecht stond en helemaal niet paste, tegen een ander gewaad, dat beter naar zijn maat gemaakt is. Hij handelt niet alleen als een afvallige van het moederlijk geloof, waaraan hem later nog eenmaal, in Traveci, zware ziekte en doodsangst om begane zonde 'tegen de Heilige Geest voorbijgaand zal herinneren. Hij handelt zo eerst recht als een politicus, die volkomen bewust inzet op de kaart van het ogenblikkelijk voordeel; als een handig toneelspeler met rijke fantasie, die in het tweede deel van het stuk een andere rol overneemt en die nog beter en overtuigender speelt dan zijn rol in het eerste bedrijf.

Uitwendig beschouwd staat de afzwering van Hendrik IV in betrekking tot een opstand in de hoofdstad. Parijs is van rebellen bezet, die zelfs den Spanjaarden toestaan, daar een garnizoen te leggen. Filips II van Spanje heeft niet weinig lust om zijn dochter Isabella tot koningin van Frankrijk uit te roepen. De nog bestaande resten van de rooms katholieke Liga vallen uiteen bij deze bedenkelijke aanmatiging van een vreemd vorst. Op hetzelfde ogenblik deelt Hendrik aan de aartsbisschop van Bourges mee, dat hij rooms katholiek wil worden, om het land en de dynastie te redden. Dat geschiedt in het jaar 1594.

Voor de frontverandering van Hendrik staat als een engel met een vlammen zwaard, zijn oude vriend du Plessis-Mornai, naast Agrippa d' Aubigné de schoonste en zuiverste verschijning uit de wereld van het Franse Protestantisme bij deze eeuwwisseling. Met geniale aanleg, vele talen sprekend, had hij wiskunde en rechten gestudeerd, heel Europa afgereisd, Duitsland gezien, Venetië bezocht, en in Engeland vaste voet gekregen, waar hij dan gezant moest worden. Na de Parijse Bloedbruiloft wil hij er niet aan, de wapenen tegen de koning op te nemen. Zijn vriend, Hendrik van Navarre, zegt hij onverholen zijn mening over zijn bandeloos leven en "de slechte roep, die deze dingen U bezorgen." Des konings afkeuring van zijn "Verhandeling over het sacrament des altaars", waarin hij duizenden woorden van kerkvaders tegen de transsubstantiatie verzameld had, wijst hij van de hand met het klassieke woord: "Ik heb mijn diensten altijd zo gerangschikt; eerst de dienst van God. dan de dienst aan mijn koning, dan dienst aan mijn vrienden, en ik kan aan deze volgorde met een goed geweten niets veranderen."

Als Hendrik in het jaar 1588 voor de eerste maal de mogelijkheid overweegt, om, teneinde zich van de troonopvolging te verzekeren, zijn geloof af te zweren, biedt du Plessis-Mornai felle tegenstand en spreekt hem van argwaan, die onder de Protestanten het hoofd tegen hem opsteekt. "Wanneer Uwe Majesteit deze verdenking niet uit de wereld helpt", zo zegt hij hem in het gezicht, "dan behoeft het Uwe Majesteit niet te verwonderen, zich op zekere dag alleen gelaten te zien."

Bij een poging des konings, het weerbarstige Parijs te nemen, hoort Hendrik voor zijn deur schreden en roept: "Wie is daar?" Als Mornai binnentreedt, zegt Hendrik bruusk: "Gij ziet het verloop in het leger. Zal God mij verlaten?" Mornai antwoordt als rasechte Hugenooot: "Wij willen, Sire, liever eraan denken, of wij Hem niet heel en al verlaten hebben, aan al dat aanstotelijke en losbandige leven, dat wij tijdens deze belegering gevoerd hebben." Waarop de koning in zichzelf gekeerd het Psalmboek ter hand neemt, de 91ste Psalm leest, goede voornemens opvat en begint te bidden.

Als Hendrik's afval al dichterbij komt, kan Mornai niet geloven, dat zoiets gebeuren kan. De koning zegt hem nog in een laatste bespreking over zijn beslissing: "Ik heb mij genoodzaakt gezien, mij voor mijn onderdanen op te offeren, ook om de Gereformeerden beter rust te kunnen verschaffen." Mornai antwoordt: "Er waren wel

betere middelen daartoe, wanneer het Uwe Majesteit maar behaagd had ze te gebruiken. Het zou ons een voorrecht geweest zijn, ons leven voor uw welzijn op te offeren."

Ondertussen gaan de laatste bittere krakelen des konings met de priesters over zijn afzwering hun gang. Hendrik dingt af op de tekst van zijn herroeping, hij staat op schrapping of verzachting van de alinea over erkenning van het vagevuur. Tenslotte tekent hij ook de zin: "Ik belijd dat er een vagevuur is, waar de daar vastgehouden zielen door de goede werken van de gelovigen verzachting vinden kunnen." Zo verwerft Hendrik IV zich uit redenen van staatsbelang Parijs en de erkenning van de Rooms Katholieken van Frankrijk.

Redelijke gronden en redelijke middelen zijn de weg, waarlangs deze heldere kop al zijn doeleinden bereikt. Hij poogt de Rooms Katholieke Kerk te overwinnen en de dolken van de jezuïetische agenten af te stompen, doordat hij aan Rome zekere privileges verleent over zijn ziel. Hij overwint zijn politieke vijanden, doordat hij aan hen privileges verleent over de bezittingen des lands.

In plaats van zijn vijanden te overmeesteren, koopt hij hen op aangename wijze om. In plaats van nieuwe troepen tegen de rooms katholieke Liga aan te werven, gebruikt hij de beschikbare penningen wijselijk om zijn vijanden de onderwerping te vergemakkelijken. De gouverneur van Parijs, Brissac, laat zich bewegen, de poorten van Parijs te openen, doordat Hendrik hem waarborgt 200.000 thaler contant, verder een jaargeld van 20.000 livres en het gouvernement over twee steden. De hertog van Lotharingen, Karel de Guise, kan de aanbidding van 900.000 thaler niet weerstaan; de generalissimus van de Liga, Charles de Maienne, geeft zich tegen een zelfde tegemoetkoming eveneens gewonnen aan de beminnelijke koning. De nieuwe methode van "voor wat hoort wat", waarmee Hendrik het ganse land onderwerpt, kost hem meer dan 30 miljoen livres aan steekpenningen en schavergoedingen, een uitgave, die op de duur ruimschoots zijn rente opbrengt. Later, na zijn overgang tot het Rooms Katholicisme, zal de koning zich niet ontzien, om zwakke protestantse predikanten door rijke beloningen tot opgeven van hun evangelisch geloof te verleiden, ja om ze zelfs te benutten als agenten van een koninklijke kerkelijke geheime dienst. Het betreuenswaardige feit, dat de "verzilverde ontrouw", ook protestantse Synoden innerlijk begint te verzwakken, vervult de onbuigzame Agrippa d' Aubigné met walging en woede: "Moest hij niet", gelijk hij van zichzelf schrijft, "bij de vergadering van de Synode te Thouars van enige predikanten van het nieuwe slag horen, dat zij de handelwijze van bepaalde ontrouwe stadhouders goedkeurden met de woorden: "Zij hebben een brede blik en zijn gesteld op een goede verstandhouding." Het oude Hugenotenbloed van d' Aubigné geeft, boven een verdere samenwerking op moerassig geworden gebied, de voorkeur aan een radicale breuk: "In antwoord op deze nieuwe aardigheid liep d' Aubigné (uit de kerkelijke vertegenwoordiging) weg met de opmerking, dat hij afgedaan had met kerkvergaderingen, die tot veile deernen geworden waren."

De aanhoudende geweldige spanning in het land, die voortkomt uit de wezenlijke krachten van een verbitterd Protestantisme, dat zich in de steek gelaten voelt, ruimt Hendrik IV verzoenenderwijs uit de weg door het verlenen van talrijke voordelen bij minnelijke schikking. Hij vaardigt daartoe in het jaar 1598 het befaamde Edict van Nantes uit; ook echter om daarmee tegelijk de aanklagende stem van zijn geweten tot zwijgen te brengen. Aan de eindeloze godsdienstoorlogen, die aan het vorige geslacht

bijna een miljoen mensenlevens gekost hadden, moet thans voorgoed een einde gemaakt worden: de soeverein laat de oorkonde voorzien van het zegel in groene was, dat slechts gebruikt wordt bij een koninklijke wet, die onherroepelijk en van eeuwige rechtsgeldigheid is. Alle onklaarheden moeten uit de weg geruimd, de Evangelischen moeten inzake kerk en eredienst een dragelijk bestaan verkrijgen, behoudens de gewichtige privileges en het eerstgeboorterecht van de Rooms Katholieke Kerk.

Principieel gezien wordt door *het Edict van Nantes* voor de eerste maal in de Europese geschiedenis, lang voor de ideeën van de Aufklärung, het beginsel van de verdraagzaamheid inzake de religie uitgesproken, hoewel minder uit humanitaire, dan veelmeer uit politieke overwegingen. Landen als Spanje en Italië, hebben in hun geschiedenis nooit iets dergelijks gezien. In Duitsland volgt precies 50 jaar later de vrede van Munster, waarbij hetzelfde beginsel tot uitdrukking komt.

Het Edict van Nantes bepaalt de wederinvoering van de rooms katholieke eredienst, waar deze door protestantse overmacht of eigenmachtig optreden opgeheven was. Het geeft de Protestanten vrijheid van eredienst daar, waar de evangelische godsdienst in de jaren 1596 en '97 reeds uitgeoefend werd; verder in elk district op een bepaalde plaats. Hiervan uitgezonderd is Parijs en het koninklijk hof, evenals ook alle bisschoppelijke en aartsbisschoppelijke steden. Daar mogen de Evangelischen slechts op vijf mijl afstand van de stadsgrenzen samenkomen. Daar het echter voor Parijs ondoenlijk is, de scharen kerkvolk des Zondags op een afstand van vijf mijl van de stad af, te laten vergaderen, staat Hendrik toe de bouw van de later beroemde kerk van Charenton, welke slechts drie mijl buiten de hoofdstad gelegen is. Op de bezwaren van de Rooms Katholieken antwoordt hij als een echte zoon van Gascogne: "Dan moet men nu maar van Parijs naar Charenton vijf mijl rekenen!"

Het Edict beschikt verder, dat gedwongen afzweringen ongeldig zijn en dat Protestanten die om hun geloof op de galeien terecht gekomen zijn, vrijgelaten zullen worden. De Protestanten bekomen gelijke rechtspleging en benoembaarheid tot alle ambten met de Rooms Katholieken; gelijkberechtigde parlementen en gerechtshoven worden ingesteld. Honderd vaste steden worden voor de duur van acht jaar aan de protestantse adel aangeboden; tot op zekere hoogte een erkenning van het Protestantisme als macht in de staat, waaruit spoedig de eerste tegenaanval van de staat voortkomt.

Na de uitvaardiging van het Edict van Nantes, dat maar heel traag uitgevoerd wordt, dat van de Parlementsrechtshoven in de provincie slechts schoorvoetend erkend wordt en welks doorvoering veel te wensen overlaat, verblijven aan de Evangelischen in Frankrijk ongeveer 800 Kerken, verdeeld in 62 Classes. Deze gunstige balans en heel de toon van het Edict, die de Protestanten welgezind is, geeft nieuw voedsel aan de oude argwaan van de Rooms Katholieken tegen Hendrik; men gelooft niet recht aan de echtheid van zijn terugkeer tot de moederkerk; twaalf jaar na zijn herroeping wordt in een rooms gebedenboek nog aangetroffen een voorbede voor hem als verloren zoon van de kerk.

De algemene toestand van de Evangelischen lijkt na het Edict van Nantes geconsolideerd. De grote siddering, die bij de vloed van de vervolging steeds weer door de Gemeenten voer, heeft plaats gemaakt voor een gevoel van veiligheid. De verwoestingen van de burgeroorlogen worden spoedig vergeten en een rustig

voortbouwen aan de Kerk kan nu beginnen. De Bijbel is in goede vertalingen voor iedereen toegankelijk, de Psalmen zijn gemeengoed. Aan protestantse zedelijkheid kunnen zich nu paren protestantse zeden, welke het leven van de enkeling bepalen, het gezinsleven doortrekken en aan het gemeenteleven een uniform, rustig karakter verlenen. Beweging vertoont zich voornamelijk aan de omtrek van het christelijk geloof, in voorkomende openlijke discussies en polemieken van lichter karakter, welke weer samenhangen met belangen van stand of beroep.

Dit alles is niet nu eerst geschapen, maar vormt een vrucht van de geestelijke bloeitijd in het verleden. De grondslagen voor het nieuwe christelijke leven in heiligmaking en gehoorzaamheid, waren de opwekkingsbewegingen tot omstreeks 1562 geweest. In genoemd jaar bericht ons Nicolas Pithou van Troies: "Men ontwaarde in de jeugd, die door de prediking van het Woord Gods werd aangeraakt en die voordien erg ontaard was geweest, een zodanige plotselinge en zeldzame verandering, dat zelfs de Rooms Katholieken niet konden nalaten er zich zeer over te verwonderen. Want deze jonge mensen, die tot dusver alleen voor hun lusten geleefd hadden... en wier leven in buitensporig eten en drinken en dobbelspelen bestaan had..., lieten hun vroegere leven achter zich en hadden er een afschuw van sinds zij lidmaten ener (protestantse) Kerk geworden waren, terwijl zij zich met vreugde aan de kerkelijke tucht onderwierpen." Wat Gods Geest in die dagen door een enkele prediker vermocht, lezen wij bij Palissi, in zijn bericht over de arbeid van die echte zielenherder, dominee Claude Boissière: "...men hoorde nauwelijks nog iets van vuile praat of manslag. Het getal processen werd steeds geringer, want zodra zich twee gelovigen in twist bevonden, gelukte het vrede tussen hen te stichten... Het was een waard verboden speelzalen te hebben of lieden met een eigen huis eten en drinken te verschaffen, opdat ongeregelde mannen weer in hun gezinnen terugkeerden. In die dagen kon men op Zondag het schone schouwspel zien, hoe gildenbroeders in weiden en wouden of elders in het schone landschap, een wandeling maakten en onderwijl Psalmen, koralen en geestelijke volksliederen zongen, lazten en elkander onderwezen. Men kon ook waarnemen, hoe de dochters en jonkvrouwen in groepen in de tuin of elders samen neerzaten en met blijdschap de edele zangkunst beoefenden."

Op de geestelijke lente van de opwekkingstijd is nu, na de stormen van de godsdienstoorlogen, de zomer van het evangelische leven gevolgd. Zij, die eens van de getuigenissen van de stervende martelaren, vol des Heiligen Geestes, als jongelingen en jonge meisjes innerlijk getroffen waren en op de velden innig en vurig baden en zongen, zijn nu gerijpte mannen en vrouwen geworden, die de christelijke opvoeding van hun kinderen en kleinkinderen met diep verantwoordelijkheidsbesef betrachten. Wij zien het overal in het gereformeerde buitenland, dat de opbouw en stichting van het christelijk gezin als bijzondere opdracht des Evangelies buitengewoon ernstig opgevat wordt, van de echtbreuk van de Zwitser Bullinger in 1541 af; in het puriteinse Engeland van de eerste helft van de 16de eeuw verschijnen geschriften als Daniël Rogers "Huwelijks Eer", Gouge's "Huiselijke Plichten", en van Grif fith: "Bethel of Formulier voor het Gezin." Zo zijn ook de protestantse gezinshoofden ten tijde van Hendrik IV van hun jeugd af er op gewezen, in het christelijk huwelijk de kiem van de Gemeente en in de jonge christelijke moeder bij uitstek de draagster van de zede te zien. Aldus waren zij van Baduel geleerd geworden: "Het huwelijk is een bijzondere gave van Gods goedheid. Aan de jonge echtgenote mag slechts onder de ogen komen, wat eerbaar en kuis is. Het moet haar meer om deugd dan om rijkdom te doen zijn. Voor het overige is rijkdom, wanneer er

maar eerbaarheid mee gepaard gaat, niet te verachten, want rijkdom waarborgt onafhankelijkheid. (Deze laatste meer wereldwijze dan geestelijke gedachte, treft men bijna precies zo aan bij Rogers, die verachters van een bruidschat "arme melkmuilen" noemt.) "De verkoren gade", zo vervolgt Baduel, "dient vlijtig te zijn bij de vervulling van haar huiselijke plichten, haar man volkomen toegewijd, in wie zij tegelijk haar "supérieur" en haars gelijke zien moet; eenvoudig in haar kleding, vroom en ijverig in het gebed. Elke dag zal zij samen met haar echtgenoot God aanroepen."

Beginselen ener eigenlijke christelijke opvoedkunde worden eerst aanmerkelijk later gevonden, maar dit aanvankelijk gebrek aan theorie wordt door voorbeelden van praktische karaktervorming meer dan goedgemaakt. Daartoe levert ons de kindsheid van Agrippa d' Aubigné een miniatuur van bijzondere schoonheid en bekoring.

Matthieu Béroalde in Parijs, een leermeester van begaafde knapen uit gereformeerde families in de provincie, moet met zijn leerlingen in de richting van Orleans vluchten. De kleine Agrippa d' Aubigné, toen een kind van 10 jaar, springen bij het afscheid van zijn geliefde boeken de tranen in de ogen. Béroalde neemt hem bij de hand en zegt tot hem: "Mijn jongen, voelt gij niet, wat de stonde betekent, waarin gij op uw jeugdige leeftijd al iets verliezen kunt voor Hem, die u alles gegeven heeft?"

Bij het dorp Courances omsingelt een afdeling ruiters de vluchtelingen en neemt ze gevangen. De kleine Agrippa moet het aanzien, dat men hem zijn degentje afneemt, "zijn mooie met zilver versierde kleine degen", waarop hij zo trots was! Men werpt het kind in de gevangenis. Dan, omdat zijn kleding van wit satijn erop wijst dat hij van voorname familie is, haalt men hem er weer uit, om zich te verlustigen in zijn ontsteltenis, wanneer men hem met beul en brandstapel bedreigt. Doch de knaap antwoordt onverschrokken, "dat hij voor de mis meer afgrijzen heeft dan voor het vuur." De beruchte inquisiteur Démocharès neemt hem onder vier ogen een verhoor af en geraakt bij ieder antwoord van het kind meer in toorn. Achon, de commandant, laat nu enige vioolspelers komen en nodigt de kleine veroordeelde uit een lustig dansje (*une gaillarde*) ten beste te geven, "wat hij zo allerliefst deed, dat allen hem bewonderden." Démocharès, daarover zeer vertoornd, laat de knapen terstond in de kerker terug brengen.

Béroalde bereidt zijn kleine pupillen nu voor op de dood. De beul is er al: morgen zal het gebeuren. Zijn zij dan verloren? Neen, zij worden gered. Hun kerkermeester, een edelman, die vroeger monnik geweest was, en die van medelijden en bewondering aangedaan is, stelt zich ter beschikking om hen te helpen, "omdat hij het kind zo liefgekreken had." Hij koopt de wacht om, neemt de kleine jongen aan de hand en helpt de hele schaar te ontkomen naar Montargis, door schuren en over korenvelden heen.

Terwijl het christelijk geloof zich aldus bij de Protestanten van het stadium van de opwekking verschuift naar dat van opbouw en uitbouw, staat in de dagen van Hendrik IV de Rooms Katholieke Kerk in het teken van een nieuwe opleving. In Rome regeren pausen van onberispelijke, ja strenge levenswandel. Het zedelijk peil van de eeuwige stad stijgt, een onverwachte, nooit gedachte kerkelijke tucht wordt ingevoerd. In Frankrijk beleven de Dominicanen, de Franciscanen en de Benedictijnen een wedergeboorte van hun oude ernst en zuiveren de schadelijkste bestanddelen van hun congregaties uit. De vrouwelijke orden volgen hen op de voet met zulk een bovenmatige ijver en kastijding, dat hieraan van Rome uit, paal en perk gesteld moet worden. De Ursulinen voegen bij de drie geloften van haar orde, armoede, kuisheid en

gehoorzaamheid, als vierde de verplichting tot onderwijs aan jonge meisjes; zij doen dit werk zo toegewijd, dat zij een weergaloos succes boeken. Romillon, een protestantse bekeerling, schrijft de "Vaders van de christelijke leer" ten dienste van het eenvoudig onderricht van de jeugd in het rooms katholieke geloof. De voornaamste jezuïetenprediker in Parijs zet door zijn prestaties de gereformeerde predikanten des lands, wat redenaarstalent betreft, in de schaduw. Vincentius di Paulo, een Gascogner, sticht de orde van de Barmhartige Zusters en die van de Lazaristen, die aan de kleine luiden de rooms katholieke boodschap des heils brengen. Deze nieuwe scheppingen vallen voor een deel reeds in de regeringsperiode van Lodewijk XIII.

Zo ontvouwen de vroegere, protestantse, geloofsgenoten van Hendrik IV de initiatieven van de Heilige Schrift en des Heiligen Geestes in de hun aanbevolen kringen; zo bezinnen zich de meest ernstige leden van de Rooms Katholieke Kerk op de roeping Gods ten dienste van barmhartigheid en geloof. Ondertussen is de ster van hem, die van de ene confessie tot de andere overgegaan was, de ster, van Hendrik IV, steeds sneller gedaald en tenslotte in de trieste nevel van allerlei schande ondergegaan. Omstreeks de eeuwwisseling wordt het duidelijk dat de koning, in het voetspoor van de jezuïtische moraal, hoe langer hoe ruimer van geweten wordt en het laatste overblijfsel van persoonlijke vroomheid door algenoegzame, goedkope kerkelijke ceremoniën vervangt. Tegelijkertijd zinkt het peil van zijn zedelijk leven nog dieper omlaag. Terwijl hij, een knaap nog, in Navarre alleen de boerenmeisjes nagelopen had, leeft hij nu publiek een volslagen schaamteloos leven. Zijn vijanden geven hem 56 maitresses na; tot zijn minnaressen behoren onder anderen ook de abdes van Montmartre en de moeder-overste van het klooster van Poissi, die beiden van hem kinderen ter wereld brengen.

Zijn voornaamste maitresse, Gabrielle d'Estrées, voert voortdurend een strijd om de macht met zijn tweede gemalin, Maria de Medici. Als Gabrielle in 1599, bij de bevalling van een dood kind, sterft, wordt zij reeds na enkele weken vervangen door de koel geraffineerde Henriette d'Entraques, wier eerste tegemoetkoming de aan omkoping gewendé koning met 100.000 thaler betaalt, beter gezegd betalen moet. Zelfs de paus spreekt tegen de jonge Richelieu, die terloops in Rome vertoeft, de bedenking uit, of zulk een bandeloos mens wel een getrouw zoon van de kerk genoemd mag worden. Het laagste punt bereikt de koninklijke afvallige wel in een echtbreukhistorie, die hem in heel Europa belachelijk en verachtelijk maakt en aan zijn laatste levensjaren een bijzonder schrille noot geeft. Hij begeert de schone vijftienjarige dochter van de oude Montmorenci en huwelijkt haar daartoe voor de vorm uit aan de wanstaltige prins van Condé. Als hij echter zelf de hand aan de jonge vrouw leggen wil, onttrekt het jonge paar zich aan hem door vlucht naar het buitenland, allereerst naar Vlaanderen, naar Brussel; dan, om voor belaging veiliger te zijn, naar Milaan. De koning beproeft vergeefs, de oude vader ertoe te nopen, dat hij zijn dochter met vaderlijk gezag gelast naar Frankrijk terug te keren. Maar de oude edelman antwoordt, dat zulks geschieden zal, wanneer het jonge paar gescheiden of wanneer zijn dochter anderszins vrij zal zijn.

Tegelijk met de klein-menselijke aangelegenheid Montmorenci zet Hendrik IV een politieke onderneming van het allergrootste formaat op touw, een onderneming, die tegen Spanje en het huis Habsburg gericht is en, in aansluiting aan de gulikkeelse opvolgingskwestie, Frankrijk met Engeland, de Nederlanden, Scandinavië, de Duitse Protestanten, de Hongaarse Protestanten en de Zwitsers samen verbinden moet. Hendrik is nu 54 jaar oud, afgeleefd en ontijdig verouderd. Vreselijke angst en

vervolgingswaan zwepen hem voort. Misschien ook dat de oude duistere profetie van Agrippa d' Aubigné als een onheilspellende zwarte vogel om zijn hoofd kringt. Dat was ongeveer een vijftien jaar geleden: de dolk van Châtel, leerling van de jezuïeten, had 's konings keel gemist, maar zijn lippen opengereten. En dit was de orakelspreuk geweest van de geweldige Agrippa, gegeven in bijzijn van 's konings geliefde Gabrielle d' Estrées: "Sire, tot nu toe hebt gij God met de lippen verloochend, en Hij heeft uw lippen getroffen. Wanneer gij met het hart Hem verloochent, zal Hij uw hart weten te vinden."

Thans hoort men de zwaarmoedig rondgaande koning zeggen, dat hij een dolk tussen zijn ribben voelt. Merkwaardige geruchten doen de ronde; astrologen mompelen: "Hij zal in een rijtuig sterven!" Maar rijtuigen en karossen en verschijning van 's konings persoon in het openbaar, behoren nu eenmaal bij een groot feest, zoals de aanstaande late kroning van zijn gemalin Maria toch is. De koning zegt: "Zondag zal mijn vrouw haar intocht houden; Maandag zal mijn dochter in het huwelijk treden; Dinsdag is de feestmaaltijd; en Woensdag trekken wij ten strijde." In deze dagen, de 14de Mei 1610, treft hem de dolkstoot van een overspannen fanaticus in het hart, als de staatsiekaros, die in de nauwe straat tussen andere wagens is blijven steken, een ogenblik stilhoudt. De drijfveren tot deze daad, voorzover het gerecht deze bij het verhoor van de moordenaar kan uitvinden, worden geheim gehouden of in de doofpot gestopt. Het is voldoende erop te wijzen, dat alleen tussen 1590 en 1607 door jezuïeten twaalf verhandelingen geschreven zijn over het geoorloofde van daden van geweld ten opzichte van aanstoot gevende monarchen.

De beoordeling van de man, die velen als de belangrijkste Franse koning aanmerken; de man, die door zijn Tolerantie Edict de vernietiging van de Evangelische Kerk voor ongeveer 100 jaar uitstelde; alsook de waardebeoordeling van zijn regering, schommelt ook in onze dagen nog sterk. De biograaf van Richelieu, Karel Burckhardt, eert Hendrik als een waarlijk groot mens en staatsman. Charles Seignobos beperkt in zijn gramstorige "Zuivere Historie van de Franse Natie", Hendriks verdienste tot het betrekkelijke herstel van het koninklijk prestige, doch ontzegt hem ten enenmale elke invloed op de historische ontwikkeling van zijn volk. Vermoedelijk berust de waardering voor deze heerser op de herinnering aan de populariteit, die zijn persoon wegens zijn minzame omgang genoot en op de onwillekeurige vergelijking van zijn onbetwistbare begaafdheid en prestaties met de onbekwaamheid van zijn voorganger Hendrik III en met de krachteloosheid van zijn zoon Lodewijk XIII.

De moord op Hendrik IV door Ravaillac, herinnert aan een leemte die nog aangevuld moet worden, alvorens wij tot het tijdperk van Richelieu overgaan. Zoals reeds werd uiteengezet, was toch de eerste periode van de Jezuïtische werkzaamheid in Frankrijk tengevolge van hun verderfelijke staatsrechtelijke leringen, kort na de dood van Hendrik III geëindigd met de uitwijzing van de patres. De stemming in Parijs was toenmaals zo geprikkeld, dat Etienne Pasquier van de Sorbonne zich niet onzag, de jongeren van Loiola met de leerlingen van Luther te vergelijken. Thans, na de afzwering van Hendrik IV, verstaan de jezuïeten het om de koning te benaderen, doordat zij door de actie van Possevino en Bellarmin in Rome, de curie tot opheffing van de excommunicatie des konings weten te bewegen. In het jaar 1603 roept Hendrik hen naar Frankrijk terug onder de verplichting van loiale gehoorzaamheid en buitendien onder de speciale verplichting, een verantwoordelijke en onder contrôle staande ordebroeder als een soort gijzelaar aan het hof te zenden. De wereldwijze

jezuïet Cotton, voor deze post uitgelezen, wordt spoedig van voorwerp van de hofcontrôle tot onderwerp van de kerkelijke kuiperij. Zijn benoeming tot 's konings biechtvader geeft hem stijgende invloed over deze: "Le coton lui bouche l'oreille", "de watten stopt hem het oor toe", was de geestige woordspeling van de grimmige Agrippa d'Aubigné. Met de werkzaamheid van Cotton wordt de nieuwe machtsontplooiing van de orde in Frankrijk ingeluid. De Jezuïeten helpen de scheiding des konings van Margaretha ten gunste van de fijn rooms katholieke Maria de Medici door te zetten. Hun macht in het sterfjaar van Hendrik bleek niet in de laatste plaats daaruit, dat de koningsmoordenaar Ravaillac voor zijn aanslag bij de jezuïetenpater d'Aubigni biechten gaat. Eerst de ijzeren hand van Richelieu, de gezworen vijand van Spanje, slaat de macht van het Jezuïetisme althans uitwendig tegen de grond.

Met de besnoeiing van de algemeen staatkundige betekenis van het Jezuïtisme onder Lodewijk XIII wordt echter de wortel van zijn innerlijke invloed niet getroffen. Van Cotton af zijn alle biechtvaders van de Franse koningen jezuïeten. Voor alles blijft bij alle politieke terugdringing onverlet het jezuïtisch principe, om geestelijke dingen door de daaraan verwante geestelijke krachten doelmatig tegen te treden. Deze grondstelling is tevens geniale aanvoeling van het Franse wezen, dat slechts ideeën prijsgeeft, wanneer zij door redelijke argumenten geslagen worden. Zo wordt de geestelijke vorming en binding van de voorname jeugd in talrijke opvoedingsinstituten, zo wordt de bezetting van de leerstoelen, de wetenschappelijke discussie, het werelds onderzoek, de overwinning van de ketter door aannemelijke gronden, het hoofdwapen van het Jezuïtisme in de komende eeuw.

HOOFDSTUK VI.

"Er komt een donkere wolk opzetten." (Richelieu-Mazarin)

"Ik beloofde Uwe Majesteit mijn uiterste best te doen en al het gezag in te zetten, hetwelk U behaagde aan mij over te dragen, om de Hugenootse partij te ontbinden, de hoogmoed van de groten te dempen, alle onderdanen tot hun plicht terug te voeren

Richelieu, "Testament politique" 1, 1.

Lodewijk XIII, de voorloper van Lodewijk XIV, want zo moet zijn regering, voorwaarts blikkende, verstaan worden wordt op 9jarige leeftijd koning. De koningin-moeder, Maria de Medici, is thans 36 jaar oud, een wankelmoedige en tegelijk eigenzinnige, heerszuchtige, ijdele vrouw. Zij neemt eerst zelf het regentschap voor haar zoon op zich, evenals eens Catharina de Medici voor de onmondige Karel IX, doch, in tegenstelling tot haar, hulpeloos en stuurloos heen en weer gedreven. De medewerking van de rijksgröten koopt zij zich, in de trant van haar gestorven gemaal, met enorme sommen uit de door Sulli moeizaam bijeengebrachte kroonschat; de oude minister van financiën zelf moet zijn ambt spoedig neerleggen. De koninklijke knaap verschijnt bij zijn eerste optreden voor de Staten-Generaal in weinig gunstig licht; onverstandig gevoed, kwalijk opgevoed, kunstmatig verre gehouden van alle invloeden, die hem van zijn moeder onafhankelijk konden maken; een gevoel van minderwaardigheid drukt op hem, maakt hem wrevelig en tot wraakzucht geneigd.

De eerste zeven jaar van haar regentschap is de koningin-moeder in de macht van de Italiaanse avonturier Concini; na diens vermoording loopt zij aan de leiband van de valkenier, de vriend van haar zoon, Luines en diens kliek; dan, in 1624, trekt Richelieu de macht aan zich, hij neemt de leiding van de slappe koning over en schakelt ook de koningin-moeder onverbiddelijk uit.

Armand de Richelieu, de grootste Franse staatsman aller tijden, stamt uit het hart van het calvinistische Poitou, niet ver van de Hugenootse zeevesting La Rochelle. Daar wordt hij de. negende September 1585 geboren als zoon van een rooms katholieke landedelman. Het zwakke kind belooft niet veel voor dit leven. Richelieu is tot zijn dood nooit vrij van hoofdpijn, gedurig weer wordt hij van koorts aangegrepen en na tijden van grote spanning geteisterd door zenuwaanvallen, die aan vallende ziekte herinneren. Twee van zijn broers en zusters zijn psychopaten; de een sterft geestesziek, de ander lijdt bij tijden aan godsdienstwaanzin.

De jonge Armand leert spelenderwijs en heeft een ijzeren geheugen; als jongeman is

hij bij zijn verblijf te Rome in staat, een preek, verscheiden dagen geleden gehoord, woordelijk uit zijn herinnering weer te geven. Lichamelijk ongeschikt voor de militaire loopbaan, wijdt hij zich aan de theologie en reist naar Rome, om zijn benoeming tot bisschop van Lucon te bespoedigen. Daar wekt hij opzien door zijn ongewone begaafdheid en bekomt hij van de paus de gewenste post op grond van een, naar zijn tegenstanders beweren, onjuiste verklaring aangaande zijn leeftijd.

De nu zichtbaar wordende ontwikkeling van Richelieu wijst in haar curve een merkwaardige knik aan; eerst beweegt hij zich in het lage vlak van de vleierende, kleine hoveling; dan verheft hij zich onverwachts tot een verziende en ongehoord sterke staatsman van het grootste formaat.

Het karakter van de jonge bisschop van Lucon is hinderlijk kruiperig. Als hij zich kort voor de vermoord van Hendrik IV gereed maakt om aan het hof te gaan, legt hij voor eigen gebruik vast: "Instructies en maximen, die ik voor mijn gedrag aan het hof opgesteld heb", richtlijnen die pijnlijk veel lijken op de levensregels van Chesterfield voor zijn zoon:

"Hij wil de koning het hof maken, zonder zijn plichten tegenover God te verzaken. Hij zal zich een woning zoeken, die noch ver van het Huis Gods, noch ver van het paleis des konings ligt. Eenmaal aan het hof terecht gekomen, zal hij de koning zo vaak zien te ontmoeten, tot hij opgemerkt wordt. Hij zal zich aan zijn tafel zien te scharen en zich dan zo posteren, dat hij gezien wordt. Wanneer hij van Hendrik IV spreekt, zal hij zich herinneren, dat die woorden een koning het schoonst in de oren klinken, welke de deugden van de koningen verheffen. Hij zal bezoeken afleggen bij de grote Heeren, voornamelijk bij die, welke gunst en vertrouwen hebben bij de koning; hij noemt ze "goden." Men dient offers aan hen te brengen; aan de genadigen onder hen, opdat zij hem helpen; aan de ongenadigen, opdat zij hem geen kwaad doen."

96 97

Ten behoeve van zijn carrière komt Richelieu helemaal aan het hof te wonen. De Kapucijner Provinciaal Père Joseph helpt hem vooruit, de almachtige hofkliek van de beide Concini's vindt in hem een toegewijde dienaar; de onberekenbare luimen van de koningin-moeder ontmoeten in hem een schrander hoveling. Wat 'sij haar bekrompenheid meent te kunnen bieden, ziet men uit een brief aan Maria de Medici, waarin hij schrijft: „Ik bid God, dat Hij mijn levensdagen verkorte, om ze aan de Uwe toe te voegen en mij met alle rampen behalve dan het verlies van Uw gunst 'te straffen, opdat mijn lijden in geluk voor Uwe Majesteit verkere."

Voor de Staten-Generaal is Richelieu in zijn spreken glad als een aal en weet hij zijn huik goed naar de wind te hangen. In het jaar 1616 is hij, op 31jarige leeftijd, al minister van oorlog en van buitenlandse zaken.

Wanneer met dit jaar het tijdperk van zijn macht is ingetreden, wordt rustige, koele zelfbeheersing en ingehouden kracht, het kenmerk van zijn wezen. Overtuigd, ja fijn Rooms Katholiek, bewandelt hij in de grote politiek de weg van de koude doelmatigheid, lang vooruit en in grote stijl denkend en handelend. Hij weet, dat tegen intriges geen beter middel is dan terreur, en hij handelt er naar. Hij bedient zich van proces, spionage en van doodstraf, zonder zich in het minste te bekommeren om de openbare mening, enkel en alleen geleid door het belang van staat en koningschap naar zijn persoonlijke opvatting. Hij onderdrukt de Protestanten, wanneer zij de eenheid van de staat in gevaar brengen. Hij verbindt zich met hen, wanneer het hem voor zijn buitenlandse politiek te pas komt. In dit opzicht verschilt hij van zijn

klerikale tijdgenoot, Père Joseph, die altijd aan het stoken en kuipen is; zelf is hij nooit in de eerste plaats een rooms fanaticus, maar staatsman in grote stijl. De vrienden, die hem vooruit geholpen hebben, worden later door hem in de steek gelaten; hij is sterk, hard en ondankbaar genoeg, om ook zijn voorhoede te veronachtzamen wanneer het dienstig is. Ingeval zijn staatkundige plannen zulks vereisen, zal hij ze prijsgeven, verbannen of ook doden.

De positie van de Protestanten tegenover Richelieu is heel anders dan de situatie van de Evangelische Kerken buiten Frankrijk tegenover de machtsfactoren van hun landen, om de eenvoudige reden, dat de vorsten, die daar hun tegenstanders zijn, heel vaak onder elkaar en met de paus overhoop liggen.

Daarentegen vormt in Frankrijk het door Richelieu geleide koningschap een enkelvoudig, aaneengesloten front, ja hoe langer hoe meer het éniëst krachtcentrum, dat andere machten en machtconcentraties naast zich niet dulden kan. Daarom is het Protestantisme als stand, gelijk het in het laten van eigen vestingen door het Edict van Nantes erkend was, naar Richelieu's zienswijze niets anders dan een staat in de staat, welke vernietigd worden moet.

Inderdaad is de positie van de Evangelischen omstreeks 1625 meer die van een vazallenstaat dan die van een kerkelijke groep. Zij hebben hun Kamers in Parijs, Castres, Grenoble en Bordeaux. Hun Provinciale Staten vergaderen regelmatig, en om de drie jaar is er een samenvattende Algemene Vergadering; allemaal dingen, die in de verte herinneren aan een politieke constitutie met vertegenwoordigend karakter. Ingeval van gevaar zoeken en vinden zij beschutting achter de muren van hun vaste steden en burchten. Hun kracht rust niet meer in de eerste plaats in het geloof, maar steeds meer in hun organisatie, in wat zij waard zijn met zuiver wereldse maatstaf gemeten. De overtuiging dat de zaak van het Evangelie en van het Protestantisme met het bezit van vestingen en steunpunten staat en valt, werkt zienderogen door en leidt tot een voortgaande verwaarlozing van de wezenlijke krachtbron des geloofs. De kluizenaarskreeft, die zich in het slakkenhuis veilig nestelt, gaat wel voort met zijn scharen te vechten, maar eigenlijk ligt zijn veiligheid in het vreemde huis dat hij betrokken heeft, en hij betaalt zijn halve parasitisme met het verlies van zijn dieper liggende leden, die week en weerloos worden en wegwijnen. Zo arbeiden en strijden de Protestanten, in hun vestingen geworteld, aan het front, terwijl tegelijkertijd, bij alle betrekkelijke veiligheid tegenover de buitenwereld, de diepste, innerlijke geloofsorganen verkwijnen.

Juridisch en formeel had het Edict van Nantes met zijn veiligheidsbepalingen een toestand geschapen, waarin de Hugenoten in gewetensvrijheid het bestaan ener geachte minderheid leiden konden. Het sedert het begin van de zestiger jaren krachtig ingetreden politieke individualisme, de politieke verwildering van het Protestantisme en de nieuwe opstandige theorieën, konden door het beroemde Edict niet beteugeld worden. Voor de Hugenoten geldt het woord van Nietzsche in "Aan gene zijde van goed en kwaad": "Wie met monsters strijdt, mag wel toezien, dat hij daarbij zelf geen monster wordt. En als gij lang in een afgrond blik, dan blik de afgrond ook in u." Op zichzelf staande gebeurtenissen in het kerkelijke leven leggen helaas een duidelijk getuigenis ervan af, dat de nieuwe veruitwendigde strijdpositie, de dingen van de omtrek ongemerkt verplaatst in het eigenlijke centrum van de Gemeente. Als de vermoord van de gehate avonturier Concini door de broeder van de hem vervangende Luines in Languedoc, in de Gemeente van Anduze bekend wordt, besluit de Kerkeraad de

volgende dag een dankstond te houden. Nog bedenkelijker is een ander voorval. Bij gelegenheid ener aaneensluiting van Hugenoten in het zuiden van Frankrijk tot het voeren van politieke oppositie, werden de gemeenteleden opgeroepen, in naam van de nieuw gestichte "kerkelijke unie" naar de wapenen te grijpen. De Synode van Lunel berispt niet slechts hen, die zich tegen deze gemeenschappelijke actie verzetten, en verplicht niet slechts de protestantse commandanten van de vaste plaatsen tot het bieden van tegenstand, maar sluit de ongehoorzamen zelfs uit van het Heilig Avondmaal. Zo geschiedt het, dat met Kerstfeest 1616 in Nîmes, de predikant Chambrun een groep weerspannige gemeenteleden, met de rechter Calvières aan het hoofd, van de Avondmaalstafel afwijst, en zich van deze moet laten zeggen, dat het besluit van de Kerkeraad een groot schandaal is. Hier wordt tragisch duidelijk, dat de wonderlijke Franse paradox: "Het is de ziel, die het lichaam omhult", van de protestantse Gemeente tot haar eigen schade over het hoofd wordt gezien. Dit neemt niet weg dat ook in deze tientallen van jaren de 400.000 Hugenoten, die streng van zeden, in gebed en arbeid volhardend, om hun onophoudelijke strijd en hun volstandige bereidheid tot lijden, ons menselijke bewondering afdwingen.

In het jaar 1621 begint de eerste grote actie van de onvermoeibare Kapucijner Provinciaal Père Joseph. Verhinderd een kruistocht tegen de Turken te ondernemen, predikt hij in plaats daarvan de kruistocht van de natie tegen het Franse Genève: de zeevesting La Rochelle. Tevoren bestaat hij het, het hof te Parijs te mobiliseren voor de herwinning van Bèarn, in de zuidwesthoek des lands. In weerwil van de koninklijke belofte, de daar bestaande rechten te eerbiedigen, wordt het landje door soldaten bezet, de confessionele vrijheid vertreden en de bevolking aan de eigenmachtige handelingen van de roomse troepen overgeleverd. Daarop volgt de brutale bezetting van Saumur, benevens de verdrijving van de eerwaardige, verdienstelijke du Plessis Mornay van zijn burcht.

In het zuiden wederstaat Montauban zegerijk een militaire onderneming, zij het ook dat zijn eerste predikant met de strijdbijl in de hand valt; de aanvallers moeten roemloos aftrekken. Luines, de gunsteling van het hof en uitvoerder van de nieuwe roomse ondernemingen, zoekt, om de smaad dezer mislukking uit te wissen, nieuwe lauweren in de belegering van een andere kleine stad van de Hugenoten, doch bezwijkt aan de pest; op de lijkst van de verachte hoveling ziet men zijn eigen lakeien kaartspelen, In plaats van biddende priesters die een zielmis houden. Het volgende jaar, in 1622, gaat de regering door met de protestantse steunpunten op te ruimen en onderneemt zij ook de ontwapening van Montpellier.

Steeds vaster aaneengesloten staat thans het strijdbare volk van de Hugenoten op, vooral in het zuiden en zuidoosten des lands, Daarentegen tonen de hogere protestantse kringen, vooral in het noorden, strijdensmoe en ook door nationale gevoelens gedreven, zich bereid, de koning hun onderwerping aan te bieden. De leiding van de weerspannige Protestanten gaat over in de handen van de hertogen de Rohan en Soubise, onder bijstand van de oude Sulli en de dappere hertog van Bouillon. De vaste plaatsen worden weer in staat van tegenweer gebracht en hun aantal uitgebreid. Gewoonweg revolutionaire maatregelen worden genomen; er zijn nu weer Hugenootse legeraanvoerders, zoals in de tijd van de godsdienstoorlogen, er is een protestants oppercommando, er is bijna een eigen regering. Men overwint, men wordt overwonnen; men sluit verdragen en beide partijen breken die weer om strijd. De hertog de Rohan zoekt zijnerzijds de scherpstijpers in het protestantse kamp te matigen en voert een moeizame strijd tegen de strijdzuchtige en verpolitiekte

predikanten. Hij snauwt ze toe: "Gij, gij zijt allemaal republikeinen! Ik zou liever een vergadering van wolven praesidiëren dan een vergadering van predikanten!"

Een tweede opstand van een deel van de Protestanten volgt in 1625; zij zijn opnieuw verontrust, zowel door het politiek gestook van Père Joseph, als ook door de bouw van het koninklijke fort Louis tegenover de protestantse hoofdvesting La Rochelle. In Mei van dat jaar bereikt een Hugenoots memorandum de koning. Hij antwoordt met de argumenten van Richelieu: zolang de Hugenoten in Frankrijk een staat in de staat zouden zijn, kon de koning geen heer zijn in zijn land en ook naar buiten geen grote daden volbrengen.

Lodewijk XIII heeft in zoverre gelijk, als het evangelisch geloof niet slechts vorm en wezen van een wereldlijke partij heeft aangenomen, maar allengs tot een geschiedkundige macht geworden is. En Friedrich Nietzsche levert ook hiervoor een bittere waarheid: "De meest loutere en waarachtige aanhangers van het Christendom hebben zijn werelds succes, zijn zogenaamde "historische macht" steeds meer betwijfeld dan bevorderd Christelijk uitgedrukt: zo is de duivel de regent van de wereld en de meester van het succes en van de vooruitgang: hij is in alle historische machten de eigenlijke macht, en daarbij zal het in de grond van de zaak blijven hoe pijnlijk dit ook in de oren klinken mag van een tijd, die aan de verafgoding van het succes en van de historische macht gewoon is. Men heeft zich namelijk juist daarin geoefend, om de dingen nieuwe namen te geven en zelfs de duivel over te dopen." (Van nut en nadeel van de historie voor het leven, hoofdstuk IX.)

De beslissing in de eindstrijd, die nu aanvangt tussen Richelieu en het Protestantisme als politieke tegenspeler van de kroon, moet vallen en valt ook met het lot van de zeevesting La Rochelle. Zij ligt ten noorden van Bordeaux; als trouwe wachters liggen voor de stad de eilanden Rê met het fort St. Martin en Oléron. La Rochelle is een stad, als geschapen tot historische mijmerijen, evenals de oude kruisridderstad op het eiland Rhodos; men moet in dit klassieke oord van de middeleeuwse Kerkgeschiedenis alleen rondzwerven en zijn gedachten de vrije loop laten, ja veelmeer zich door de herinneringen aan die grote tijd laten rondleiden, voorbij de oude torens en brokken muur, de haven langs, de oude straten en stegen door, overstekend ook naar het eiland Rê met zijn grotendeels vervallen kazematten.

Deze stad met hanzeatisch karakter drijft handel met Engeland, Schotland, Vlaanderen, Spanje, Portugal en de Nederlanden. Zij is kloek en schoon gebouwd, met Renaissancepaleizen versierd, en boven de portieken van haar oude huizen staan in steen gehouwen Bijbelspreuken. Het Raadhuis en het Paleis van Justitie, zijn de trots van haar fiere, onafhankelijke burgers. In het westen beveiligt haar de zee. In het noorden, oosten en zuiden strekten zich toentertijd onbegaanbare zilte moerassen uit, die slechts door weinige toegangswegen onderbroken waren. Evenals in Genève is ieder burger tegelijk soldaat en de burgemeester tevens de militaire gouverneur. Soubise, de broeder van Rohan, houdt voor een tijd de eilanden Rê en Oléron bezet, terwijl de hertog de Rohan in het uiterste zuiden van Frankrijk de Languedoc doortrekt, om, als tegenwicht tot de plannen van Richelieu tegen La Rochelle, daar troepen op de been te brengen; hij laat de Heilige Schrift voor zich uit dragen en in de open lucht bidstonden houden.

Een belegeringsarmee van een voor die tijd ongehoord getal van 30.000 man wordt nu

door Richelieu samengetrokken aan de landzijde van La Rochelle, om de protestantse tegenstand de ruggengraat te breken. Père Joseph, de "grauwe eminentie", begeleidt hem met een eindeloze sleep van monniken. Spoedig wordt ook de koning genoopt zijn geliefkoosd jachtvermaak aan de grote onderneming op te offeren, en zich bij de belegeringstroepen te voegen, om door zijn tegenwoordigheid de actie een bijzondere nadruk te verlenen. Het is tekenend, dat zich in het legerkamp voor La Rochelle ook Protestanten bevinden, een bewijs, dat in de Hugenootse gelederen de vaderlandse gedachte de religieuze gedachte al begint te overvleugelen of veelmeer harerzijds de vermenging met de religie afwijst. De verpolitieking van het geloof heeft in deze groep afgedaan, is als nationalisme van eigen orde geworden en het is dit nationalisme dat thans het grondbeginsel bestrijdt, om welks redding men zich voordien op politiek gebied begeven had.

De voorwaarden van Richelieu zijn: de slechting van de nieuwe vestingwerken, de erkenning van een koninklijk intendant en daarmee verlies van de stadsvrijheid, en tevens van het recht op eigen oorlogsschepen.

Intussen onderhandelt Soubise met de Engelsen, die bij monde van de ijdele, praalzieke Buckingham de volle inzet van hun macht toezeggen. Vanuit het zuiden wacht men hulp en ontzet van de vrije troepen van Rohan, die koninklijke gelden tot onderhoud van diens soldaten in beslag genomen heeft.

Buckingham zelf komt als gecommitteerde van Engeland met een vloot van enige honderde schepen op de rede van La Rochelle aan. Zijn onderhandelingen met de burgers lijden schipbreuk, omdat de stad, trouw aan haar koning als immer, weigert haar rechtmatige heer af te vallen en zich aan de Engelsen uit te leveren. Evenwel gaat Buckingham toch over tot de aanval tegen het eiland Ré, welks fort St. Martin door de koninklijke maarschalk Toiras bezet is en heldhaftig verdedigd wordt. De eigenlijke vijandelijkheden tussen La Rochelle en de belegeringstroepen komen door een toevalligheid op gang. De hellebaardiers op de stadswallen hadden scheldwoorden gekregen van metselaars, werkzaam op het koninklijke tegenfort Louis aan de landzijde en hadden toen op hen geschoten en een van de arbeiders geraakt. Zo was de strijd begonnen. Ongeveer in dezelfde dagen komt er met de Engelsen een verdedigingsverdrag tot stand. Daarop voert Richelieu zijn toebereidselen tot het uiterste op en zet alles op één kaart. Ook zijn privaat vermogen en zijn kostbaarheden werpt hij ervoor in de weegschaal, zodat schertsend gezegd wordt, dat het wel goed is, dat hij niet meer als kardinaal dienst doet, daar hij geen ringen meer aan zijn hand draagt, welke de gelovigen kussen kunnen.

De stormloop van de Engelsen op het fort St. Martin mislukt. Toiras werpt ze van het eiland in zee en vernietigt hun formaties. Daarmee is het lot van La Rochelle zo goed als bezegeld, maar toch geeft de stad zich nog lang niet gewonnen.

Met het oog op de stijgende nood en het gebrek aan levensmiddelen, ontstaan doordat de koninklijke troepen de haven met dammen en kettingen afgesloten en de toevoer van levensmiddelen afgesneden hadden; met het oog ook op de vele gevallen van scheurbuik en de thans volledige afsluiting van de stad, wordt eind April 1628 de vroegere admiraal van de stadsvloot Jean Guiton tot gouverneur gekozen. Het is een stoere, breedgebouwde zeeman, met een karakter uit één brok erts gegoten, onberispelijk van zeden en volhardend in het gebed, goedig en hard, zonder vrees en zonder mededogen. Hij stoot zijn dolk in het marmeren tafelblad van het Raadhuis, zodat de stenen schilvers er afvliegen en verklaart, dat hij met datzelfde mes een ieder zal neerstoten, die maar met één woord van overgave rept. Deze bedreiging staft hij

met zulk een onverbiddelijke volharding, dat deze hem ten enenmale tot de Uebermensch van het Hugentendom stempelt. In de tijd, dat de honger al meer mensen ten grave sleept, toont men hem een vriend, die zo verzwakt is, dat hij op sterven ligt. Guiton antwoordt de vrager: "Verwondert gij u daarover? Met ons beiden moet het ook nog zo ver komen!" Als de ander er tegen inbrengt, dat weldra allen te gronde zullen gaan, antwoordt hij kort: "Wanneer er maar één overblijft, om de poort dicht te houden, dan is het genoeg."

Verschrikkelijk duidelijk wordt aan het beeld van deze man, hoe noodlottig de vaart op de wateren van de politiek voor het Franse Protestantisme wel is. De geestelijke schoonheid en heerlijkheid van de martelaarstijden is verloren en wordt door die andere schoonheid van natuurlijke heldhaftigheid vervangen. Niet langer geldt het oude woord: "... zelfs zal nog na onze dood elk onzer druppelen bloeds de lof van God verkondigen." In de beslissing van La Rochelle wordt verheerlijkt en wordt verbroken, menselijk vermogen en menselijke wilskracht.

Een nieuwe onderneming van Buckingham, de laatste poging van de Engelse vloot om de stad te ontzetten, mislukt. Het sterven binnen de muren neemt toe. Bij honderden en bij duizenden worden de inwoners door de hongerdood weggemaaid. Op één enkele dag, de 18^{de} Oktober, worden er 800 doden geteld. Men kan van uitputting de lijken niet meer naar het kerkhof dragen, men sleept ze aan touwen over het plaveisel, terwijl men het gras tussen de stenen gretig uittrekt en verslindt; tenslotte laat men de mensen maar liggen, waar zij neervallen. De torenwachters bezwijken onder het gewicht hunner uitrusting; de patrouilles tussen de vestingmuren waggelen, op stokken leunend, rond. Sommige vrouwen een huiveringwekkende parallel met de laatste maanden van de Wederdopers in het belegerde Munster begeven zich buiten de stad naar de belegeringstroepen, om hun eer voor een stuk brood prijs te geven; de kardinaal bedreigt echter elke soldaat, die van haar noodtoestand misbruik maakt, met de dood op het rad.

Tenslotte begint men, razend van honger, de lijken op te graven en op te eten. Een vrouw sterft, nadat zij gepoogd had, haar eigen arm van het lichaam af te knagen. Menigeen laat zich op eigen kosten een graf gereed maken, betaalt de rekening, en wanneer men zich dan naar het kerkhof gesleept heeft, om een dode vriend de laatste eer te bewijzen, blijft men na de plechtigheid stilletjes achter en laat men zich in het eigen gereedstaande graf vallen.

In al deze maanden wordt er wekelijks, zo niet dagelijks, gebeden voor het welzijn van de koning, die de stad aan de hongerdood prijsgegeven heeft; niet voor de koning als vijand, maar voor de koning als aloud gebieder. Als men hoort dat de vorst door een Hugentootse kanonskogel gewond is, verdubbelt men de voorbede voor hem met hart en ziel.

Guiton, die onder een preek tweemaal flauw valt, wil altijd nog, in overleg met de gezamenlijke predikanten, volhouden. Men gaat ertoe over, zadelleer te koken en met veel moeite krijgt men het door de keel. Het aantal verdedigers slinkt echter zo snel, dat er thans nog maar 150 soldaten ter beschikking staan. Alleen al in de laatste weken zijn er weer 2000 inwoners gecrepeerd. Enkele dagen voor November roept Guiton de overlevende raadsheren op voor een vergadering, die maar kort duurt wegens de uitputting van de aanwezigen. Men besluit de vesting over te geven.

Onvoorwaardelijk opent La Rochelle voor de koning de poorten; het is in hetzelfde jaar 1628, dat de vesting Stralsund vruchteloos door Wallenstein belegerd wordt. Van

de 25.000 inwoners van de stad La Rochelle zijn er nog 5.000 in leven. Richelieu bewerkt bij de koning gratie; hij maakt hem duidelijk, dat 's konings heerlijkheid, door goedheid en toegevendheid jegens de zwaarbeproeft stad, alleen maar groter wordt.

Het rooms katholieke leger, tevoren al in bijna Hugenootse tucht geschoold, trekt de vesting binnen; de inwoners worden menselijk behandeld en van levensmiddelen voorzien. Doch de muren worden geslecht en het bestuur van de stad door de kroon overgenomen. De vrijheid van eredienst wordt haar gelaten. Jean Guiton wordt verbannen, later echter weer door toedoen van Richelieu met een bevelhebberschap belast. Op Allerheiligen draagt de kardinaal, nu weer priester, de eerste mis in de stad op. Heel kort daarop, van 6 tot 8 November, vernielt een geweldige storm de afsluitdam voor de haven; hadden de verdedigers het nog 14 dagen kunnen uitzingen, dan ware de stad van Engelse proviandschepen weer opnieuw verzorgd geworden.

Over het geheel genomen betoont Richelieu zich, evenals ook later bij het Verdrag van Alais, mild en evenwichtig, zich verheven wetend boven goed en kwaad, gelijk altijd in zijn liefde tot de staat. Zijn gematigd optreden tegenover de politieke Protestanten is tevens een uitdrukking van overwicht en kracht, in tegenstelling tot de verdraagzaamheid van het Edict van Nantes, dat een wijze, minnelijke schikking was; het valt ook niet te vergelijken met het gluiperige optreden van Richelieu's opvolger, Mazarin, die behoedzaam acht slaat op Cromwell, de gevreesde leider van de Engelse Protestanten, en op andere factoren van de buitenlandse politiek.

Na de val van La Rochelle en na een korte veldtocht in Italië, keert Richelieu zich tegen de edele en onvermoeid werkzame hertog de Rohan. Carl J. Burckhardt schrijft boven dit einde en de naaste toekomst van de Protestanten het schone woord: "De kracht van Rohan en van zijn Hugenoten zal ook dan, wanneer zij overwonnen zijn, nog precies zo groot zijn, als hun geloof diep is." Het koninklijke leger, uit Italië huiswaarts kerend, valt ten westen van Montélimar het voornaamste protestants gebied binnen en verovert eerst na zware strijd Privas. De aanvallen van de gesplitste roomse legerafdelingen op de enkele steden van de Provence, voltrekken zich, in tegenstelling tot het gedisciplineerde optreden tegen La Rochelle, onder vreselijke taferelen.

Als de roomse aanvoerder Condé 50 officieren van het gevangen genomen garnizoen van Gallargues ten aanschouwe van een ieder laat ophangen, beantwoordt de Rohan deze daad de volgende dag met de publieke opknoping van 64 rooms katholieke gevangenen uit de stad Monts; verder denkt hij in vertwijfeling aan hoogverraad en knoopt, overigens vruchteloze, onderhandelingen aan met Spanje. Als ook de stad Alais capituleert, geeft de Rohan er de voorkeur aan, een voordelig algemeen vredesverdrag met Richelieu te sluiten, waarbij de kardinaal de geldigheid van het Edict van Nantes bevestigt, doch de slechting van alle protestantse vestingwerken in steden en burchten, eist en verkrijgt. Met deze vrede van Alais is het Franse Protestantisme als wereldlijke partij en wereldlijke stand voor altijd vernietigd. Het Edict van Nantes is thans ook pas werkelijk doorgevoerd, in zover het aan de Protestanten vaste plaatsen slechts voor een korte overgangstijd toegekend had.

Juist met het oog op het afgedwongen verlies van uiterlijke steuncelen is de Evangelische Kerk van Frankrijk aan Richelieu veel dank verschuldigd voor een weldaad die stellig niet in zijn bedoeling lag: de dwaalweg van de politiek is haar voortaan versperd, teruggeworpen wordt zij op haar eigen aard en op haar roeping om

Gemeente van Jezus Christus te zijn. Doch het proces van de protestantse terugkeer tot het echte geestelijke wortelleven, die bron van werkelijke en kerkelijke kracht, zal nog lang duren en slechts tragsgewijze voortgang vinden.

Door een overgangsstadium van lijden en voortdurende uiterlijke afsterving, met de *Cevennenoorlogen* van 1702 tot 1704 als laatste politieke kramp, komt het tot een geestelijke herschepping: na het wegvallen van alle menselijke steunsels, ontstaat er, door de hand van de door God geroepen Antoine Court, uiteindelijk een zuiver bijbels afgestemde gemeenschap des geloofs.

Voordat echter de Franse Protestanten op deze veeljarige school van het lijden de zuiver geestelijke veiligheid opnieuw gewinnen, beleven zij, eerst in de laatste jaren van Richelieu en vervolgens onder Mazarin, nu eens half onbewust, dan weer met een steeds bewuster gevoel van afgrijzen, hoe de ideologie van het absolute koningschap welks tegenstelling is de mystieke "Volonté Générale", de "Algemene Wil", des volks bij Rousseau en Robespierre alles overwoekert, alles dooddrukt en versmoort, wat haar tegen is. Richelieu voert het gezag van de regering al in zulk een mate op, dat niet slechts aan de koning, maar ook aan zijn ministers, onvoorwaardelijke gehoorzaamheid betoond moet worden; met andere woorden, dat ook het gezag door 's konings plaatsvervanger geoefend, van absoluut karakter is. Onder zijn opvolger Mazarin lijkt de autoriteit van de kroon reeds bijna in het afgetrokkenene zoiets als de "samenvatting ener absolute monarchie in onpersoonlijke gedaante" (Seignobos); als het ware een daimonion, waarvan de drager van de kroon slechts zichtbaarwording, werkelijkheidwording, orgaan is.

De Protestantse Kerk buigt zich uiterlijk en ook innerlijk, door de omzetting van haar leerstellig denken, onder de ontplooiing van dit grandioze systeem. Zij laat varen de gedachte, dat de koning persoonlijke verantwoording schuldig is aan het volk. Zij laat varen de gedachte, dat het volk aan de koning zijn volmacht geeft; en ook, dat er aan het koningschap iets te veranderen of te verbeteren zou zijn. Zij neemt alle rechtvaardige en onrechtvaardige verordeningen, alle wettige en onwettige maatregelen des konings als beschikkingen Gods, die ter ure die Zijn wijsheid weet, zekerlijk recht doen zal. De vroegere bereidheid om te lijden, ziende op het kruis van Jezus en de eeuwige erve van de heiligen, is nu tot een apologetische vraag geworden. De sleutel tot het probleem van het christelijk martelaarschap heet niet meer macht van de zonde, geest dezer wereld, antichrist en satan. De bange vraag luidt: "Waarom laat God al deze dingen toe?" En het antwoord luidt: "Om onzer zonden wil kastijdt Hij ons."

Het resultaat van deze innerlijke houding is een nieuwsoortige neiging om de dingen maar over zijn kant te laten gaan, het zielkundige tegendeel van de prijsgegeven zelfhandhaving. Het woord des Heeren: "Omdat gij van de wereld niet zijt, daarom haat u de wereld", wordt voor een deel niet meer verstaan. Toch wordt het nog verkondigd, juist door de predikers, die de Gemeente woorden zwaar van ernst over haar verslapping en vervlakking niet onthouden. Van deze beide dingen gewaagt de oude Pierre du Moulin, die 22 jaar predikant van Parijs was en na een bijzonder vruchtbaar leven, hij schreef 75 boekdelen preken en christelijke geschriften in 1658 als krasse grijsaard op 90-jarige leeftijd stierf:

"Gelijk de zachte regen, die het koren groeien doet, steeds ook het onkruid in menigte voortbrengt, en evenals de zon in het voorjaar behalve liefelijke bloemen ook allerhande lelijk gewormte kweekt, zo heeft ook de vrede, die aan de Kerk na de vervolgingstijd teruggeschonken werd, ons, met de prediking des Woords, zonden

genoeg gebracht Toen wij niets meer tekort kwamen zijn wij zelf tekort geschoten en hebben de tijd onzer bezoeking niet bekend. Want weinigen hebben er zich om bekommerd, het Huis Gods, dat vervallen was, weer op te bouwen, wel heeft een ieder al zijn best gedaan, zijn eigen huis weer op te richten

Die vrijgevig groothartigheid, welke ten tijde onzer vaderen in de harten brandde en die de steunpilaar en het sieraad geweest is van de Kerke Gods, wiens kracht tot op heden ons leven behoudt, - die nuchter, rechtschapen en dapper was; die het gewin om Christus wil voor schade achtte en even verkwistend met haar bloed als angstvallig bezorgd om de ere Gods was; zij heeft een nakroost nagelaten, welks hart het meeste brandt voor zinnelijke genietingen; alleen dapper, wanneer er te twisten valt, maar lafhartig en toegankelijk voor de zonde; vol laatdunkende onwetendheid; bereid om voor een kleine som de broederen prijs te geven en voor een stuk brood God de rug toe te keren. De onzalige geestelijke invloed van de tegenpartij had onze zeden verdorven en wij waren van hem nauwelijks nog door iets anders dan een uiterlijke belijdenis onderscheiden; alsof satan in de nacht de grenspalen uitgetrokken had, die ons van de anderen scheidde; alsof wij aan de vervolgingen slechts ontkomen waren, om de weg van de zonde in te slaan. De vermaningen van de getrouwe herders en leraars werden hun kwalijk afgenomen en men is tegen hen opgestaan, zoals een wanschapen persoon de spiegel stukslaat, waarin hij zijn misvormdheid gezien heeft. En het Woord Gods is niet meer krachtig geweest gelijk vroeger, alsof dit geestelijk zwaard zijn snede verloren had of stomp geworden was op de harde harten!" (Boek II, hoofdstuk 3, betrekking hebbend op de jaren na Nantes.)

Maar nochtans geldt voor de geroepen Gemeente des Heeren: "De vervolgers kunnen ons uit ons geboorteland verdrijven, maar zij kunnen ons burgerschap in de hemelen niet nemen. Zij kunnen onze kerken verwoesten, maar trots al hun woeden blijven onze harten een Tempel des Heiligen Geestes. Zij kunnen ons ons geld ontroven, maar niet onze schat die in de hemelen is. Zij kunnen ons alle wereldlijke eer ontnemen, maar niet de eer van kinderen Gods te zijn. Zij kunnen ons leven nemen, maar niet het heil, En de scherprechter, die de heilige apostel Paulus het hoofd afsloeg, heeft hem daarmee waarlijk niet de eeuwige kroon genomen. God houdt de duivel aan de ketting van zijn voorzienigheid, en wanneer het Hem behaagt, laat Hij de ketting een eindje vieren; bij tijden gedooft Hij, dat deze leeuw met zijn klauwen aan onze klederen, ja aan onze lichamen komt, maar het is hem ten enenmale verboden, onze zielen aan te roeren. Daarom zullen onze vijanden niets vermogen, tenzij dan onder de toelating van God, die ons liefheeft; zij kunnen zich niet bewegen, noch ademen zonder de bijstand van onze hemelse Vader. En wanneer zij al het onheil aangericht hebben, wat zij konden, dan is God machtig genoeg, om alles ten onzen beste nog te keren, en goedertieren genoeg om zulks ook te willen en te doen." (Boek II, hoofdstuk 8.)

Gevaarlijker dan de hard toeslaande vuist van Richelieu wordt den Protestanten na zijn dood de zachte, fluwelen hand van Mazarin. Men kon zijn regering ook de overgangperiode tussen Richelieu en Lodewijk XIV noemen. Doch het is raadzaam, om ook deze jaren te verstaan van de persoonlijkheid uit, die ze gestalte geeft, volgens het woord van St. Simon: "Geschiedkundige beschrijving van een bepaald tijdperk moet ten doel hebben, de lezer midden onder de handelende personen te verplaatsen, zodat hij niet zozeer een geschiedenis meent te vernemen, als wel dat hij zich zelf ingewijd voelt in datgene wat nu gespeeld wordt, ja tot een toeschouwer wordt van dat wat men hem verhaalt."

In het jaar 1642 slaat Richelieu, die kort tevoren de jonge Italiaan Mazzarini als

politiek ambtenaar aan zijn staf naar Parijs geroepen heeft, een laatste samenzwering in het land terneer en sterft. Paus Urbanus VIII merkt daarbij op, als hij op het leven van de oude gewetenloze kardinaal terugziet: "Als er een God is, dan zal hij wel moeten boeten. Als er geen is, dan is hij een braaf man." In December van hetzelfde jaar roept Lodewijk XIII, kort voor zijn dood, zich herinnerend de laatste raad van Richelieu, Mazarin tot diens opvolger. De jonge kardinaal wordt peter van de nog ongedoopte vierjarige dauphin, die als nakomertje bij zijn doop de naam van Louis Dieudonné ontvangt. Als het knaapje, de toekomstige Zonnekoning, na de doop bij zijn zieke vader Lodewijk XIII terugkomt en gevraagd wordt, wat nu zijn naam is, dan zegt hij 't onkinderlijke woord: "Ik heet Lodewijk de Veertiende!" Voor de duur van zijn onmondigheid neemt de koningin-moeder, Anna van Habsburg, de vroegere infante van Spanje, de regering op zich. In werkelijkheid is regent Mazarin, haar kanselier en ook haar minnaar, met wie zij wellicht zelfs in het geheim gehuwd was. Na het levenswerk van Richelieu rest Mazarin alleen nog maar de taak om de zelfstandigheid ook van de Rooms Katholieke adel uit de weg te ruimen, alsmede aan de verantwoordelijkheid des konings aan het Parlementsrechtshof een eind te maken, om alzo doende het principe van het absolutisme van de kroon definitief door te voeren. Dit geschiedt door een geduchte worsteling met de Fronde, die in 'n laatste felle ronde neergelegd wordt; 't is in zekere zin de ontwarring van de laatste knoop in de draad van de geschiedenis, waaruit dan verder een glad, gelijk weefsel gesponnen wordt.

De eigenlijke, diepere oorzaak van de Fronde is wanbeheer en gebrek, dat zich met de nijd van de oude adellijke families tegen de Italiaanse indringer verbindt. Terwijl er in Parijs prachtige bouwwerken verrijzen, schouwburg en opera bloeien en het geld met handenvol weggesmeten wordt, drukken de belastingen onbarmhartig zwaar op het volk in de provincie. De landsadvocaat Talon zegt in 1648 in een toespraak tot de koningin van de boeren op het platteland: "Buiten hun zielen hebben zij niets meer, en deze slechts omdat men ze niet bij opbod verkopen kan. Om de weelde van Parijs mogelijk te maken, moeten miljoenen van zemelen en haverbrood leven. Denk toch, genadige vrouw, aan de algemene ellende in de eenzaamheid uwer gebeden!" Het arme volk daarbuiten eet tenslotte boomschors en nog walgelijker dingen. Duizenden sterven er jaarlijks, om schuld gegijzeld, in de gevangenis. Van de grondbelasting waren, zoals men ironisch opmerkte, "bijna allen vrijgesteld, die haar betalen konden." Een derde van alle gestraften op de galeien, boeten er vergrijpen tegen de zoutbelasting, de gehate "gabelle."

Juist in deze tijd stelt het Parijse Parlement eisen ten opzichte van controle en sanering van de staatsfinanciën. Het hof verzet zich hiertegen, en een oproer breekt uit in de straten van de hoofdstad. De regering geeft toe, doch moet toch uit de stad vluchten en het Parlement organiseert in samenwerking met de burgerij het verzet tegen Mazarin "in naam des konings." Hij wordt bij Parlementsbesluit tot vijand van het rijk verklaard, ongeacht het feit, dat het juist aan zijn handige diplomatie en de vaardigheid van zijn gezant gelukt was, de Vrede van Munster ten gunste van Frankrijk te wijzigen.

Daarop vlucht Mazarin uit Parijs naar Duitsland. In Frankrijk schijnt alles voor hem verloren. Parijs weergalmt van "Mazarinaden", geestige en boosaardige coupletten, die zijn eer omlaag halen en die met hun satire en spot voor het volk een veiligheidsklep vormen voor al de beklemmende nood waarin het verkeert. "Frankrijk is een absolute monarchie, getemperd door straatliedjes", zo heet het nu.

Binnen korte tijd gelukt het Mazarin met zijn duizenden, gewetenloze kuiperijen, om van het buitenland uit verdeeldheid te zaaien tussen de adellijke leiders van de Fronde; hij speelt het verder klaar het huurlingenleger van Turenne te kopen. Op een goede dag geven de onderling verdeelde Parijse Frondisten kamp. Mazarin wreekt zich op niemand van hen en weet ze allen in te palmen. De militaire aanvoerders van de opstandige adel in de provincie onderwerpen zich zonder uitzondering. Zij zullen hun vernedering minder gevoelen. wanneer zij de nieuwe hofstoet des konings vormen en meehelpen om de absolute monarchie tot de laatste gevelsteen af te bouwen.

De verhouding van Mazarin tot de Protestanten is tweevoudig. Enerzijds is hij, als gangmaker van een veel, ja alles eisend beginsel, de middellijke oorzaak van de vijftigjarige lijdensgeschiedenis, die hun vlak voor de deur staat. Aan de andere kant betoont hij zich rechtstreeks jegens de Hugenoten van zijn regeringsperiode als een toegevend gebieder. Het loont de moeite, tot verduidelijking van deze lofspraak, te herinneren aan de meesterlijke schildering van Mazarin's karakter, die wij aan Karl Federn danken:

"Mazarin's mildheid was noch zwakte, noch goedheid, want de man was evenmin zwak als goed. In zijn daden of woorden valt geen enkel spoor van warme mensenliefde te ontdekken, ook niet het allergeringste. Zijn ziel was gespeend aan gulheid en gloed. Zijn beminnelijkheid en zijn vergevende zachtmoedigheid waren aangeleerde manieren, middelen om zijn doel te bereiken. In huis en in zijn huiselijk verkeer, jegens allen die hij niet vreesde, doch die van hem afhankelijk waren, was hij geesteloos en nors, als moest hij zich even ontspannen en uitblazen van de moeite, welke zijn bestendige masker hem gaf. Zijn mildheid was geen vrucht van zijn Christendom, dát was bij hem alleen maar een vernis. Wellicht was zijn grote koelheid de oorzaak van zijn mildheid en clementie. Hij deed het kwade slechts, wanneer het nodig was. Hij was niet slecht noch ook bloeddorstig, evenmin als hij goed was of liefdevol. Hij kende slechts boosheid en geen toorn; en wanneer hij al een enkele maal strafte, dan was zijn straf, zoals trouwens ook zijn vergeving, van een berekening, die door geen gemoedsaandoening ooit vertroebeld werd. Hij moest wel berekenend zijn, omdat hij een vreemdeling was en hij wel wist, dat men hem terechtstellingen van Fransen van den bloede nog veel minder vergeven had, ja, dat er dan geen verzoening met het volk, dat hij regeren wilde, meer mogelijk geweest was. Starre trots en een snel grijpen naar het zwaard lagen niet in zijn aard. Hij was een verstandsmens en rekenaar, een diplomaat en zakenman, geen aristocraat en nog minder een vechtjas. En omdat allen, op de bodem van deze zijn mildheid, vrees en berekening speurden, vond het warmbloedig en krijgshaftig volk haar van geen waarde en dankten zij hem er niet voor. En allen zagen ook, dat hij veel nam en dat hij moeilijk en weinig missen kon; dat hij zijn beloften niet hield en dat men hem beloning voor bewezen diensten schier uit de handen wringen moest. Men voelde steeds weer aan, door al zijn ambten en prestaties, door al zijn sierlijk en bevallig optreden, door al zijn innemende woorden heen, de gemeenheid van zijn ziel."

In deze zin is Mazarin mild voor de Protestanten. Hij is mild, omdat hij, zoals reeds vermeld, met Cromwell, de machtigste man van het noorden, rekening moet houden, en omdat hij met deze Engelse Lord-Protector, de beschermer van Europa's Protestanten, een handelsverdrag wil sluiten. Hij is mild, omdat hij binnenslands de Hugenoten nodig heeft. De meest vooraanstaande Hugenootse predikanten waren loiaal, betrouwbaar en de koning toegedaan, ja zelfs besliste aanhangers van het

koninklijk absolutisme. De machthebbers onder de protestantse adel nemen aan de opstand van de Fronde geen deel; integendeel verdedigen zij de stad Montauban tegen de Frondisten. Destijds moet, volgens Ruilhière, Mazarin van de Protestanten gezegd hebben: "Ik heb mij niet over het "kleine kuddeke" te beklagen. Wanneer zij al van onkruid leeft, zij loopt althans niet van mij vandaan." En in de Verklaring van St. Germain laat Mazarin de jonge koning zeggen: "Temeer omdat onze onderdanen van de "Religion prétendue réformée", van de "zogenaamde gereformeerde religie", ons zekere bewijzen van hun toegenegenheid en trouw gegeven hebben, vooral onder de tegenwoordige omstandigheden, waarover Wij zeer tevreden zijn, zo doen Wij kond, dat zij om deze redenen gehouden en gelaten zullen worden in het volle en volledige genot van het genadige Edict van Nantes."

Aan deze politiek gefundeerde lankmoedigheid van de regering komt aan de zijde van de Protestanten tegemoet een verzwakking hunner absolute geloofsaanspraken, een nieuwe levensstijl, die men NieuwHumanisme zou kunnen noemen. Een afdwalen van de strenge strakke lijnen door Calvijn getrokken, wordt merkbaar. De tipische vertegenwoordiger dezer richting was reeds ten tijde van Richelieu geweest Valentin Conrart, ouderling van de beroemde Temple de Charenton bij Parijs, de stichter en vaste secretaris van de Académie Française. In het jaar 1626 was hij te zijnen huize begonnen met een literair gezelschap van intellectuelen. Spoedig ontstaat hieruit als opperst, landelijk instituut voor de zuiverheid en verdere ontwikkeling van taal en letteren, de eigenlijke Académie onder de invloedrijke bescherming van Richelieu. De geleerde, wiens sprekende ogen en welgevormde hand ons nog heden door een portret van Le Feure levendig voor ogen staat, houdt er niet van "Hugenoot" te zijn, maar noemt zich Protestant. Zijn huis geldt voor een "seminarie van rechtschapen mensen", en hem zelfden noemt men wegens zijn humane gezindheid gaarne "Philandre", dat is "mensenvriend." De salon, waarin smaak en geest van rooms Parijs met elkander wedijveren, het Hotel de Rambouillet en Mademoiselle de Scudéri bezoekt hij evengoed als de daarmee overeenkomende protestantse kring ten huize van Madame des Loges.

Deze beweging, die van het protestantse naar het rooms katholieke kamp, bruggen van algemene cultuur en gemeenschappelijk beoefende geestelijke wetenschappen slaat, wordt ook werkzaam in de provincie. Segrain schrijft van de Académie de Caen: "Voor de Opheffing van het Edict van Nantes was het zo, dat de Katholieken en de Hugonoten hier in voortreffelijke verstandhouding leefden; dat zij samen aten, dronken, speelden, zich vermaakten en dan in volkomen vrijheid uit elkander gingen, de een om de mis, de ander om de protestantse prediking bij te wonen; zonderdat de een aan de ander de minste aanstoot genomen had." Over dezelfde Académie de Caen oordeelt Galland: "Voor de drempel van de Académie maakte ieder godsdienstonderscheid halt."

Van Amiraut, de bekende professor van de protestantse faculteit van Saumur, wordt bericht, dat hij met de bisschop van Chartres middagmaal hield, met hem over de leer van de Predestinatie redetwistte en nadien ook de scherpte van zijn desbetreffende leer verzachtte. Een oprechte menslievendheid vormde de gemene noemer van al deze persoonlijkheden; de reeds genoemde godgeleerde Amiraut bij voorbeeld schonk de laatste tien jaren zijns levens zijn inkomen aan de armen, aan de roomse en aan de evangelische zonder onderscheid.

Tenslotte zij nog vermeld David Blondel, Protestant en de meest betekenende kritische kerkhistoricus van zijn tijd. Als men zijn buitengewone begaafdheid ontdekt, wordt hij van zijn gewone predikambt vrijgemaakt. Blondel is de wetenschappelijke spurder, die de vervalsing van de Pseudo-Isidorische Decretaliën ontdekt; zijn onpartijdige rechtvaardigheid noopt hem echter ook, om vast te stellen, dat de overlevering van de vrouwelijke paus Johanna, tot dusver een indrukwekkend argument van de Protestanten tegen de Rooms Katholieke Kerk een legende is. De genegenheid van Mazarin voor deze liberale en onderhoudende Evangelischen in Frankrijk is evenredig aan zijn praktische behoeften. Als hij Amiraut en diens vrienden niet meer nodig heeft tegen de Fronde, verbiedt hij hun Nationale Synode. Juist om zijn allianties met protestantse machten in het buitenland, moet hij bij tijden des te gewilliger het oor lenen aan de bezwaren van de rooms katholieke geestelijkheid binnenslands.

Terwijl een libertijns, vrijzinnig Christendom de Hugenootse wapenen laat verroesten, slijpt de Rooms Katholieke Kerk haar wapens bij. De afzonderlijke aandriften, die zich in haar roeren, bundelen zich tot gemeenschappelijke daden; de stemmen van het nieuwe leven, dat in haar schoot ontwaakt, voegen zich samen tot harmonieuze koren. De hertog van Vantadour, vriend van Gaston van Orleans, prins van den bloede, sticht als kerkelijk geheim genootschap de "Compagnie du St. Sacrament de l'autel", waarvan de voornaamste leden in Parijs wonen en die zich spoedig allereerste uitbreidt. Het doel van de Compagnie is, zoveel mogelijk het goede te doen; en zoveel mogelijk het kwaad te bestrijden, in het bijzonder de maatschappelijke ellende, de honger en het gebrek van de onderste lagen van de bevolking te lenigen. Verder ligt het het geheim genootschap na aan het hart de ondeugd te smoren en de ketterij, lees: het evangelische geloof, te verdelen.

De "Congrégation de la Propagation de la Foi", was reeds in 1628 door pater Hiacinthe in het leven geroepen. Men opent bepaalde huizen als verzamelplaatsen tot bekering van kinderen. De pupillen komen niet altijd vrijwillig uit protestantse families. De gepreste leerlingen dezer inrichtingen worden zo voortdurend in de roomse gevoelens en gedachten ingedompeld, dat de evangelische indrukken en beelden uit het protestantse ouderlijk tehuis spoedig in hen uitgewist zijn.

Men ontwerpt bepaalde methoden van sabotage, om de scholen van de Hugenoten te laten vervallen en om de Protestanten uit de gilden te dringen of uit hun brood te stoten. Zo vergeet bijvoorbeeld de "Compagnie du St. Sacrament" van Parijs niet, om de wasvrouwen voor de statuten van haar organisatie de paragraaf op te leggen, dat protestantse gildenzusters niet opgenomen worden; vandaar dat de houdster van het meesterrecht in dit gilde, de Hugenote Michelle Regnauld, niet gedaan kan krijgen, dat haar firma ingeschreven wordt. Wij hebben een verslag over de zwerftocht van het dossier, waarmee de aanvraagster geregeld om de drie maanden weer bij een andere wethouder of hoofdbanktenaar verschijnt, welke van zijn kant wijselijk ervan afziet, zich met de zaak te bemoeien. De petitietocht van Michelle Regnauld door Parijs duurt zeven lange jaren; eindelijk wordt zij het moe en trekt haar aanvraag in. In iedere stad bevindt zich wel een groep van agenten dezer roomse propagandagenootschappen, die rusteloos en gewetenloos in de weer zijn om te spionneren en te verklikken. Zo wordt over heel Frankrijk een monsterlijk net gespannen, waarvan zoals Allier het uitdrukt "de levende mazen van dag tot dag nauwer worden" en waaraan men met zijn bloot bestaan nauwelijks nog ontglippen kan. Het is de methode van de "vernauwde grenzen", van de voortgaande inperking;

de methode welke een mens eerst omklemt, dan de adem afsnijdt en tenslotte verstikt. De theologische motivering van al deze maatregelen levert Bossuet achteraf, met de stelling, dat er sinds de verovering van La Rochelle, dat wil zeggen sinds het wegvallen van de politieke onafhankelijkheid van de Protestanten, voor hen de "Godvergeten vrijheid om in hun dwaling te volharden" niet meer bestaan mocht: een buitengemeen bittere kwijting van de veroordeling van de gewetensvrijheid door Beza.

In het jaar 1661 sterft Mazarin. In rusteloze bemoeiingen zijn zijne krachten verteerd. Zijn laatste succes is het huwelijk van zijn jonge koninklijke heer met de infante van Spanje. Na Cromwell's dood in 1658, is Mazarin door het nieuwe bondgenootschap met Spanje, de machtigste man van Europa geworden. Ondertussen is hij ook de rijkste man van Europa geworden; in de jaren sedert zijn terugroeping naar Parijs heeft hij het derde deel van een miljard uit het land gezogen en naar zich toe gegrist. Hij bezit de 18 grootste diamanten van Europa, benevens een geweldige massa van de edelste paarlen, van goud en zilver, die hij in zijn slot te Vincennes, tussen leeuwen, tijgers en wolven als waakhonden, opgestapeld heeft, om nog maar te zwijgen van al zijn kastelen, landerijen, kunstverzamelingen, schilderijen en tapijten.

Tot de voorlaatste avond zijns levens laat hij zich de speeltafel in de kamer brengen; dan speelt hij en weegt de goudstukken in zijn hand, om de lichte in te zetten en de zware terug te houden. De zoon van de staatssecretaris Brienne, die zich achter een gobelin verscholen had, sloeg Mazarin gade. Hij zag hem kort voor zijn dood op sloffende pantoffels, zich moeizaam vasthoudend aan tafels en stoelen, voortgaan en zijn kostbaarheden beschouwen; hij hoorde hem fluisteren: "Dat alles moet ik verlaten... dat alles zal ik niet meer zien!" Tot het laatst toe laat Mazarin zich aankleden, friseren en schminken, en zo ver als mogelijk is, in een draagstoel ronddragen. Als de Spaanse gezant graaf Fuensaldana de opgeschilderde en opgedirkte doodzieke door de zalen ziet dragen, maakt hij de boosaardige opmerking: "Deze heer stelt de overleden kardinaal Mazarin voortreffelijk voor."

Na regeling van de nalatensnap, waarvan Mazarin het ene deel vermaakt aan de koning en het andere deel aan zijn Italiaanse verwanten, beveelt hij de priester Joli, hem op zijn laatste stonde voor te bereiden. Hij bekent hem, dat hij geen eigenlijk berouw over zijn zonde kan gevoelen. Tussenbeide wordt hij onrustig, grijpt hem vast en roept: "Spreek mij toch van God, van God!" Joli moet hem de zin van het misoffer verklaren, daar Mazarin, zoals hij zelf zegt, de mis wellicht nog nooit in de rechte gemoedsgesteldheid gehoord heeft. Midden in de nacht van 8 op 9 Maart overlijdt de kardinaal met de naam van *Jezus* op de lippen.

HOOFDSTUK VII.

Het Sterven van het Franse Protestantisme. (Lodewijk XIV)

"Een monsterachtige parasiet; een idee, die niet van mensen zelf stamt en buiten alle proporties treedt, leeft in hem, ontwikkelt zich, en kweekt in hem de onzalige aandriften, waarvan zij zwanger gaat. De bezetene ziet niet van te voren, dat hij deze beslissingen nemen zal; hij wist niet, wat zijn dogma eigenlijk in had, noch welke giftige en moorddadige conclusies er uit te voorschijn zouden treden."

Hippolyte Taine, De oorsprongen van het hedendaagse Frankrijk, dl. VII, bl. 86 (Het Jacobijns program.)

Onmiddellijk na de dood van Mazarin neemt Lodewijk XIV, zijn roeping zich bewust en in weerwil van zijn jeugd reeds thans volmaakt in vorm en zeker van zichzelf, de regering in eigen handen, zonder de gestorven kanselier een opvolger te bestellen. Mazarin, die het nieuwe tijdperk van Lodewijk XIV de laatste hinderpalen uit de weg geruimd en zijn jonge soeverein een volkomen gekortwiekt Frankrijk aan de voeten gelegd heeft, had alreeds het principe van een absolute soevereine macht op een drastische rechtsformule gebracht: "Wanneer de koning niet wilde, dat men kwasten of knooppjes aan de kraag droeg, dan mocht niemand die hebben; want het is niet de slechtheid ener zaak, die de misdaad bepaalt, maar haar verboden zijn." Bossuet, de theologische opvoeder van Lodewijk, voegt in zijn "Politiek, getrokken uit de Heilige Schrift" hier nog aan toe: "Het ganse wezen van de staat is in de koning besloten. In hem ligt de macht, in hem ligt de wil des volks. Alleen bij de vorst behoort de wetgevende macht, bij hem alleen de strafrechtelijke macht, bij de vorst alleen berust de zorg voor de welvaart des volks. Elke macht hangt van de zijne af, geen vergadering is wettig dan die gedekt is door zijn autoriteit." Het is niet toevallig, dat de raadsheren des konings juist nu in het Romeinse Recht de regel ontdekken: "De beslissing van de vorst heeft kracht van wet." Men leidt hier uit af, dat de vorst zijn wil tot wet verheffen kan en dat zulks uit 's konings volmacht voortvloeit; bij ordinantie kan hij het gebruik en zelfs het gewoonterecht veranderen. Dus vaardigt nu de koning als zodanig geldige verordeningen en edicten uit. Het is alweer niet toevallig, dat ook de protestantse prediker Chamier een zielszorgerlijke raad steekt in het gewaad van hetzelfde idee: "Degenen die de monarchieën regeren, zijn in een toestand tussen God en mensen in; zij moeten zich dikwijls opwaarts naar de hemel verheffen, om in de schatkamers van Gods wijsheid de idee van het waarlijk goede te vatten; en dan moeten zij weer naar de aarde terugkeren, om deze aan hun volkeren mee te delen."

Daarmee is van een verantwoording van de regerende vorst aan het Parlement niet langer sprake meer. De vergadering van de Staten Generaal in 1614, aan welke bijeenroeping Richelieu als beginneling in de hoge diplomatie nog deelgenomen had, bleef voor ongeveer twee eeuwen de laatste. De soeverein is thans aan niemand meer verantwoording schuldig dan aan God, dat wil zeggen aan Gods wil, zoals het de koning belooft die op te vatten.

Een allerlaatste protest verheft zich nog van de kant van Rome, wijl dit absolute koningschap niet te rijmen valt met de theorie van Gregorius VII aangaande de universele heerschappij van het pausdom, welke inhoudt dat de paus volmacht heeft over het geestelijk en over het tijdelijk welzijn van alle koninkrijken en volken; wijl dit absolutisme des konings verder ook onverenigbaar is met de theorie van Bonifacius VIII, de zogenaamde leer van de twee zwaarden, volgens welke het wereldlijk zwaard wel aan de koningen van de aarde toevertrouwd is, maar staat onder de opperhoogheid van de opvolger van Petrus. Teruggrijpend op de gallicaanse tradities en op de aanspraken van Frankrijk, en in het levendig bewustzijn van een sterk politiek overwicht, zal het Lodewijk niet moeilijk vallen, tegenover de aanspraken van het pausdom, die van de oude kerk van Frankrijk opnieuw op te werpen en plechtig vast te stellen, dat het Franse koningschap als zodanig "de jure Divino", krachtens *Goddelijk recht* bestaat.

Een ernstig protest van de zijde van de Protestantse Kerk van Frankrijk wordt nauwelijks vernomen. Slechts weinig Gereformeerden hebben er een vermoeden van, wat de consequente doorvoering van dit onverzadelijk principe voor hen beduiden zal. Enkelen, waaronder de spoedig uitgewezen prediker Jurieu, herinneren zich de waarschuwende gedachten van Hotman. Jurieu is het ook, die, als het uur van de vervolging voor de Protestanten toch slechts een schaduw is van U, duizendmaal meer boeken vullen kon, dan de Heilige Schrift lofprijzingen bevat tot Uw eer, met inbegrip ook van de opgetekende Goddelijke lofzangen van serafs, engelen, aartsengelen en zaligen in de hemel.

Ik word schaamrood, wanneer ik zie, dat zij, die zich dienaren Uwer Goddelijke Majesteit noemen, met volle handen een koning uit stof en as, wierook strooien. Ik beef, wanneer ik er aan denk, dat op de kansels, bestemd om de mensen tot berouw te roepen, ze tot niets te maken en alleen Uw heerlijkheid te verkondigen, dat men op deze kansels al maar door een mens verheerlijkt, doordat men van zijn deugden spreekt, van de glans van zijn daden, van de wonderen van zijn zegepraal, van de hoge wijsheid van zijn wandel, en hem tot scheidsrechter maakt over het lot aller mensen, tot een, die van de mensenkinderen geluk en ongeluk, oorlog en vrede, heil en onheil schept." (Bespiegelingen over de wrede vervolging, die de Gereformeerde Kerk van Frankrijk lijdt, 1685.)

Naast de onbegrensde aanspraken, die de regering van Lodewijk XIV stelt aan de ziel van de natie en aan de gehoorzaamheid van zijn onderdanen, staat, met haar innig verbonden, de Rooms Katholieke Kerk. Zij, met haar machtige kern die gevormd wordt door een stevige alliege van christelijk edel metaal en van werelds onedel metaal, is harerzijds aan de staat onderworpen; haar meest waardevolle vertegenwoordiger is Bossuet. De rechtervleugel van de Rooms Katholieke Kerk, het herleefde Augustinianisme van de Jansenisten, is een edele schepping van fijn goud, door vijandelijke invloeden echter zeer verdonkerd. Zijn tegenfactor, de linkervleugel, het Franse Jezuïetisme, dat altijd iets van het buigzame, harde en vlijmscherpe staal

van een Spaanse kling van Toledo aan zich heeft, zal niet rusten tot de zegenrijke sporen van die innigvrome mannen en vrouwen uit het bewustzijn des volks uitgewist zijn. Het zal alleen niet kunnen uitdelgen de naam van de man, die een nog fijner geest had dan zij allen, en in tegenstelling met hen een volkomen loutere ziel, en wat het allerbelangrijkste was, die de Geest Gods in zich droeg: de gezegende naam van **Blaise Pascal**.

Het is de dubbele tragiek van het Protestantisme in de jaren voor de catastrofe van 1685, dat de geniaalste van het toenmalige Frankrijk, Pascal, niet uit zijn gelederen voortgekomen is en nooit ook in zijn gelederen ingetreden is; en ten andere, dat het zijnerzijds, geen kerkelijke leider vermocht aan te wijzen, die in betekenis de grote en eerwaarde Bossuet evenaren kon. Zo schijnt het tenminste onze menselijke gedachten toe; doch het was eenmaal geslagen heeft, in het jaar van het uitroeings-edict van Fontainebleau aangrijpende woorden uitklaagt in zijn gebed:

"O Heere, Gij zijt de God van de goden; zo noemt Gij U toch ook in de Heilige Schrift. Gij zijt God, en also bid ik U aan en geef U alle ere, in mijn hart, dat Uw Tempel is, en in het Heelal, dat Uw heerlijk paleis is. Maar vergun mij, heden U niet aan te spreken als God, als de enige God, maar als mijn Koning, als mijn enige Koning!"

Gij gedooft, dat men sommige mensen koning noemt, gelijk Gij Zelf ze toch ook "goden" noemt, ofschoon zij aan Uw koninklijke Majesteit even weinig deel hebben als aan Uw Goddelijke Majesteit. Evenwel doen zij, alsof zij met al Uw rechten bekleed waren, alsof wij niets voor U betekenden, en alsof Gij niets voor ons betekendet; alsof wij hun schepselen en het werk hunner handen waren, zo verstouten zij zich ons te vernietigen; alsof zij ons uit het niet voortgebracht hadden, zo willen zij ons daarheen terugstoten. Hun heerschappij strekt zich niet slechts uit over vlees en bloed, maar zij willen over onze zielen heersen, zij willen koning zijn over hart en geweten, en wij vernemen met siddering de schrikkelijke woorden: "De koning beveelt u, uw godsdienst te verlaten en een andere aan te nemen", van einze God af te laten en alleen zijn God te dienen. Hebt Gij dan, o Heere, opgehouden onze Koning te zijn? Hebt Gij U nog slechts de Goddelijkheid voorbehouden en hebt Gij van Uw koninklijke heerschappij dan afstand gedaan? En verlangt Gij van ons, dat wij ons onderwerpen aan het juk dezer mensen, die niet meer als koningen, maar als goden, ja als afgoden handelen?"

Uw Goddelijke Majesteit schouwt een menigte gemene creaturen, die zich voor menselijk stof in het stof werpen en die een sterfelijke, ja een mens, die sterven zal, duizendmaal ijveriger en inniger aanbidden dan U, die toch evengoed onze God als onze Koning zijt. Gij ziet, o Koning van de koningen, een volk van vleiers, dat zich aan een nieuwe afgodendienst bezondigt; dat de naam van "de Grote", "de Onoverwinnelijke", "de Verhevene", "de immer Zegerijke", "de Alwijze", "de Algerechte", "de Algoede" toekent aan een mens, die zich eens wegens zijn wandel op aarde voor Uw rechtvaardige vierschaar verantwoorden moet. O Koning des heelals, waar is Uw ijver? Waar zijn de tijden gebleven, dat Gij voor de ogen van de volkeren de menselijke afgoden verbraakt, tot wie men geroepen had: "Een stemme Gods en niet eens mensen!" Mijn hart, dat ijvert voor Uw eer, schreit, wanneer ik bedenk, dat men met de lofprijzingen ter eer van een mens, die Gods raadsbesluit, dat het werk ener verachte en steeds mèèr verachte Gereformeerde Kerk een halve eeuw lang door eenvoudige, onbekende soldaten van Zijn Rijk gedaan zou worden, welke hun Heere de trouw hielden, leden en stierven en wier, naar het scheen wegstervend

geloofsgetuigenis, toch het zaad bleek, waaruit straks het Protestantisme opnieuw opbloeien zou."

De Rooms Katholieke Kerk ten tijde van Lodewijk XIV kan men daarentegen beschrijven als de Kerk van de bekende en brillante namen van Bossuet, Bourdaloue, Fénelon, Fléchier en Massillon. Om haar recht te doen, dient hier tenminste het beeld van Bossuet getekend te worden; en wel zijn beeld omdat hij haar grootste vertegenwoordiger is; verder omdat hij als zodanig een gevaarlijke vijand van het Protestantisme werd; en tenslotte omdat de ernstige verkondiging van deze hofprediker ertoe bijdraagt, Lodewijk XIV rechtvaardig te belasten, tegen de ziekelijke zucht van vele geschiedschrijvers in, om voor elke misdadiger in het groot, dien de wereldgeschiedenis gekend heeft, immer ontlastende, en nimmer belastende momenten naar voren te brengen. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat bij de overweging van 's konings verantwoordelijkheid ook Bossuet's opvolger, Bourdaloue, mee betrokken kan worden, in zover Madame de Sévigné klaarblijkelijk volkomen in ernst van zijn verkondiging des Woords meedeelt: "Pater Bourdaloue hield op Onze-lieve-Vrouwedag een preek, die iedereen meesleepte. Hij sprak zo geweldig, dat de hovelingen beefden, en nooit heeft een evangelisch (let wel!) prediker de christelijke waarheden zo nadrukkelijk en nobel verkondigd. Het ging er echter om, aan te tonen, dat iedere aardse macht de Wet Gods onderworpen moet zijn, naar het voorbeeld van onze Heere Jezus Christus..." (Brief aan haar dochter dato 5 Febr. 1674.)

Bossuet is in het jaar 1627 te Dijon geboren als zoon van een hooggeplaatst ambtenaar. Nadat zijn vader te Metz benoemd is als deken van het hof aan het daar gevestigd Parlementsgericht, blijft zijn zoon, een vroegrijpe knaap met zachte, donkere ogen, onder de hoede van zijn broeder thuis achter en bezoekt het college van de Jezuïeten ter plaatse; 8 jaar oud ontvangt hij al de tonsuur, teken van zijn geestelijke wijding. Al vroeg valt zijn buitengewoon geheugen op; spoedig kent hij de hele Virgilius, dan ook Homerus van buiten. Later ontdekt hij de Bijbel, die hem een persoonlijke openbaring wordt en waarmee hij zich gewoonweg voedt. Als hij zijn vader naar Metz gevolgd is, wordt hij op een leeftijd van 13 jaar benoemd tot kanonicus van de kathedraal te Metz. De fouten van andere jongemannen van zijn leeftijd vertoont hij niet, aan hun lichtzinnige ondernemingen neemt hij geen deel. Vroegtijdig bezielt hem een hartstocht voor alles wat waar, goed en schoon is. Na zijn verblijf in Metz studeert hij filosofie aan het oude Collège de Navarre te Parijs en blinkt daar uit als ster en voorbeeld. Als hij 25 jaar is, wordt Bossuet diaconus, daarna archidiaconus, dan priester in Metz, vlijtig predikend en met alle krachten de talrijke Protestanten ter plaatse bestrijdend.

Op het hoogtepunt van zijn werkzaamheid treffen wij hem echter, na dit tweede verblijf te Metz, aan in Parijs als gevierde prediker. Hij werkt in de hoofdstad tot omstreeks 1669; de grove en ruige volksuitdrukkingen van zijn vroegere kanseltaal vallen hier als verwelkte bladeren van hem af. Het eerst van de koningin-regentes Anna als klassiek christelijk redenaar op hoge prijs gesteld, wordt hij ook van de jonge koning Lodewijk XIV met onderscheiding behandeld; de vorst wenst zelfs zijn vader met zulk een zoon geluk. Van 1670 tot '79 wordt hem, met nog enige anderen, de opvoeding en onderwijzing van de geestelijk botte dauphin, die nooit koning worden zal, toevertrouwd. Ten behoeve van de koninklijke pupil schrijft Bossuet een reeks van verhandelingen en boeken, waaronder naast de reeds genoemde "Politiek van de Heilige Schrift", "de Verhandeling over de Kennis van God en van zichzelf",

benevens het "Kort Overzicht van de Algemene Geschiedenis."

Nadat de opvoeding van de kroonprins tot een eind gekomen is, verkrijgt Bossuet het bisdom Meaux, waarin eens Bricconnet, de verbeteringsgezinde bisschop met zijn halfslachtig hart, in functie was, en waar ook de eerste Evangelische Gemeente ontstond. Hij blijft ook daar de vertegenwoordiger van heel de Rooms Katholieke Kerk des lands, haar vader, haar orakel en mond, de welbekende prediker bij plechtige gelegenheden, die bij bijzondere feestelijkheden en sterfgevallen steeds weer naar voren treedt. Bij gelegenheid van de grote landelijke vergadering van de Franse geestelijkheid in het jaar 1681 figureert hij als geestelijk hoofd van de vergadering. Tegen de eigenmachtige handelingen van het pauselijk Rome stelt hij de Gallicaanse Verklaring van 1682 op, welke proclameert:

1. De onafhankelijkheid van de Franse koning in wereldlijke aangelegenheden;
2. de onfeilbaarheid van de Kerk (en niet van de paus);
3. de primaat van de paus, echter naast hem gelijkstaande bisschoppen, als zijn pairs en tevens als directe opvolgers van de Apostelen.

Bovendien zet hij nog in 1700, dus kort voor zijn dood, een veroordeling van de casuïstiek, dat wil zeggen van de Jezuïetenmoraal door, ofschoon hij geen Jansenist is, noch ook de kritiek op het Jezuïtisme door Pascal geleverd in zijn "Brieven aan een Provinciaal", ondersteunt.

Als hij enige jaren later de pastoor van Varedes aan zijn sterfbed laat komen en deze aan zijn beschaming uitdrukking geeft, aan een zo begenadigd man nog iets te moeten zeggen, antwoordt hij deemoedig: "Vergis u niet! God geeft wel eens een mens gaven voor anderen, terwijl Hij hemzelf dikwijls genoeg in donkerheid laat!"

De verkondiging des Woords, zoals Bossuet die aan de Gemeente bracht, draagt van verre evangelische trekken in haar diepe afhankelijkheid van God en Zijn Woord. Reeds in Metz besluit hij de "Prediking van de negende Zondag na Pinkster" met de woorden "volgens hetgeen God mij heeft geïnspireerd." In zulk een afhankelijkheid van Gods Geest wil hij te allen tijd de prediker van de Heilige Schrift zijn, die hij boven alles liefheeft, wel bijzonder Jesaja, in het algemeen de Profeten en de Psalmen. Hij predikt in de stijl van een Profeet, als een Jesaja des Nieuwen Verbonds. Hij verschrikt zijn toehoorders en wekt in hen gewetenswroeging, om ze tot inkeer te brengen. "Al zijn leerredenen zijn gevechten op leven en dood", bericht Madame de Sévigné.

De geloofsopvatting welke aan zijn preken ten grondslag ligt, is zeer eenvoudig en echt Frans gedacht. De godsdienst schept helderheid en zekerheid. Zonder haar is alles donker, twijfelachtig en blootstaande aan allerhande kwaad; door het rechte geloof wordt alles eerst "begrijpelijk", de wereld zowel als het menselijk leven. Ook zijn geliefkoosd thema, het geluk, behandelt hij rationeel, waar hij het beschrijft als de "steeds aandachtige en steeds vergenoegde rede."

Zijn secretaris in Meaux, de abbé Le Dien, schetst ergens hoe zijn chef zich voorbereidde op zijn prediking. "Op zekere dag, het was in de vastentijd, toen hij zich voorbereidde om naar de kerk St. Saintin te gaan en daar over de tien geboden te spreken, zag ik hem zijn Bijbel nemen en met ongedekten hoofde en op de knieën daaruit Exodus 19 en 20 lezen, om zich die donder en bliksem en het geluid van de bazuin goed in te prenten, benevens die rokende berg en al die verschrikking rondom, bij de tegenwoordigheid van de Goddelijke Majesteit; eerst zelf sidderend, om dan in zijn preek de haten te doen sidderen en ze uiteindelijk voor de boodschap van de

liefde te doen opengaan. Dan, na zijn prediking, als om zich van bijval te redden, keerde hij aanstonds naar zijn woning terug en hield zich daar verborgen, terwijl hij God de eer gaf voor al Zijn gaven en voor al Zijn barmhartigheid, zonder thuis één woord te zeggen over de volbrachte dienst of over het succes dat hij ermee behaald had.

De dogmatiek van Bossuet is niets dan de orthodoxe katholieke geloofsleer, op eenvoudige wijze met het principe van het absolute koningschap verstrengeld: "Eén God, één Christus, één bisschop, één koning." In zijn stelsel spreekt alles van de "gulden middelweg" gelijk een gewone Franse Rooms Katholiek pleegt te doen. Hij kent geen onmatigheden in gevoel of in gedachte, ja zelfs niet eens in de deugd, getuige zijn zedeleer. Beslissend voor hem is de "nauwkeurigheid in de begrenzing van het ware, het mogelijke en het nuttige; hij is al te wijs, al te verstandig" (Lanson). Juist in dit opzicht vormt hij een contrast met Pascal, die in zijn "Gedachten" zichzelf tegenwerpingen maakt en die deze tegenwerpingen overwint op de weg van innerlijke worsteling en zelftucht. Bossuet schijnt zich nooit dergelijke vragen gesteld te hebben, zelfs niet de eerste vraag, naar het zalig worden.

In de schaduw van de kerk grootgebracht, is hij eenvoudig tot haar eer en verdediging opgewassen, zonder zich ooit van haar te verwijderen, altijd onwankelbaar en nooit uit zijn evenwicht te brengen. De reeds in zijn tijd aanvangende literaire kritiek op de Heilige Schrift, bijvoorbeeld inzake de mozaïsche traditie, glijdt langs hem heen. Wanneer zich moeilijkheden van tekstkritische of uitlegkundige aard voordoen, hakt hij de knoop door, dan zoekt en vindt hij krachtadige oplossingen en wandelt hij langs de rechte weg van het eenvoudige geloof rustig verder. Een tekstcriticus van de Schrift zoals Richard Simon bestrijdt hij als een gevaar voor de Kerk. Al zijn zekerheid zet hij in de hemel, maar, en hier ligt de wonde plek zijns levens, hij "verdubbelt de accenten van kracht en gezag, zodra zijn voeten bijzonder vast op de Franse aarde staan." Hier opent zich een afgrond tussen het christelijk geloofsgetuigenis van de belijder, dat in angst en nood en boven gapende kloven uitgesproken wordt, en de natuurlijke, meeslepende rede van het genie. Het mag ook niet verzwegen worden, dat Bossuet in zijn "Lijkredenen" en bij andere buitengewone ambtelijke handelingen zich van de bijbelse waarheidsgetuigen hemelsbreed onderscheidt, de persoon des mensen wel aannemende.

Tegen de Evangelischen heeft Bossuet heel zijn lange leven door een strijd gevoerd, die geen wapenstilstand kende. Hij ziet in het gereformeerd geloof een buitensporig subjectivisme, dat noodzakelijk en onvermijdelijk of op Aufklärung of op dweperij uitlopen moet. Het Protestantisme is hem "de opstand van het individueel gevoelen tegen de kerk." Eens, het is in Parijs, geraakt Bossuet in een openlijke strijd met de Hugenootse predikant Jean Claude. Hij bekent later, dat hij bij de voortreffelijke uiteenzetting van de Protestant, voor de zielen van de toehoorders gebeeft had. Schriftelijk pleit hij in zijn "Kort Overzicht van de Algemene Geschiedenis", in overeenstemming met zijn theologische verdediging van het koninklijk absolutisme, voor de daaruit voortvloeiende verplichting van de kroon, het rechte geloof tegenover ketters te verdedigen. "Wanneer de koning, uw heer vader", zo spreekt hij de dauphin aan, "de ketterij met zo talrijke middelen bestrijdt, nog meer zelfs dan zijn voorgangers, dan geschiedt dit niet, omdat hij voor zijn troon vreest. Want alles ligt stil aan zijn voeten en zijn wapenen ducht men op de ganse aarde. Maar hij doet het, omdat hij zijn volken bemint, en omdat hij, die zich door de hand Gods tot een niet te vergelijken macht in het heelal geroepen ziet, van die macht geen schoner gebruik

maken kan, dan haar in dienst van de kerk te stellen, opdat hij hare wonden hele." Als Lodewijk XIV het Edict van Nantes opheft, deelt Bossuet, nog pauselijker dan de paus, de mening van de medeondertekenaar van de nieuwe beschikking, Le Tellier, dat de wijsheid en vroomheid van deze koninklijke daad te prijzen valt. Wel wendt hij de paragrafen, betrekking hebbend op de uitroeiing, gematigd aan, doch zonder enig begrip van principiële verdraagzaamheid, veelmeer uit vrees, dat door gedwongen en valse bekeringen de sacramenten ontheilgd zouden worden.

Onder de indruk van het levensgrote beeld van Bossuet als de erkende belichaming van het Franse Rooms Katholicisme van zijn dagen, doet het, spoedig al het andere verdringende beeld van de nieuwe, bovenmate roomse alleenheerser Lodewijk XIV, vreemd en andersoortig aan; bijna nog meer in zijn latere, misdadig vrome jaren dan in zijn wereldse jonge jaren; zoals het "anders dan een ander zijn", over het geheel genomen, toch voor Lodewijk XIV kenmerkend is.

"Moge Lodewijk al als samenvatting van Frankrijk's grootheid op de voorgrond treden, het eigenlijke Franse wezen vindt in hem niet zijn belichaming" (Seignobos). Hij heeft niets van Frans I, wien het volk liefhad, omdat het in hem zijn aard, zijn geest en zijn zwakheden herkende. Hij heeft niets van zijn grootvader, de levenslustige, fantastische en geestige Hendrik IV. Hij heeft niets van de geest van de Franse Renaissance; om dat met eigen ogen te zien, is het al voldoende het slot Chambord met dat van Lodewijk in Versailles te vergelijken. Hij is anders dan zijn zwakke moeder en anders ook dan zijn verwarde vader, wanneer tenminste Lodewijk XIII zijn vader was. En wanneer Mazarin zijn eigenlijke vader is geweest, dan was Lodewijk ook anders dan de soepele Siciliaan.

Wat het uiterlijke aanbelangt, ligt Lodewijk het meest de Spaanse levensstijl. Als zoon ener Spaanse Habsburgse en als gemaal ener Spaanse koningsdochter brengt hij veel van het Spaanse ceremonieel naar Frankrijk over; Spaanse luister, hoofse representatie en etiquette. Een gemaakte plechtigheid trekt met hem Parijs binnen en baant de weg voor een voortschrijdende, stralende starheid. Alles is onberispelijk en wordt steeds onberispelijker. Het latere woord van Lodewijk XVIII, "Stiptheid is de beleefdheid van de koningen", is wellicht een onwillekeurige herinnering aan de slotheer van Versailles. De koning leeft niet meer als een vrije grote edelman, maar werkt als de hoogste ambtenaar van Frankrijk, beter gezegd als de ambtsdrager van Frankrijk, schier bureaucratisch, op voor eeuwig vastgestelde paden.

Als bouwstenen voor zijn werk neemt hij de dingen van waarde, waar hij ze vindt en verbruikt ze. Hij laat de talenten van de provincie naar voren treden, doordat hij uit de hogere burgerij de jonge adel schept, die zijnerzijds hem in de hoogte beurt en dient. Nog beter verstaat hij het de krachten en initiatieven van de cultureel zo over-rijke laatste generatie "als in een brandglas samen te trekken en ze zo samengebundeld tot een enorme lichtsterkte te brengen, waardoor zij zich voor een deel langzaam uitputten, en voor een ander deel vóór hun tijd verdoften en verdoofden."

In het bijzonder de kunst, die tot dusver voornamelijk de religie diende, stelt Lodewijk in dienst van de verheerlijking van de staat, die in hem zijn belichaming vindt. Wat de architectuur betreft, spreekt het vanzelf, dat hem de gotische kerkelijke bouwstijl, die van de dingen dezer aarde af en alleen maar naar boven wijst, niet behaagt. De bouwkunst heeft de glorie van zijn heerschappij te verhogen en zal in romeins-caesaristisch classicisme en in de drukkende, pronkerige barokstijl met zijn vlakke ornamenten, het gewicht, de glans en de vlakheid van zijn leven volmaakt zuiver weergeven.

Wanneer men zich de geschiedenis van de bourbonse dinastie eens in een curve voorstelt, dan is de aera van Lodewijk XIV, als fase dezer curve, haar hoogtepunt, dat betekent dus het punt, van waar af zij, en wel reeds gedurende zijn lang leven, begint te dalen; in het raam van een rechthoekig coördinatensysteem, wier abscis het tijdsverloop voorstelt en wier ordinaat het hoogste punt van de machtscurve draagt, zou de abscis ongeveer in het jaar 1670 gesneden worden. Juist daarom prijkt de cultuur van Lodewijk XIV in het laatste kwart van de 17de eeuw in alle donkere kleuren van de nazomer, en de lucht, die bij de aanvang van de 18de eeuw door de talloze zalen van Versailles trekt, herinnert hoelanger hoemeer aan de gekruide geur van goudbruine, stervende herfstbladeren. Ook de hoogbegaafde geslachten van de voorbijgegangene eeuw zijn dan verwelkt, en een toneelgezelschap van mensen van klein kaliber, een ontelbaar bizantijs gebroed speelt in het koude voetlicht van het hof zijn spel om de oude monarch.

Voor de verhouding van staat en religie brengt de tijd en het systeem van Lodewijk XIV de eindbeslissing. Met een meetkundig beeld zou men zich het christelijk geloof en de koninklijke staatsmacht kunnen voorstellen als twee werkelijkheden, die op twee verschillende vlakken liggen. Bij het proces van de verwereldlijking van de Kerk helt als het ware het krachtveld van het Kruis zo over, dat het tenslotte met dat van de kroon ongeveer op hetzelfde vlak komt te liggen. Dit effen vlak heeft de vorm van een ellips, wier beide brandpunten Kruis en kroon zijn. Thans begint bij voortgaande verwereldlijking van de Kerk een angstwekkende macht de ellips zo in te drukken, dat zij een cirkel wordt met een enkel brandpunt. Kruis en kroon vallen dan samen, Of doordat het Kruis de kroon bedekt dat is het beeld van de heerschappij van Filips II van Spanje; Of doordat de kroon het Kruis verslindt dat is de heerschappij van Lodewijk XIV.

Zo wordt Lodewijk XIV, actueel op de bodem van het absolute koningschap levend, de van deze ene gedachte bezetene uitvoerder van zijn staatsidee. Zo wordt Filips II van Spanje, op het duurzaam fundament van een onveranderlijk geloof levend, de consequente uitvoerder van het kerkelijk dogma. In deze zin schrijft Filips inzake zijn schijnbaar toegeven aan de regentes in de Nederlanden naar Rome: "...zo kunt gij aan Zijne Heiligheid verzekeren, dat ik, voordat ik de geringste schending van God en godsdienst toelaat, eerder al mijn staten verliezen wil en ook honderd levens, als ik ze had ..." In deze zin zet Rudolf Schneider voor zijn karakterbeschrijving van de Spaanse koning Fichte's woord van de regent: "Op deze wijze grijpt en doordringt hem de idee heel en al, zo volkomen en zonder terughouding, dat er niets over blijft van zijn persoon en levensloop, dat voor haar niet als een gedurig offer brandt."

Lodewijk XIV is beslist anders aangelegd dan Filips II. Hij verliest zich niet in zijn ambt, maar spiegelt er zich in. Men gelooft aan deze koning als aan de incarnatie van het centrale gezag, door God op aarde ingesteld ook de Gereformeerden geloven zo aan hem omdat men ziet, dat hij aan, zichzelf gelooft; beter gezegd, dat hij vast gelooft aan de Goddelijke waardigheid, waarvan hij de openbaring is. Zijn natuurlijk ik is verwezenlijking van zijn koninklijk ik. Dit systeem van denken heeft het voordeel ener onovertroffen geslotenheid voor wie er zich van bedient en die in een onscheidbare personele unie met zijn ambt staat; voor wie met de Spaanse Shakespeare, met Lope de Vega, van zichzelf zeggen kan: "Ik ben de voortzetting van mijzelf." De persoonlijke eigenaardigheden of levensuitingen of bevestigingen zijn dan slechts begeleidendes omstandigheden, de golven op de grondeloos diepe zee gelijk,

wier rimpeling aan de oceaan niets verandert. Het doet er tenslotte niets toe, of de soeverein een groot man is, wanneer men hem meet aan de duizelingwekkende hoogte van het voetstuk, waarop de nieuwe ideologie hem gesteld heeft.

De laatste weerstand, die zich in Frankrijk tegen dit beginsel schrap zet, is het Protestantisme met zijn getuigenis van de absolute eis, die God aan de ziel stelt. Het is als een zwerfblok, of als een geweldige meteorsteen voor de eindpaal van de renbaan, die men opzij werpt, of, zo dat niet mogelijk of voldoende is, die men laat springen. Inderdaad is dit in grote trekken het droeve lot van het Franse Protestantisme binnen de grenzen van de regering van Lodewijk XIV met zijn beide perioden van 1661 tot 1684 en van 1685 tot 1715. In hoeverre Lodewijk XIV zijn vernietigingswerk in klaar besef en in weloverwogen bewustzijn van deze innerlijke spanningen doet; of in hoeverre hij bij zijn vervolging van de Gereformeerde Kerk met het doffe instinct van een bezetene handelt, blijve buiten beschouwing. Voor het laatste pleiten in het bijzonder de informaties van St. Simon, die er zich ook toe lenen, de huiveringwekkende schuldrekening van Lodewijk een weinig te ontlasten.

Allereerst moet men wel bedenken, dat hem als Rooms Katholiek de religie van te voren al, veel en veel meer een som van toverkrachtige handelingen met religieuze betekenis is, dan een leer en boodschap. Dientengevolge moet de Gereformeerde Kerk, als aan alle ceremoniën gespeend en op het zuiver Evangelie zich beroepend, hem onbegrijpelijk, vreemdsoortig en zelfs verdacht toeschijnen. Over de ware kwaliteiten, verlangens en noden van zijn protestantse onderdanen, houdt zijn omgeving hem opzettelijk in onwetendheid. "Ik wenste wel, dat de koning inzag, hoever hij er van verwijderd is, ooit de waarheid te vernemen", zo schrijft Madame de Sévigné in 1664 aan de markies de Pomponne. En St. Simon, de meest betekende geschiedschrijver dier dagen, laat zich in scherpe bewoordingen uit over "de in elk opzicht zeer grove onwetendheid, waarin met de koning met voorbedachten rade opgevoed had." Hij vervolgt dan: "De koningin-moeder, en daarna de koning nog veel meer dan zij, hadden zich, door de Jezuïeten op een dwaalspoor geleid, door deze juist van het nauwkeurige tegendeel van de waarheid laten overtuigen, namelijk, dat elke andere richting dan de hunne, tegen het koninklijk gezag is en ten enenmale een geest van onafhankelijkheid en republikeinse ideeën inhoudt. Van al deze dingen gelijk van vele andere, wist de koning niet meer dan een kind,... en was in zaken zijn autoriteit rakende, prikkelbaar tot in het onzinnige toe... (Later) was de koning vroom geworden, en wel vroom in de zin van een alleruiterste onwetendheid. Met de vroomheid verbond zich bij hem de politiek. Men wilde hem behagen, doordat men die punten aanroerde, waarin hij het gevoeligste was, de vragen van vroomheid en van machtsaanspraak. Men schilderde hem de Hugenoten in de zwartste kleuren af: een staat in de staat, tot deze aanmatiging gekomen door oproer, opstand, burgeroorlogen, verbintenis met vreemde mogendheden, openlijk verzet tegen de koningen, zodat 's konings voorgangers zowel als hijzelf zich gedwongen zagen, met hen in minnelijke verdragsverhouding te leven." (Hof van Lodewijk XIV, hoofdst. 47.)

Het is nauwelijks aan te nemen, dat het beeld van een zo scherp waarnemer sterk vertekend is. Het feit, dat bij gelegenheid de stem van de Gereformeerde Gemeenten, gelijk eens bij monde van de Parijse predikant Jean Claude, tot in de oren des konings doordrong, zonder zijn vooropgezette mening ook maar in het geringste te schokken, bevestigt alleen maar het getekende beeld. Ook het antwoord dat Lodewijk geeft op het trouwe schrijven van de grote keurvorst van Brandenburg, waarin deze zo hartelijk

pleit voor zijn benarde Franse geloofsgenoten, legt een eensluidend getuigenis af van 's koning argeloosheid en van zijn onbekendheid met de zaken van de Evangelische Gemeenten en met hun droevig lot; wanneer het althans niet getuigt van een geweten, dat reeds te veel met jezuïtische methoden vertrouwd is. In dezer voege schrijft Lodewijk XIV namelijk de 10de September 1666 aan de gereformeerde Brandenburger: "Er zijn in mijn koninkrijk generlei kleine of grote aangelegenheden van de aard, waarvan hier sprake is (namelijk van verdrukkingen om des geloofs wil), die mij niet volkomen bekend zouden zijn, gesteld al dat zij zonder mijn bevelen geschied waren... Ik beschouw het als een mijner voornaamste praktijken om nauwgezet ervoor te zorgen, dat mijn onderdanen van genoemde religie alles toebedeeld wordt, wat hun, op grond van de concessies mijner koninklijke voorgangers zowel als van mij zelf, toekomt, zonder dat ik overtreding dezer decreten duld."

De omstreeks het jaar 1680 aan de dag tredende bekering des konings tot een zedelijk ordentelijk leven staat onmiskenbaar in het innigste verband met zijn inwilliging tot uitroeiing van het gereformeerde geloof. Het is nodig, om tot goed verstaan van deze kentering een weinig terug te grijpen. Lodewijk's jongelingsjaren, beheerst door de reine jeugdliefde voor de trotse nicht van Mazarin, Maria Mancini, worden gewaar, hoe de ijsskoude hand van de almachtige kanselier de jonge tere bloem van zijn innige genegenheid knakt. Om politieke redenen heeft Lodewijk te huwen met de Spaanse infante, die hem eerst behaagt, maar wier gelijkmoedig temperament hem spoedig verveelt. Naast haar treedt nu een hele reeks van maitresses en liefdesverhoudingen, waaronder de dubbele echtbreuk met Madame de Montespan hem het zwaarste schuldig stelt, hoewel zijn jezuïtische biechtvader Père Lachaise het niet waagt, hem wegens deze, kerkelijk gesproken, doodzonde, van de sacramenten uit te sluiten. In het midden van de veertiger jaren zijns levens neemt de invloed van de fijn roomse Madame Scarron deze afvallige dochter uit het wondervolle, Hugenootse geslacht d' Aubigné moet de moeder van de tweede grote moordaanslag op de Hugenoten worden zodanig toe, dat de koning de aanmaningen van zijn jezuïtische biechtvader tot herziening en herstel zijns levens op een andere weg, een steeds williger oor leent.

De bekering des konings en de bekering van de ketters tot verzoening van zijn tot dusver losbandige levenswandel in hun beweerde verhouding van oorzaak en gevolg en in hun praktische uitwerking, bewijzen zich voor hem; en voor zijn land als zo zwaarwichtig, dat Henri Martin in zijn omvangrijke beschrijving van die tijd, ronduit zegt: "De bekering van Lodewijk zou voor Frankrijk noodlottiger worden dan zijn voorafgaande zedelijke buitensporigheden." Tegelijk geeft de weg van afdoen van zijn zondeschuld door het overtollige goede werk van de Protestantenverdelging de koning het gewenste morele voorwendsel om het laatste principiële verzet tegen zijn alles omvattende aanspraak uit de weg te ruimen; Jacob Burckhardt heeft er reeds de aandacht op gevestigd, dat hier religieuze aanleiding en politieke grond wel te onderscheiden zijn.

Over de ontwikkeling, die tot de brutale oplossing van het onzichtbare conflict tussen de mensvergoding van Versailles en de aanbidding Gods in geest en waarheid voeren moest, bericht Madame Scarron, die eerst tot markiezin de Maintenon en later tot gemalin des konings verheven werd, in een brief van 28 October 1679: "De koning geeft zijn zwakheden toe. Hij erkent zijn fouten. Hij denkt ernstig aan de bekering van de ketters, en binnenkort zal men deze zaak helemaal goed kunnen aanpakken." De

24ste Augustus 1681 schrijft zij reeds: "De koning begint ernstig te denken aan het heil van zijn ziel en aan het heil van zijn onderdanen. Wanneer God hem voor ons spaart, zullen wij nog maar één religie in ons land hebben."

Van gemelde feitelijke toestand uit gezien, is het lot van de Hugenoten in Frankrijk van nu af aan niets anders dan een natuurlijk verval. De hoofdvertegenwoordiger der. Evangelische Kerken bij de regering was tot dusver Ruvigni geweest; in 1635 was hij tot algemeen gedeputeerde van de Gereformeerde Kerken benoemd. Zijn loyaliteit tegenover de regering, welke hem zelfs bij bepaalde gelegenheden voor politieke opdrachten bij buitenlandse Protestanten gebruikt had, alsmede zijn bekwaamheid, hadden hem enige bescheiden resultaten opgeleverd. Doch van de regeringsaanvaarding van Lodewijk in 1661 af aan, bereikt hij niets meer, want reeds thans begint "het grote plan", het plan om de Hugenoten te verdelgen, zich aan de horizon af te tekenen. Reeds ten tijde van Richelieu had Codurc, een protestants afvallige, aangeraden, om, ter verzwakking van de Protestanten, vóór alles hun Nationale Synoden te verbieden. Thans verdwijnt ook elke laatste consideratie. Na het huwelijk des koning met de Spaanse infante, verzoekt de bisschop van Lavaur uitdrukkelijk de opheffing van de "R.P.R., de "Religion Prétendue Réformée", de "zogenaamde gereformeerde religie." Als voorbereidende maatregel ter bereiking van dit doel zendt men commissarissen uit, die ten aanzien van de toepassing van het Edict van Nantes op de Protestanten, geheel nieuwe opvattingen ingang moeten doen vinden.

De Evangelische Kerk van Frankrijk is aan het begin van de zestiger jaren nog betrekkelijk vast aaneengesloten in Provinciale Synoden en Classes en opgebouwd door gezonde verkondiging des Woords, kerkelijke tucht, Bijbelstudie en Psalmgezang. Dat ook de Geest Gods nog opwekkend en levendmakend waait en werkt, blijkt uit het in de koninklijke verbodsbepalingen optredende begrip van de "relaps", dat wil zeggen de van het evangelisch geloof afvallig geworden personen, die echter weer geregeld de Hugenootse samenkomsten opzoeken, omdat wroeging hen kwelt, doch die daarmee ook weer de gevaren oproepen, die zij juist door hun afzwering ontkomen zijn. Ja, tot in de zestiger jaren toe, weten wij uit protestantse Handelingen van de Synode, van Rooms Katholieken, die ten spijt van alle politieke en maatschappelijke druk, in een plechtige acte voor de Gemeente hun dwaling belijden en hun geloof aan de enige Verlosser en Verzoener hunner zielen betuigen. Een stuk van de Kerkeraad van Dangeau van de 20ste November 1661 beschrijft ons uitvoerig de samenhang van zulk een geval:

"Jehan van Vatetot, stalmeester, edelman uit genoemde plaats geboortig, doch thans in ons kerspel woonachtig bij zijn oom mijnheer van Margontier, heeft zich voor deze verscheiden malen bij de Kerkenraad van onze Kerk aangemeld en getuigenis afgelegd van het inzicht, dat God hem geschonken heeft aangaande de dwalingen van de Rooms Katholieke Kerk, waarin hij tot hiertoe geestelijk gevoed en opgevoed is, en van het verlangen dat God in zijn hart gegeven heeft om de waarheid van Zijn heilig Evangelie aan te nemen en openlijk belijdenis te doen van de zuivere religie, gelijk deze door de Gereformeerde Kerken betuigd wordt. Hij is ernstig vermaand, de draagwijdte van zulk een stap wel te overleggen en ook zijn geweten grondig te onderzoeken, of het hem volkomen duidelijk is, dat generlei menselijke overweging hem hiertoe leidt, maar enkel en alleen een heilige ijver tot de ere Gods en een innige bekommering om eigen zieleheil; verder, dat hij volhardt bij de reeds afgelegde verklaring, dat hij zich tot het uittreden uit de gemeenschap met Rome slechts genoopt

voelt door de innerlijke drijving des Heiligen Geestes en dat, om voortaan de stem van de grote Herder en Opziener onzer zielen, onze Heere Jezus Christus te volgen, welke stem hij in Zijn Woord vernomen heeft en die hij alle dagen in de Kerken onzer belijdenis klinken hoort, terwijl hem deze stem in de Roomse Kerk verborgen en bedekt was door de sluier ener vreemde taal en door de aanbidding van sterfelijke mensen; also heeft hij openlijk voor heel de Gemeente getuigenis afgelegd, dat hij vrijwillig, ongedwongen en met vreugde, en wel verstaande zijn verplichtingen tegenover de grote barmhartigheid Gods, de Rooms Katholieke Kerk afzweert, die hij uit onwetendheid gevolgd is; dat hij inzonderheid afzweert het zogenaamde misoffer, de leer van de transsubstantiatie, de aanroeping van de heiligen, de beeldendienst, het geloof aan een zogenaamd vagevuur, kortom alle dwalingen en leringen, die in de Roomse Kerk beleden worden en strijdig zijn met Gods Woord. Hij heeft beloofd, dat hij van ganser harte en van gansen gemoede tot zijn laatste snik toe aanhangen wil de reine, evangelische religie, gelijk deze in de Gereformeerde Kerken van dit koninkrijk beleden wordt en heeft aldus verzocht om in de Gemeente opgenomen te worden. Daarna is hij (formeel) in de Gemeente opgenomen door mijnheer Testard, predikant van deze onze Kerk van Dangeau.

Waarvan wij dit procesverbaal hebben opgenomen, opdat het te van zijn tijd en plaats moge dienen en gelden. (Was getekend: Johan de Vatetot; Testard (predikant); Durand, Poirier en Poirier (ouderlingen)."

Tegen deze Gereformeerde Gemeenten richt zich het optreden van de nieuwe koninklijke commissarissen. Het komt er op aan, het Edict van Nantes onder de schijn van recht uit de weg te ruimen, en wel op zulk een wijze, dat het door trouweloze uitvoeringsbepalingen juist tegen hen aangewend kan worden, tot wier bescherming het opgesteld was. Verder komt het er op aan, heel handig besluiten van het Edict van Nantes, welke onaantastbare waarborgen vormen, zin voor zin op losse schroeven te zetten en dan onvoorziens te laten vervallen.

Wanneer het bij voorbeeld in het Edict van Nantes aan de Protestanten gegarandeerd was, hun doden op hun eigen kerkhoven te mogen begraven, dan wordt eerst het recht van gebruikmaking van het kerkhof zoveel mogelijk betwist. Vervolgens worden beperkende bepalingen vastgesteld, wanneer de begrafenis plaats mag vinden, namelijk alleen des nachts of voor zonsopgang, terwijl ook het aantal van hen die de baar mogen volgen, beperkt wordt. Zodoende is tenslotte de gegarandeerde, eerlijke en plechtige evangelische begrafenis omgezet in het nachtelijke, eerloze in de grond stoppen van een verworpeling.

De laatste resten van protestantse zelfstandigheid op het platteland worden tot in het kleinste dorp toe vernietigd, langs deze omweg, dat men aan elke burgerlijke gemeente het recht van eigen politie ontnemt, terwijl een koninklijk besluit van 1664 aan de onmondig verklaarde gemeenten wel een gedwongen rooms karakter verleent. Daarmee is de rooms katholieke school de enige gemeentelijke en landelijke onderwijsinrichting geworden; met andere woorden, het geloof van de absolute vorst bepaalt uiteindelijk de geestelijke en culturele vorming van de jeugd. In het protestantse Languedoc weet de commissaris voor het "onderzoek naar de ongeoorloofde uitlegging van het Edict van Nantes", gelijk de huichelachtige uitdrukking luidt, binnen 15 jaar door te zetten, dat geen Evangelischen meer een publiek ambt bekleden. In het jaar 1679 zijn alle bekleders van de zogenaamde consulaten Rooms Katholieken. Niet meer gebruikte rooms katholieke kerken worden met dwang weer ingericht. De protestantse ziekenhuizen worden opgeruimd en de Hugenootse opvoedingsgestichten en inrichtingen van hoger onderwijs gesloten.

Het systeem van kinderbekering wordt steeds sterker ontwikkeld. Een kind, dat zich laat overhalen om een kruis te slaan of dat met een enkele zin toegeeft, dat de roomse mis toch mooier is dan de gereformeerde eredienst, geldt voor bekeerd en wordt aan de ouders ontnomen. In Juni 1681 proclameert de koning, dat protestantse kinderen reeds op zevenjarige leeftijd tot het ware katholieke geloof kunnen overgaan. Die tegenstreven helpt men een handje met bedreigingen. Op een plaats steekt men rondom een kind een vuur aan, terwijl het tussen de vlammen door erbarmelijk schreit: "O God, help mij!" In Loudun is een klein meisje van zeven jaar in de handen van enige dames van de "Propagation de la Foi" gevallen, die het drie dagen lang kwellen, om haar instemming met het roomse geloof af te persen. Als alles vergeefs is, legt men het dwars over vuurijzers en zegt het aan, dat men een vuur onder haar zal aansteken, als ze niet toegeeft.

Zonder meer wordt verwoesting ener evangelische kerk bevolen, wanneer er aan de daarin gehouden godsdienstoefening ook maar één "relaps", dat is één tot het Protestantisme teruggekeerde, deelgenomen heeft. Ondertussen geven de Hugenoten voor eredienst en avondmaal gestempelde munten als herkenningsteken uit, "méreaux", "presentiepenningen", die slechts aan gemeenteleden uitgereikt worden. Het is de moeite waard, zulk een zinvolle munt te beschrijven. De voorzijde vertoont het beeld van de kleine kudde van Christus. De Goede Herder houdt in de rechterhand een speer, met de linker brengt Hij Zijn hoorn aan de mond om Zijn schaapkens het waarschuwingsteken te geven. Boven Hem wappert de kruisvaan. De achterzijde stelt onder een stralend hart een opengeslagen Bijbel voor, welks linkerbladzij het troostwoord draagt: "Vrees niet, gij klein kuddeken!", en rechts: "Lukas 12 : 32." Naarmate er al meer kerken gesloten of afgebroken worden, houdt men reeds sinds 1663 godsdienstige samenkomsten aan afgelegen woeste plaatsen, *in de "désert"*, dat is in de "woestijn."

Onder de druk van de voortgaande rechtenloosverklaring, beginnen de Hugenoten in groten getale uit te wijken; om den wille van hun geloof worden zij bereid gevonden, ook het van hen boven alles beminde "gais de France", het "franse vaderland" prijs te geven. In het jaar 1681 nodigt de Engelse koning Karel II ze uit, zich in zijn land te vestigen en belooft hun talrijke privileges. Zijn opvolger, Jacobus II, kan het over zich verkrijgen, de voor de vluchtelingen in Engeland verzamelde één miljoen franc vast te houden met de opmerking erbij, dat geen Gereformeerde, die zich niet eerst aangesloten had bij de Anglicaanse Kerk, er een cent van zien zou. De lutherse koning van Denemarken heet de vluchtelingen in zijn land welkom en zegt hun vrije godsdienstoefening toe. De stad Amsterdam belooft hun burgerrechten en laat duizend woningen voor hen bouwen. Als antwoord van de Franse kroon volgt in het jaar 1682 het eerste emigratieverbod, wijl de regering met schrik waarneemt, op welk een verlies aan de beste burgers deze emigraties het land komen te staan.

Dit inzicht vermag echter niet, haar van de eenmaal ingeslagen koers af te brengen. Als dogmatische motivering van de gewelddadige maatregelen verschijnt te Parijs een theologisch geschrift, dat de politieke toepassing van het woord uit de gelijkenis: "Dwing ze in te komen!", gelijk de kerkvader Augustinus die gegeven had, in herinnering brengt. Voor de uitvoering van het "grote plan" wordt een nieuw systeem van militaire pressie gebezigd, een uitvinding van Louvois, de zogenaamde "conversions par logements", "bekeringen door inkwartiering." In het begin werd dit af en toe aangewend, zoals tot straf voor een twist tussen de protestantse en de roomse leerlingen van een inrichting voor hoger onderwijs te Montauban; men laat 5000 man

ruw krijgsvolk aanrukken en bij de Evangelischen kwartier betrekken. Later gebruikt men dit middel systematisch in Béarn, om hele protestantse landstreken, steden en dorpen, tot massale bekering te brengen. Zelfs achtenswaardige Rooms Katholieken, zoals Bossuet, laten de onmenselijke horden in hun gebied woeden. Door uitplundering, mishandeling en marteling worden de Evangelischen ertoe gebracht, althans drie woorden uit te spreken: "Je me réunis", "Ik sluit mij weer aan", de nieuwe formule van de vereenvoudigde afzwering.

De donkerste zijde dezer zogenaamde dragonnades is niet de plundering en de gewelddaad, ja zelfs niet de foltering, maar het afbeulen van de Hugenoten, zodat zij geraken in een toestand van ontoerekenbaarheid, waarin zij hun christelijk geweten voor altijd zwaar belasten. Zo is er de methode van de "Veille forcée", de gedwongen slapeloosheid. Een reeks van dagen en nachten worden de slachtoffers belet om in te slapen. Men dwingt ze, heen en weer te gaan, men schudt ze, men geselt ze, men kittelt ze of prikt ze met naalden, wellicht onder gelijktijdige onthouding van alle spijs en drank. Het gevolg is een langzaam intredende ontoerekeningsvatbaarheid, verdoving of razernij, waarin het slachtoffer al wat men verlangt, verklaart of ondertekent, zonder recht te weten wat hij doet. Dan laat men hem uitslapen, en wanneer hij ontwaakt, herkent hij zichzelf als een afvallige van het geloof. Zo had men in Nîmes bij een oude man, met name Lacassagne, 50 soldaten ingekwartierd, die, als de gebruikelijke brute middelen geen vrucht opleverden, hem nachtenlang verhinderden te slapen. Ondertussen gunde men hem tegen betaling van 10 thaler telkens een uur slapens, om hem bovendien baar geld af te persen. Eindelijk verklaarde hij zich bereid om toe te geven en wordt hij nu bij de roomse bisschop Séguier voorgeleid, om zijn herroeping formeel te ondertekenen. Deze opperherder zegt tot hem: "Thans zult gij rust hebben!" De oude man antwoordt in vertwijfeling: "Rust verwacht ik slechts in de hemel, en God geve, dat deze mijn daad mij daar niet voor eeuwig buitensluit."

Zo wordt Protestant voor Protestant, gezin voor gezin, Gemeente voor Gemeente, op allerlei wijze "expedié", "afgewerkt", met de bijmaak van "afgemaakt" zoals de stadhouder van Languedoc het uitdrukt, dezelfde die de bekering van 240.000 Hugenoten door de beestachtige St. Ruth in de kortst mogelijke tijd laat voltrekken. Tenslotte valt ook nog de Parijse kerk van Charenton, in weerwil van de morele bescherming, die de buitenlandse protestantse gezantschappen haar tot hiertoe hadden kunnen verlenen, na een ontroerende afscheidsprediking van haar predikant. Ook de laatste getuige van evangelisch geloofsleven in het onderworpen La Rochelle, de protestantse kerk in deze oude Hugenotenvesting, wordt neergehaald. Haar klok, die tot gebed en prediking des Woords opgeroepen had, wordt symbolisch gegeseld en in de aarde neergelaten. Dan wordt zij weer opgegraven: een roomse vroedvrouw wordt haar gegeven ter wedergeboorte, ook een min voor het pasgeboren kind, om het in het nieuwe leven aan wasdom te helpen. Deze dolle, dwaze grap laat het best nog zien, hoe de actie tegen de Protestanten verleden, heden en toekomst zag. De "R.P.R.", de "zogenaamde gereformeerde religie" is schuldig verklaard, de bestraffing is haar toegediend, zij is in het graf van de tijden neergelaten, en de verrijzenis van het volksdeel, dat in haar netten vervallen was, tot het licht van het ware geloof, staat voor de deur en zal met toereikende middelen tot stand gebracht worden.

Een laatste smeekschrift van de predikant Jean Claude aan Lodewijk XIV blijft onbeantwoord. Hij houdt daarin nog eenmaal de koning onder het oog: "Twee van de

onschendbare grondstellingen van de Protestanten zijn, God te vrezen en Uw Majesteit te eren, niet maar uit vrees, doch om des gewetens wil, gelijk het Woord Gods ons zulks voorschrijft." In het goed en groot vertrouwen "in de koninklijke autoriteit van onze verheven monarch", dat hem en velen van zijn ambtsbroeders tot aan de Opheffing van het Edict van Nantes bezielde, voegt hij er aan toe: "De indieners van dit smeekschrift zijn ervan overtuigd, dat Uw Majesteit nimmer zijn macht gebruiken zal, om zijnerzijds de perken van het recht of ook de palen van haar toezegging te buiten te gaan."

Ondertussen was Lodewijk XIV druk bezig met de noodzakelijke voorbereidingen, om het "eeuwig en onherroepelijk" Edict van zijn grootvader uit de geschiedenis van zijn volk te schrappen. In een brief van nazomer 1685 had Madame de Maintenon van haar medewerking gezegd: "Ik zal niet overbodig zijn!" Zij wil niet de onderdrukking van de ketters, doch hun bekering. Ook maakt zij de koning duidelijk, dat Gods wil met de stem van zijn eigen machtsaanspraak samenvalt en dat dus het luisteren naar eigen gedachten, in dit geval voor God verdienstelijk genoemd moet worden. Thans wordt het de koning volkomen duidelijk, dat, gelijk hij aan de bisschop van Parijs, Harlai, schrijft: "...God te van zijn eer het werk volenden zal, dat Hij Mij geïnspireerd heeft." Dit werk en dit doel wordt later, tegen het eind dezer eeuw, door de afvallige Hugenootse predikant van Nîmes in zijn "Verhandeling over de oude orde en tucht" nogmaals geformuleerd: "Eén koning, één wet, één geloof in het rijk."

Over de pijnlijke vraag, met welk recht een onherroepelijk edict met het groene zegel, zoals dat van Nantes, herroepen kan worden, raadpleegt de koning enige gediensstige rechtsgeleerde hovelingen. Hij zoekt bij hen niet zozeer raad als wel goedkeuring, gelijk hem toch reeds eenmaal in zijn jeugd door kardinaal Mazarin aangaande het Edict van Nantes de Italiaanse woordspeling van "Niente", "Niets", als een verzoeking voorgezegd was. Lodewijk XIV kan niet en heeft ook in 1685 niet laten gelden, zoals wel eens ten onrechte beweerd wordt, dat er geen Evangelischen in het land meer waren, en dat dientengevolge ieder tolerantieedict als doelloos betiteld kon worden. Toch meent hij te mogen aannemen, dat de grote meerderheid van de Protestanten het rechte geloof aangenomen heeft en dat daarom elke genadebeschikking betrekkelijk door de feiten achterhaald is. Hoe onzekerder deze rechtstoestand blijft, hoe meer hij er waarde aan hecht, dat in de tekstbewerking de algehele herroeping van het "eeuwigdurend en onherroepelijk" Edict van Nantes wederom als "eeuwigdurend en onherroepelijk" vastgesteld wordt. De zekere toon in de bewoording van het nieuwe stuk stamt daarbij klaarblijkelijk uit de overtuiging, dat er op grond van volkomen geconsolideerde verhoudingen alleen nog maar resten van een verouderde, ongeregelde denkwijze uit te wissen zijn.

De 17^{de} October van het jaar 1685 tekent Lodewijk de *Opheffing van het Edict van Nantes* op de sierlijke tafel in barokstijl van Madame de Maintenon in haar salon te Fontainebleau. De gewelfde, gracieuze bronzen ornamenten van dit meubelstuk omlijsten volkomen in stijl het nieuwe edict, hetwelk het land dat in Europa de leiding heeft, in een afgrond van bloed en tranen storten zal. Als de onberispelijke pruik des konings zich ter tekening over het stuk buigt, denkt misschien de aanwezige Madame de Maintenon ongewild aan het ijzingwekkende vloekwoord van haar Hugenootse grootvader Agrippa d' Aubigné, die eens, als vluchteling, van Genève uit, de Franse kroon had toegeroepen: "Wij zien op de schouderen en op de pruik onzes konings de schandelijke en stinkende poten van de antichrist, die met zijn klauwen de bourbonse

lelie bevekt en het vorstelijk diadeem tot zijn voetbank maakt."

Het edict draagt drie handtekeningen. In het midden die des konings; precies zo tekende hij reeds als knaap zijn naam met vormelijke, houderige halen, toch zijn sindsdien de lijnen nog ijdel en zonderling leeg geworden; zij spraken van ordelijkheid, die in zijn leven het surrogaat van ontbrekende gerechtigheid is.

Een van de beide jonge Colbert's voltrekt de medeondertekening. Zijn signatuur is onzeker en hol, als van de man die zijn gewetensbezwaar van het voorjaar niet zonder moeite met voeten treedt. Aan de rechterzijde zet de oude Le Tellier zijn handtekening er onder met gemene kruipende krullen. Hij is al ernstig ziek, doch hij blijft zich tot het einde toe gelijk in fanatieke dienstvaardigheid en in onbekommerdheid, alle middelen door het doel te laten heiligen. Zijn vijanden had hij zonder aarzelen in het verderf gestort; tot oorlog tegen Holland aangezet; de bourgondische stenden bedrogen; en de grote Colbert verloochend. Thans zal hij moeten sterven en al deze last voor God brengen. Doch nog voor zijn dood heft hij de hand, die het rampzalige edict opgesteld had ten hemel, en zijn mond misbruikt *de lofzang van Simeon* tot lof en prijs van zijn vorst, door hem als god vereerd.

Een derde medeondertekening ontbreekt, maar de historie schrijft haar onzichtbaar en toch zichtbaar onder de naam des konings; het is de naam van Louvois, de zoon van Le Tellier, die gedurig weer zijn regimenten tegen de Evangelischen opgehitst heeft en wiens faam met dit edict staat en valt. Bovendien valt over dit document de schaduw van 's konings jezuïtische biechtvader, Père Lachaise, want hij geldt toch, hoe dan ook, eveneens als compagnon in het "grote plan."

Eén man missen wij, iemand wiens gestalte wij hier op de achtergrond van het toneel van de 17de October toch wel verwacht hadden, paus Innocentius Odescalchi. Hij houdt zich zo achteraf, niet slechts als tegenpartijder van het Gallicanisme, doch ook uit afkeer van een onwaardige actie, die hij niet goedkeurt, omdat, zoals hij het uitdrukt "Christus Zich niet van deze methode bediend heeft."

De tekst van het document bepaalt in

- Artikel I en II de verwoesting van de godshuizen van de valse religie en de ontbinding van vergaderingen van allerlei aard, benevens in
- Art. III verbod van huiselijke godsdienstoefeningen onder bedreiging van de zwaarste straffen.
- Art. IV stelt vast de uitwijzing uit het land van alle predikanten binnen 14 dagen,
- met de aanbieding van bijzondere voordelen, wanneer zij willen afzweren (V en VI).
- Alle evangelische scholen worden verboden in Art. VII;
- Art. VIII legt bovendien de verplichting op, om alle kinderen naar de katholieke onderwijsinrichtingen te zenden.
- Art. IX bevat de uitnodiging aan vroegere vluchtelingen, die zich bekeren, om terug te keren binnen een bepaalde termijn.
- Art. X verbiedt ten strengste, het land te verlaten of geld en goed over de grenzen te brengen, op straffe van de galeien voor de mannen en verlies van vrijheid en van eigendom voor de vrouwen.
- Het slot vormt in Art. XI, als een onmenselijke hoon, de toezegging, dat de inwendige belijdenis van de individuele Evangelischen tot nader order onaangestast zal blijven: "Overigens dienen genoemden van de zogenaamde gereformeerde

religie, totdat het God behaagt, hen te verlichten gelijk de anderen, in de steden en landen van ons machtsgebied te kunnen wonen, daar hun ambacht of bedrijf voort te zetten en hun goederen te gebruiken, zonder dat zij onder enig voorwendsel gestoord of gehinderd mogen worden, onder de voorwaarde, zoals gezegd, dat zij geen uitoefening van hun geloof plegen, noch bijeenkomen zogenaamd tot gebed of godsdienstoefening, van welke aard dan ook, onder bovengemelde straffen aan lijf en goed."

Tot verklaring van het streng gebedsverbod aan het slot van het edict, valt er nog aan toe te voegen, dat tot omstreeks 1750 privaat gebed als misdadig geldt. Zo wordt kort na 1685 in Languedoc, in de stad Beaucaire, de predikant Rei opgehangen, die onder het procesverbaal schrijft: "Rei, die niets gedaan heeft dan bidden tot God."

En nog in de acten van de laatste grote Hugenotenkerker in Aigues Mortes, lezen wij ongeveer een halve eeuw later als aantekening aangaande de reden van de insluiting ener gevangene: "Zij heeft in haar kamer tot God gebeden."

Ontzettend is de balans, die St. Simon als ooggetuige van de uitwerking van het Edict van Fontainebleau van nationaal rooms katholiek standpunt uit opmaakt. Hij zegt: "De Opheffing van het Edict van Nantes, wat zonder de geringste geldige reden geschiedde en in geen enkel opzicht noodzakelijk was, en de koninklijke besluiten, of beter gezegd de doodverklaringen, die erop volgden, waren de vruchten van dit huiveringwekkende complot; welk complot een vierde deel des rijks ontvolkte, zijn handel te gronde richtte, het in elk opzicht verzwakte, het voor zo lange tijd aan de publieke en onbeteugelde plundering van de dragonders blootstelde; dit complot, dat aan al de folteringen en kwellingen een rechtsgrond gaf, waardoor men zo vele onschuldigen van beiderlei geslachten bij duizenden aan de dood overleverde; dat een zo volkrijke natie tot armoede bracht, talloze gezinnen uiteenscheurde, verwanten tegen verwanten opzette, om hun have aan zich te trekken en hen ondertussen van honger te laten sterven; dit complot, dat onze nijverheid naar het buitenland verhuizen liet en de bloei en de welvaart van andere staten ten koste van de onze bewerkte, zodat bij hen hele nieuwe steden uit de grond oprezen; dat aan de andere volken het schouwspel bood van zulke uitnemende burgers, die verbannen, uitgeschud, voortvluchtig, schuldeloos rondzwervend, tenslotte ver van het eigen vaderland een toevlucht zochten; dit complot, hetwelk edellieden, gegoede grijsaards, lieden, die in vele gevallen wegens hun vroomheid, hun kennis en hun deugdzaamheid hoog geacht waren, en verder welgestelden, zwakken en zeer zwakken aan de galeien smeden liet, en zulks onder de onophoudelijke druk van het Uitvoerend Comité, enkel en alleen om den wille van de godsdienst; tenslotte het complot, dat, om de maat hunner gruwelen vol te maken, alle provincies des rijks met meened en heiligschennis vervulde, zodat de lucht van de snijdende smartkreten van de ongelukkige slachtoffers dezer enorme vergissing vervuld was, terwijl anderen hun geweten, ten bate van hun bezit of van hun rust, verkrachtten en zich beiden door geveinsde afzweringen kochten en in een eindeloze stoet zich naar de kerken slepen lieten, om te aanbidden waaraan zij niet geloofden, om het heilige van de heiligen, het lichaam des Heeren te ontvangen, terwijl zij toch bij zichzelf overtuigd waren slechts brood te eten, brood, dat hun ook nog walgelijk zijn moest, dat alles was in één woord (als gevolg van de Opheffing van het Edict van Nantes) de algemene schandelijke gruwelijkheid, die verwekt was door (hoofse) vleierij en door wreedheid." (Hof van Lodewijk XIV, hoofdst. 47.)

Het Herroepingsedict van Fontainebleau treft voor alles het zuidoosten van Frankrijk,

nadat het noorden sinds lang en het westen in de laatste vijf en twintig jaar betrekkelijk van Protestanten is ontledigd. Sedert het begin van de godsdienstoorlogen omstreeks 1560 is het noordelijke, Germaanse en meest feodale bestanddeel van het Protestantisme aan zijn zucht om een eigen politieke partij te zijn, hoe langer hoe meer bezweken. Sinds de regeringsaanvaarding van Lodewijk XIV is aan het zuidoostelijke, het romaans-keltische deel van de natie, in Languedoc en in de Provence, het voorrecht ten deel gevallen te strijden en veelmeer nog te lijden en te sterven; hier ook zal over de dodenakker van de Gemeente Gods de opstandingsroep van de levende Heiland het eerst weerklinken.

Het kunnen destijds in totaal, ruw geschat, en beperkt tot de jaren 1680-1695, van 400.000 tot 700.000 mensen geweest zijn, die Frankrijk vluchtenderwijs verlieten en naar Zwitserland, Engeland, Duitsland en Noord-Amerika uitweken. Van al deze schommelende schattingen geldt, dat in "Frankrijk alle statistieken vals, maar alle maten zuiver zijn." Niet geteld, maar gewogen dienen de gebeurtenissen van deze tijd, en tot de ganse natie in betrekking gebracht.

Wij voegen hier aan toe: ook het uitnodigingsedict van de grote keurvorst van Brandenburg van de 29ste October 1685, waarin hij de Franse geloofsgenoten in zijn eenvoudig en nog maagdelijk land welkom heet, is niet maar een daad van staatsmanswijsheid, waardoor hij veel of weinig mensen wint, maar een daad van geloofstrouw en barmhartigheid, gemeten aan de Goddelijke maatstaven van ware vorstelijke verantwoordelijkheid.

Doch wij gedenken het lot van de achterblijvenden. Terwijl een deel van de Protestanten, begerig om nog ergens een lichtstraal te zien, de jezuïtische slotpassus van het Edict, betreffende het bestaansrecht van niet naar buiten tredende privaatgodsdienst, als verzwakkingsclausule van het voorgaande beschouwt, wordt van roomse kant naar voren gebracht, dat deze slotzin in geen geval rede geeft tot de veronderstelling, dat men als Protestant toch nog wel geduld zal worden. Ofschoon de koning zijnerzijds bepaalt, dat elke soldaat die bij Protestanten plundert, opgehangen moet worden, verscherpt Louvois heel koelbloedig zijn militaire maatregelen; in November 1685 schrijft hij in een brief betreffende voorschriften voor de "bekeringsregimenten": ... men moet de soldaten eerst eens recht teugelloos huis laten houden."

Reeds de eerste uitvoerende bepalingen op het Herroepingsedict verscherpen de onbarmhartigheid van zijn artikelen. Bij het bevel dat de gereformeerde predikanten Frankrijk te verlaten hebben, komt de nadere bepaling, dat zij, noch hun kinderen ouder dan 7 jaar, noch hun bezittingen mee mogen nemen. Deze nieuwe slag doet vele predikers het evenwicht verliezen, temeer, daar zij zich tot dusver, in blind vertrouwen op de eerlijke bedoelingen des konings, met een bedriegelijke veiligheid geveild hadden. Van de in totaal 600 geestelijken laten er 140 hun geloof varen en ontvangen daarvoor van de koning een pensioen. In de kringen van de gemeenteleden betonen de vrouwen zich over het algemeen dapperder dan de mannen; zij worden om haar halsstarrigheid te breken, in kloosters geïnterneerd. Het verzet van de zieken, die weigeren door roomse priesters bediend te worden, zoekt men te fnuiken, door verwijzing naar het vreselijk lot, dat hun gestorven lichaam wacht: het lijk van de weerspannige wordt, om het voor de strafoefening te bewaren, in zout of chemicaliën gelegd en dan, na het openbaar proces en na de velling van het oordeel, op planken smadelijk over de straten gesleept en op de schandhoek bij de resten van misdadigers

en zelfmoordenaars geworpen.

Ter aanvulling van de methoden van uiterlijk geweld, wordt als zachtzinniger overredingsmiddel, geld gebruikt. De omkoping voor religieuze doeleinden als systeem, is de uitvinding van een afvallige, de zoon uit een protestants ambtenaarsgezin, Pelisson, die oorspronkelijk rechten studeerde en later letterkundige werd. Reeds in 1670 gaat hij tot de Rooms Katholieke Kerk over. De laatste 15 jaren zijns leven wijdt hij als hoofdambtenaar, als generaaldirecteur van de koninklijke bekeringskas, aan deze speciale arbeid. Hij betaalt volgens vaste tarieven, eerst 6 francs voor elke bekering van een plattelandsbewoner, dan 10 tot 30 en op zijn hoogst 100 francs. Die tot de burgerstand behoren, ontvangen naar gelang hun levensniveau 1000, 10.000, 20.000 francs en nog meer, naardat hun positie is. De adel wordt met landerijen, titels en een rang bij het leger schadeloos gesteld. Voor zichzelf incasseert Pelisson in de 15 jaar van werkzaamheid 75.000 francs. De hantering dezer methode ligt in handen van de plaatselijke bisschoppen, volgens de instructies van Pelisson; zo bericht de bisschop van Grenoble, dat hij met 2000 thaler 800 personen gekocht heeft. Met betrekking tot de winning van het leger wordt aangegeven het volgende door de koning goedgekeurd tarief: 3 Spaanse pistolen (ieder ter waarde van ongeveer tien gulden) voor een cavalerist en 2 pistolen voor een infanterist, verder 4 pistolen voor een sergeant en 6 pistolen voor een kwartiermeester. Aan de vele vreemde soldeniers uit Zwitserland of Duitsland worden 2 pistolen per hoofd aangeboden, die zij met plezier opsteken onder het zetten van elke gewenste handtekening, om dan, in hun geboorteland teruggekeerd, weer als Protestant te leven. Daarom leest men spoedig: "Zijne Majesteit heeft besloten, aan zulken niet meer gemelde toelage te doen uitbetalen."

De resultaten van het systeem van Pelisson zijn, in vergelijking met die van de dragonnades, over het algemeen maar gering, temeer, daar het leger zijn betrouwbaarste soldaten en zijn beste officieren heeft aan de Protestanten, die ook de strafoefeningen slechts met tegenzin uitvoeren of ook saboteren, wanneer zij al niet hun geloofsgenoten ondershands bij hun vlucht helpen.

Anders staat het met de straf van de slavernij, zowel met de verbanning naar de vreselijke strafkolonies, als wel in het bijzonder met de galeiendienst.

Over die verbanning geeft de reeds vroeger aangehaalde predikant Jurieu in zijn herderlijke brieven het aangrijpend relaas van een officier uit de Cevennen. Deze treft in de Middellandse Zee een schip aan, uit Marseille op weg naar de Antillen, vol met kinderen, jonge meisjes, vrouwen, enige mannen en grijsaards. Van de 250 gedeporteerden zijn er reeds als het schip na 14 dagen vertraging vertrekt, 18 personen gestorven. Op de eerste vraag, waarover het bij dit transport gaat, zeggen hem de jonge meisjes: "Wij zijn hier, omdat wij het Beest (uit Openbaring van Johannes hfd 14) niet aanbidden willen, noch de heiligenbeelden vereren. Dat is heel onze misdaad!" Als hij vol ontroering in het ruim van het schip afdaalt, ziet hij daar 80 zieken liggen. Maar in plaats dat hij moet troosten, wordt hij getroost door hun woorden van geloof, die zij hem ten antwoord geven: "Wij leggen stil de hand op onze mond en zeggen maar, dat alles komt van Hem, de Koning aller koningen. Op Hem is onze hoop alleen."

De eigenlijke nieuwe vinding voor de doorvoering van het edict van 1685 is echter de galeistraaf. Men had reeds vroeger, tussen 1659 en 1661, in bepaalde gevallen Hugenoten tot galeislaaf gemaakt. Thans wordt van deze straf echter op grote schaal

gebruik gemaakt. Men veroordeelt de landskinderen tot de galeien, allereerst wanneer zij een godsdienstige samenkomst bijgewoond hebben; vervolgens wanneer zij om godsdienstige redenen gepoogd hebben uit te wijken of ook zulk een vlucht over de grenzen begunstigd hebben; vervolgens wanneer zij hun evangelische kinderen naar het buitenland uitgehuwelijkt hebben; tenslotte wanneer rooms katholieke priesters ketters zacht behandeld of ook wanneer zij schijnbekeerlingen getrouwd hebben. Deze veroordeling tot de galeien is bijna altijd voor levenslang; op deze schepen vindt men onvolwassenen, mannen in de kracht van hun leven en oude lieden, zowel burgers als adellijke personen.

De veroordeelden worden eerst voor hun inscheping in een enge kerker geworpen, waar zij dicht opeen gepakt drie weken doorbrengen. Gedurende deze tijd "genieten" zij de geestelijke toespraken van een bekeringspriester. Wie afzweert of ook maar de drie woorden: "Je me réunis", "ik sluit mij weer aan", uitspreekt, wordt op staande voet vrijgelaten. Dan worden de aanstaande galeislaven door gewesten en steden naar de haven overgebracht. De anderen, hun zwak geworden broeders, de "N.C." (Les Nouveaux Conventis = de nieuw bekeerden), werpen zich bitterlijk wenend en vol berouw voor de voeten van hun trouw gebleven geboeide geloofsgenoten, die zij om hun standvastigheid benijden. Het zal niet lang duren of zij zullen zelf zich voor het gerecht verdringen, om hun overgang tot het roomse geloof als schijnbekering te brandmerken; voor galeien en kerker zullen zij zich voorbereiden, om hun ontrouw daar te boeten.

De in boeien geslagen strafgevangenen, bovendien man aan man vastgesmeed aan de roeibanken, hebben dagelijks tot 20 uur toe te roeien op de maat van de opzichter. Als hoofdvoedsel wordt hun brood en in water gekookte bonen verstrekt. Wanneer op het schip de mis bediend wordt, moeten zij het hoofd ontbloten, wat zij nimmer doen. Daarvoor wacht hen, als het slecht afloopt, een reusachtige Turk, die hen op het middenpad de blote rug met een nat of geteerd scheepstouw afranselt. Nadat zij hun 50, ja 100 en meer slagen ontvangen hebben, wrijft men hun de opengereten rug met zout en zijn in, om verzwering te voorkomen.

Die niet in staat zijn om te werken, de gebrekkigen en zieken, moeten evengoed op het schip blijven en worden in een hol gesloten, waardoor de drek van de manschap loopt. Het lot van de galeislaven bij storm en schipbreuk en bij zeegevecht, tijdens een krachtige kanonnade van de vijand, behoeft geen uitweiding.

Uit deze hel kan de galeislaaf zich met een enkel woord van herroeping bevrijden. Om hem de laatste bron van kracht tot geestelijk verzet te benemen, worden de Gereformeerden tot op hun hemd toe onderzocht en van hun Bijbelgedeelten, catechismus of gereformeerde geschriften beroofd. In weerwil van dit alles zijn de cijfers van hen die afvallen maar gering. Benoist noemt onder 373 namen 85 "boetvaardigen", van welke de meesten wellicht slechts de bedoeling hebben, om na hun vrijlating naar het buitenland te trekken en daar ongehinderd als Evangelischen te leven. Omgekeerd brengt echter het voorbeeldig leven van de Hugenootse strafgevangenen wel eens een wonder te weeg, zoals het voorbeeld van de scheepskapelaan Jean Bion toont, die, ten diepste getroffen door het geduld en de zielegrootheid van de galeislaven, zich bekeert en het Evangelie belijdt en nu zelf als slaaf aan de roeibank vastgeketend wordt.

Het geheim der, menselijkerwijs gesproken, ongehoorde standvastigheid van deze mannen is hun vurig geloof, de grondoorzaak van hun martelaarschap; maar ook de nauwe gemeenschap, waarin zij zich met hun lotgenoten onder het kruis verbonden weten. De geringe bewegingsvrijheid, die men hun toestaat om ze tenminste in leven

te houden, vergemakkelijkt het onderhouden hunner onderlinge betrekkingen. Zo mogen zij voor een stuiver per keer even los uit hun boeien, mogen zij in havensteden wat rondlopen, kan men hun geld en gaven zenden, en mogen zij brieven schrijven en ontvangen, voorzover de dienst het toelaat.

Enigen van hen, wier namen wij nog kennen, stellen in 1699 een soort van reglement op voor een Bond van Geloofsgetrouwe Strafgevangenen op de Galeien, waarvan zij de tekst doen toekomen aan de hulpvaardige kerken van Genève en van de protestantse Zwitserse kantons. In art. 1 verplichten zij zich voor elkander rechte zielzorgers te zijn. Art. 2 sluit de lafhartigen uit. Art. 3 verbiedt bij de mis de mutsen af te nemen. Art. 4 bepaalt, dat elk, die aanstoot geeft, de Zondag niet heiligt, kortom aan Gods gebod niet gehoorzaam is, eerst vermaand en, zo dit niet helpt, vervolgens uit de Bond gesloten zal worden. Art. 5 legt de plicht op, onwetende broeders in 't geloof te "catechiseren." Art. 6 schrijft voor, om voor de zieken in de bres te springen. In Art. 7 staat de aanbeveling om levensbeschrijvingen op te stellen van de geloofsgetuigen op de galeien. Art. 8 en volgende benoemt diakenen, wier taak het is om hulp te verlenen, benoemt een comité voor de controle, benevens secretarissen, die, van de een of andere havenplaats uit, met de geloofsgenoten in het buitenland in verbinding staan en de post doorgeven. Art. 15 behandelt het geval van de ontrouw van een gecommiteerde en art. 16 geeft aanwijzingen voor het geval, dat een te felle vervolging de Bond uit elkaar slaat.

Nog een enkel woord over de terugslag, die het besluit van Lodewijk meebrengt voor de Waldenzen. Een deel dezer stillen in den lande leeft, in weerwil van de gruwelmoorden in de eerste helft van de 16de eeuw, nog in de Franse Dauphiné om Briançon en Pignerol. Vol schrik om de Herroeping vlieden zij dan over de grenzen naar Piémont; hun verdere geschiedenis verloopt dan in Noord-Italië.

Naar de buitenkant bezien, heeft Lodewijk XIV over de ganse linie gezegepraald. Ook de paus, die eerst verontwaardigd was geweest, laat ongeveer een half jaar na de afkondiging van het Edict te Rome een Te Deum zingen, wel om de schijn van een duurzame afkeuring wijselijk te vermijden. Bij de dood van Le Tellier, die het Edict heeft opgesteld, prijst Bossuet in zijn lijkrede de koning als volgt: "Onze harten zijn vol van de vroomheid van Lodewijk de Grote; onze toejuiching stijgt ten hemel op; en tot de tweede Constantijn, de tweede Theodosius, de tweede Karel de Grote zeggen wij: "Gij hebt het geloof gesterkt, Gij hebt de ketters uitgeroeid, dit is een werk Uw koningschap waardig, door U is aan de ketterij een eind gemaakt. God alleen heeft dit werk kunnen doen." De koning zelf, als in een roes door de talloze gelukwensen en bijvalsbetuigingen, die hem als verdediger van het geloof uit alle delen des lands toestromen, drukt de hoop uit, dat zijn kleinzoon, de pas driejarige zogenaamde hertog van Bourgondië, bij zijn opwassen "slechts nog uit de historie vernemen zal, dat er Gereformeerden geweest zijn." Lodewijk vermoedt niet, dat dezelfde latere dauphin, die nooit de troon beklimt, op een leeftijd van 20 jaar vol ontzetting de vertwijfelde weerbarstigheid van de Hugenootse Cevennenkrijgers nog mee beleven zal.

Terwijl de stroom van evangelische landverhuizers zich zonder onderbreking over bergen en zeeën, langs land en waterwegen in het buitenland uitstort, gelijk het rijke rode bloed uit een doorsneden polsslagader onophoudelijk uit het lichaam stroomt, ontwaakt de geloofskracht en de wilskracht van de achtergebleven Hugenoten tot nieuw leven. Het vals gewaad van de roomse vroomheid, onder de schrik van de

vervolging aangedaan, wordt met afschuw afgeworpen. Tot dusver heetten de vermeende bekeerlingen "N.C.", "Nouveaux Convertis", nieuwbekeerden." Thans bespeuren geestelijkheid en koning tot hun ontgoocheling, dat zij zijn "M. C.", "Mauvais Convertis", slecht bekeerden"; hun taai verzet verstoort de jubel over de vernietiging van de Evangelische Kerk in steeds sterker mate. Een wolk van roomse predikheren trekt over Frankrijks bodem heen, waaronder mannen als Fénelon en Fléchier, zonder merkbaar resultaat. Veelmeer keren de "Relaps", de van het rooms geloof weer afgevallenen, thans in grote scharen terug tot hun oude Gemeenten, en verschijnen weer bij de godsdienst oefeningen van *de Kerk van de Woestijn*.

Het antwoord van de regering op deze volkomen onverwachte terugslag blijft niet uit: er volgen nieuwe, nog scherpere edicten.

- Een aanvullende bepaling van 1686 gelast, dat kinderen van 5 tot 16 jaar hun ouders ontnomen en te hunner opvoeding, aan Rooms en gegeven moeten worden.
- Een tweede aanvulling van 1 Juli 1686 spreekt over in het geheim teruggekeerde predikanten de doodstraf uit, in het algemeen de galg, zo niet het rad. Want de tijden zijn humaan geworden: er worden geen mensen meer levend verbrand. Wie een teruggekeerde predikant in zijn huis opneemt, staat verbanning naar de galeien te wachten. Verder heeft iedere onderdaan, die een evangelische godsdienst oefening bezoekt, te rekenen met de doodstraf. De practische betekenis van dit nadere edict wordt door de troepen van Louvois snel aangetoond: godsdienstige samenkomsten in eenzame streken of in het gebergte worden overrompeld, de deelnemers overhoop geschoten, opgeknoopt of naar de galeien en in de gevangenis gevoerd.
- Een derde decreet van 12 October 1687 zet de doodstraf op het verlenen van hand en spandiensten aan hen die trachten uit te wijken.

Van nu af aan wordt het steeds duidelijker, dat het al maar aandraaien van de schroeven, allengs geen doel meer treft. Het wordt wel duidelijk, dat hun degenspits daar in de diepte op onzichtbaar staal stoot, waartegen zij machteloos is. Of, om terug te grijpen op het pas gebruikte beeld, op de duur wordt de schroef dol en pakt niet meer en tenslotte begint de hand van de regering, die de schroefsleutel hanteert, te verlammen. Het volk walgt ervan, als het de lijken van eerbare medeburgers ziet schenden, en begint te morren. Madame de Maintenon is vol weerzin over de berichten uit de provincie, en schrijft aan de markies van Valette, dat zij "geen lust heeft, zich voor God en de koning met dit soort van bekerings te belasten." In het buitenland groeit de argwaan ende vijandschap ten aanzien van het onmenselijk regeringsstelsel van Lodewijk. Wanneer de gedachte van Rudolf Kassner in zijn geschrift over "de Roem in de Geschiedenis" juist is, dat in de Franse historie steeds roem en rede samengaan, gelijk dan ook Bonaparte op de Franse "Gloire" de "Empire de la Raison" grondvesten wilde, dan heeft Lodewijk XIV, zoals het schrijnend openbaar wordt, zijn hoogste roem als almachtige koning en beschermer van de geloofs gezocht in een nooit meer goed te maken staatkundig onverstand en ook hier meer aan de dag doen treden, dat hij vreemd is aan het ware wezen van de Franse geest. Lodewijk merkt het een jaar na het Edict van Fontainebleau zelf al, in de zin van de zeer wereldse opmerking, die de minister van politie Fouché later over de vermoord van de hertog de Enghien door Napoleon gemaakt moet hebben: "Dat is erger dan een misdrijf, dat is een fout."

De koning wordt onzeker. De 8ste October 1686 had hij al een bevel doen uitgaan, dat

de ergste hardvochtigheden temperde; zo worden de bewakingstroepen van de grenzen teruggetrokken. Het natuurlijk gevolg ervan was een toenemend wegstromen van de Protestanten, die thans toch voorgoed met hun koning gebroken hebben. Dan wordt de grenswacht weer ingesteld en de straf verzwaaard. Daarop beginnen in het land de verboden godsdienstoefeningen aanstonds weer met kracht op te leven.

De tegenstrevende krachten, die allerwege losbreken, laten zich in twee groepen verdelen. De ene kan men omschrijven met de woorden: eschatologie, extase en profetie; de andere is ongeordende verkondiging des Woords voor noodbehulp ener Kerk die van haar zielzorgers is beroofd.

De eerste, eschatologische gedachte, die zich spitst op de laatste dingen, vinden wij bij ds. **Jurieu**, die dwaselijk uit de Openbaring van Johannes het eind der vervolging op het jaar 1689 berekent. Hij is het ook, die ons in zijn herderlijke brieven dat merkwaardige document bewaard heeft, dat, in tegenstelling tot de "stemmen" die eens tot het eenzame herderskind Johanna van Domremy, de latere Maagd van Orleans kwamen, bericht van de hemelse stemmen, die nu aan hele volksmassa's in het oude Navarre en in de Cevennen van de hogere, Goddelijke werkelijkheid van de evangelische waarheid getuigenis gaven:

"Ik, ondergetekende, U, de Formalaguès, betuig voor God de Heere :

Als ik te Orthez in Béarn, mijn woonplaats, was, hoorde ik duidelijk tot drie verscheidene keren toe in de laatstleden Octobermaand het volgende. Het was op een Vrijdag in de maand October, omstreeks 8 of 9 uur 's avonds, als ik mij in mijn kamer bevond, dat enige buurvrouwen mij haastig naar buiten riepen, doordat zij tot mij zeiden, dat ik komen moest, om de Engelen te horen, die Psalmen zongen. Ik verliet aanstonds het huis ... Ik vond een groot aantal mensen, die van alle kanten waren samengelopen, om de hemelse harmonie te vernemen. En ogenblikkelijk werden mijn oren getroffen door zulk een heerlijke melodie, dat ik nog nooit iets dergelijks gehoord heb. Ik kon zeer goed de wijs onzer Psalmen onderscheiden, die wonder mooi gezongen werden. Enige personen zeiden mij, dat zij duidelijk het eerste vers van Psalm 42 vernomen hadden: "Als een hert gejaagd , o, Heere."

Er waren er nog meerderen, die dit bevestigden en die verzekerden, dat zij de hele Psalm hadden horen zingen. Wat mijzelf aangaat, zo beken ik, dat ik de woorden niet goed heb kunnen onderscheiden. Ik hoorde alleen maar een verrukkelijke muziek, die zich aan mij voordeed, als een groot aantal zeer zuivere harmonische stemmen...

(Nadat zij diezelfde Vrijdag enkele uren later en de daaropvolgende Dinsdag dezelfde stemmen gehoord had)... daar liep ik naar de kamer van een roomse dokter, die in mijn huis logeerde..., opdat hij dezelfde wonderbare melodie zou horen... Als ik er op stond, dat hij mij zou zeggen, of hij dit gezang vernam, kon de goede man de waarheid niet meer loochenen. "'t Is waar", zei hij in aller bijzijn, "ik hoor een schoon gezang, het lijkt mij toe, dat ik de stem van die en van die verneem", terwijl hij zekere personen van die plaats opnoemde, die zeer goed zongen. Op dit antwoord zei ik tot hem: "Mijnheer, wanneer de mensen zwijgen, zullen de stenen zelfs spreken." Maar daarop, alsof het hem speet, reeds zoveel toegegeven te hebben, begon hij zich te beklagen: "Helaas zie ik, dat het maar een bedriegerij van satan is... om de wereld op een dwaalspoor te houden en om dit arme volk te verhinderen om katholiek te worden!" Waarop ik hem vroeg, of hij ooit van de duivel gehoord had, dat hij de lof van God zong?

Intussen prijzen wij God voor Zijn genade, die Hij ons ten deel liet vallen, daar Hij ons door deze hemelse stemmen aan onze plicht herinnerde...

Welke verklaringen ik hiermede door mijn handtekening bekrachtig.
 Gegeven te Amsterdam de 4^{de} September 1686.
 U. de Formalaguès."

Hier en daar, vooral in het zuidoosten des lands, verheft vrije, geestdriftige, ongebreidelde profetie haar stem. Het met ontzettende spanningen geladen onderbewustzijn van de gekwelde en bitter vervolgde bevolking van de Cevennen ontaardt zich in de geestvervoering van sommigen; profetieën klinken op, oproepen tot boete schokken het volk. In de Keltische geboortestreek van Farel, in het huidige Département de la Drôme, profeteert een jonge herderin. In het dal van de Rhône slaat de heilige razernij op kinderen over. In Vivarais, benoorden de Provence, staat de profeet Astié op, totdat tenslotte een grote schare van zogenaamd geïnspireerde, die zich onkwetsbaar achten, afgemaakt wordt. De van de geestelijke epidemie aangestoken mannen en vrouwen ijveren tegen het "nieuwe Babylon" en tegen de "Baälpriesters" en worden als zogenaamde "fanatiekelingen" door de koninklijken vervolgd. Een afslachting van „lieden van de Heilige Geest" volgt in Serre de la Pale bij Bouchet. Ook Etienne Durand, de vader van de meest verheven vrouwengestalte uit de komende eeuw, Maria Durand, wordt gekerkerd op de aanklacht, dat er "in zijn kelder meerdere malen aan profetie gedaan is."

Uit de gelederen van de geïnspireerde komen echter ook predikers naar voren, die bijbels, in de zin van geestelijk bewogen, getuigen en bovendien op uitwendig ordelijke wijze het overblijfsel van de Protestanten om zich heen verzamelen.

De man, die deze wijze van verkondiging vruchtbaar zocht te maken, ja die de schepper werd van het "extraordinaire predikambt", was de rechtsgeleerde Claude Brousson, geboortig uit Names, doctor in de rechten en advocaat.

De minister Châteauneuf schrijft over hem aan Bégon, de intendant van Rochefort, de 16de Juni 1696:

... genoemde Brousson, die een uiterst gevaarlijk mens is, trekt door de provincies van het koninkrijk, om steeds hetzelfde te doen, zonder dat men weet, welke weg hij ingeslagen is, of waar hij voorbij gekomen is. Vandaar dat Zijne Majesteit mij opgedragen heeft, aan U zijn signalement te doen toekomen, gelijk ik dat van Báville ontvangen heb, opdat men deze mens herkent, wanneer hij zich in uw gebied ophoudt of er doortrekt, hem vervolgens arresteert en in verzekerde bewaring stelt. Hij is van meer dan middelmatige statuur, heeft een hoog voorhoofd, kastanjebruin haar, ovaal gezicht, kleine ogen, grote neus, brede mond, tamelijk trotse tred, en houdt het hoofd omhoog, wanneer hij gaat; hij houdt daarbij zijn lichaam wat naar voren. Hij is 45 jaar oud, draagt de hoed diep in het gezicht en ziet er zeer bescheiden uit. Zijn gezicht is buitengewoon mager; dikwijls draagt hij een "pruik."

Brousson vermaant, wanneer hij aan het begin van zijn evangelische werkzaamheid als protestantse vluchteling in Lausanne vertoeft, de voortvluchtige geordende predikanten van de Franse Gereformeerde Kerk, naar hun land terug te keren. Een aantal hunner geeft aan zijn bezweringen gehoor. Zes van hen, die het wagen zelfs in NoordFrankrijk te arbeiden, worden van 1689 tot 1693 in Parijs aangehouden en op het eiland Sainte Marguerite bij Cannes gevangen gezet. Vijf hunner sterven daar; twee nadat zij door eenzame opsluiting krankzinnig waren geworden. De laatste, Mathurin, wordt na 24 jaar gevangenschap van Holland uit bevrijd.

Brousson, hoewel zelf geen predikant, aarzelt niet, om het voorbeeld van de

teruggekeerde zielzorgers te volgen. Hij laat zich in Holland krachtens kerkelijk noodrecht (of van de dweepzieke predikant Vivent?) ordenen en leidt zelf predikers op, van wie het merendeel door de hand van de overheid de dood vindt. Zijn werkzaamheid in Frankrijk moet hij meermalen onderbreken. Eenmaal vlucht hij naar Zwitserland, tweemaal naar Holland; steeds weer keert hij naar Frankrijk terug. Zelf spreekt hij tot ons in een brief, die hij de 10de Juli 1693 schrijft aan de stadhouder Lamoignon de Bâville:

"Weledele Heer,

Ik heb uw bevel van de 26ste Juni 1693 gelezen, dat U in het land van Languedoc hebt laten aanslaan, en waarin U zegt, dat U ingelicht zijt, dat ik voortdurend een geest van opstandigheid onder de mensen verbreid, en dat ik hen, zoveel zulks mij mogelijk is, aanzet om de bevelen des konings te overtreden. Ik verdiende daarom als verstoorder van de openbare rust bestraft te worden, en U belooft de som van 5.000 francs uit te betalen aan een ieder, die mijn verblijfplaats U bekend maakt en uwe Hoogheid in de gelegenheid stelt, mij te doen arresteren. Maar vergun mij, weledele Heer, aan Uwe Hoogheid te verklaren, en dat vol diepe eerbied, maar in de noodzakelijkheid om mij op gepaste wijze te verdedigen, dat ik U niet als mijn rechter erkennen kan. En wel,

omdat na buiten werking stelling van edicten en bevredigingsverdragen, die eeuwig en onherroepelijk waren wij de bescherming van onze wettige rechters missen, en niet als vrije mensen, maar als slaven behandeld worden; gelijk men ook over onze have en goed beschikt, over onze kinderen en over ons leven, alsof wij niets anders dan slaven waren, ofschoon wij toch niet hoofdelijke omslag en andere belastingen betalen, om zo behandeld te worden. En daarom kunnen wij al de ellende, die men ons aandoet, niet anders zien dan als gewelddaad en onderdrukking. Ik kan U ook niet als mijn rechter erkennen, vanwege het onheil, dat een groot aantal onzer broederen onder uw bestuur overkomen is in Poitou, in Viverais, in de Cevennen en in Opper en Neder-Languedoc, omdat zij bijeengekomen waren in de naam des Heeren Jezus, om God in geest en waarheid te aanbidden, Zijn heiligen naam aan te roepen en Zijn heerlijkheid met lofgezing te prijzen. Hoe toont deze ramp aan heel de wereld, dat U ten zeerste vooringenomen zijt tegen een arm volk, dat niemand enig leed doet, en dat niets anders begeert dan de vrijheid om God naar Zijn geboden te dienen. ...

O, dat het God had mogen behagen, dat de koning de oprechte raadslagen in overweging genomen had, die ik mij voor tien jaar en langer veroorloofde hem toe te zenden. De koning bevond zich toen nog niet in de positie van vandaag... Want thans is het zover gekomen, weledele Heer, dat God de staat met vreselijke rampen bezoekt, en men moet wel stekeblind zijn, om dat niet te zien. Maar dat alles is nog niets in vergelijking met de gevolgen, die men redelijkerwijs te duchten heeft. De staat drijft zijn wil uitwendig nog door, omdat hij alle krachten inzet; maar terwijl hij ze inzet, verbruikt hij ze ook. Het koninkrijk bevindt zich in een toestand van dwingelandij, doch tirannie is nimmer duurzaam.

Men kan volstrekt niet zeggen, edele Heer, dat wij geen ware gelovigen zijn. Wij dienen geen schepselen, maar de Eeuwige, de levende en ware God, de Schepper van hemel en aarde. Wij stellen ons ganse vertrouwen op de barmhartigheid van God de Vader, op de genade van Jezus Christus Zijn Zoon, en op de heilzame hulp van de Heilige Geest. Deze grote God is het, die ik zonder ophouden in heilige vreze gedenk, wiens Woord ik altijd van kindsbeen af in mijn hart bewaar; die mij verwaardigd heeft, deel te hebben aan Zijn wonderbaar licht...

Daarom smee ik Uwe Hoogheid, om eindelijk af te laten van de vervolging van een onschuldige en getrouwe dienaar Gods, die het niet laten kan, de plichten van zijn

ambt te vervullen. In het andere geval verklaar ik, dat ik mij tegen uw bevel tot inhechtenisneming beroep op het tribunaal Gods, die de Koning van de koningen is, de hoogste Rechter van de wereld. De Heere, wien ik dien en voor wie ik zo lang en zoveel al geleden heb, die mij tot op de huidige dag middenin de gloed dezer verschrikkelijke vervolging bewaard heeft, zal, wanneer het Hem behaagt, mij ook in de toekomst niet verlaten en het voor mij opnemen.

Claude Brousson, dienstknecht van Jezus Christus."

Vijf jaar na dit schrijven, in 1698, wordt Brousson in Oléron aangehouden, naar Montpellier in Languedoc overgebracht en daar op bevel van deze zelfde stadhouder Bâville geradbraakt en verworgd. Voor het volk blijft zijn terechtstelling onvergetelijk.

Een brief zegt ervan: "... twintig soldaten begonnen hun trommels te slaan, tot het vonnis voltrokken was. Ik kan u niet beschrijven, met welk een standvastigheid hij ter terechtstelling ging; het leek wel of hij zich naar een feestmaal begaf. Zijn ogen waren onafgebroken ten hemel geslagen, zodat hij, naar het scheen, geen mens op de hele weg zag of bemerkte. Iedereen brak in tranen uit, deze grote geloofsgetuige voorbij te zien schrijden; hem, die met zijn bloed de waarheid ging bezegelen, welke hij gepredikt had."

Brousson's levenswerk is een typisch voorbeeld voor de stelling, dat men een historische verschijning, met evenveel schijn van recht, volkomen tegengesteld verklaren kan. Op goede gronden zou men de werkzaamheid van Brousson kunnen betitelen als een slechts vertragend moment in het onophoudelijk dichterbij komende sterven van het Protestantisme. Met minstens evenveel recht kan en moet deze bloedgetuige ervoor gedankt worden, dat hij door zijn werk de ziel zijns volks in haar diepten van ellende de onafgebroken voortduur des geloofs verzekerd heeft in de donkere nacht die aan het licht van de nieuwe dag voorafging.

Tegenover de onverwachte taaiheid van de gereformeerde belijders neemt de tactische onzekerheid des konings, die met oorlogen zonder einde belast is, nog meer toe. Sinds 1693 stelt de regering andere verordeningen in. Het weinig bevredigende verloop van de Paltsische successieoorlog drukt Lodewijk, ofschoon hij bij de Vrede van Rijswijk arglistig heeft weten te bereiken, dat aan de overweldigde grensgebieden de godsdienstvrijheid niet hergeven wordt. Een jaar later, in 1698, verschijnt een koninklijke verklaring, waarin hij in gematigde uitdrukkingen verordent, de ketters niet meer te dwingen, maar te vermanen.

Inmiddels steken twee andere machten het hoofd op; machten, die de koning thans al niet meer in staat is te beteugelen, laat staan te vernietigen; de honger in het land, heraut en voorloper van economische instorting; en het atheïsme aan het hof.

In het rijkste en wellicht vruchtbaarste land van Europa heeft Zijne Majesteit de Honger zijn residentie opgeslagen, nadat Zijne Majesteit de koning van Frankrijk zich zijn residentieslot in Versailles 250 miljoen gulden Hollands geld heeft laten kosten; nadat (wanneer het geoorloofd is, na de zon ook nog een van haar satellieten te vermelden) bij voorbeeld de hertog van Chevreuse alleen al van 1683-1688, de jaren vol onteigening en ellende om het Edict van Fontainebleau, voor de bouw van zijn privaat slot in Dampierre de som van 267.800 francs uitgegeven heeft, zoals men zien kan in de rekeningen, nog aanwezig in het archief van genoemd kasteel.

Een jaar later, in 1689, lezen wij van de hand van La Bruyère een andere afrekening,

de slotbalans van al die koninklijke en prinselijke en hertogelijke en grafelijke ondernemingen en rekeningen: "Men neemt hier en daar op het land zekere ongunstige levende wezens van beiderlei kunne waar, smerig, van vale huidskleur, door de zon verbrand, verward als de aarde, waarin zij woelen en graven, zonder zich door iets daarvan te laten afbrengen. Zij hebben zoiets als een gearticuleerde stem, en wanneer zij zich oprichten, ziet men een menselijk gezicht aan hen. En werkelijk, het zijn mensen! 's Nachts versteken zij zich in hun holen, waar zij zich voeden met zwart brood, water en wortelen. Zij zijn ervoor, opdat andere mensen geen last hebben van zaaïen, akkerwerk en oogst, om daarvan te leven. Zij hebben daarom een zeker recht op het brood, dat zij toch gezaaid hebben."

En Taine voegt in het tweede boek van zijn "Hedendaagse Geschiedenis van Frankrijk" hier aan toe: "Juist dit brood bekomen zij niet gedurende de volgende 25 jaar, zodat zij bij kudden sterven. Ik schat, dat in het jaar 1715 (het sterfjaar van de zonnekoning) ongeveer zes miljoen, dat is een derde deel van de natie, van honger en gebrek omgekomen is."

Arthur Young, een Engelsman, die zich, op reis, met een boerin in de Champagne onderhouden heeft, zegt in zijn "Herinneringen": "Ook bij nader toezien zou men haar op 60 tot 70 jaar geschat hebben, zo gebogen was haar rug, zo vol rimpels haar gezicht zo opgeteerd door het werk haar krachten. Zij zei mij echter, dat zij 28 jaar was. Deze vrouw, haar man en haar huishouden zijn typerend voor de kleine boer van toen. Zij bezitten een stuk land, een koe en een armzalig klein paard. Hun zeven kinderen gebruiken al de melk van de koe. Hun pachtheer moeten zij jaarlijks 42 pond tarwe en 3 kippen leveren; aan een andere leenheer 146 pond haver, 1 kip en 1 halve stuiver (het laatste blijkbaar als symbool van maatschappelijke horigheid), waarbij dan nog het gewone hoofdgeld (de "taille", waar adel en geestelijkheid van vrijgesteld zijn) en andere belastingen komen."

Al degenen, die belasting kunnen betalen, weten zich aan de belasting te onttrekken. Al degenen, die zo goed als niets hebben, worden onbarmhartig door de belastingspachters aangepakt. Een straatveger, een voddendraper moet zijn hoofdgeld betalen, zodra hij slechts een slaapplek heeft. Die een slaapstee aan hem verhuurt, is voor de betaling verantwoordelijk; wordt de belasting niet opgebracht, dan legt men bij de slaapsteehouder een soldaat in kwartier, die van hem leeft en hem behoorlijk hindert. Een bijzonder tijdsverschijnsel zijn de groepen belastinggaarden, die tot deze arbeid geprest en uit hun beroep gehaald, van dorp tot dorp en van huis tot huis gaan, om achterstallige heffingen en belastingen te innen. Wee hun, wanneer hun vermoeiende voettocht niet voldoende resultaat heeft; wee de anderen, wanneer zij niet betalen!

Van al deze dingen weet men in Parijs niets of wil men niets weten. Daarbuiten, in de provincie, ligt een derde deel des lands braak, omdat de grootgrondbezitters in de hoofdstad wonen zonder zich om het beheer hunner landgoederen te bekommeren. Wanneer zij al eens door de provincie reizen of hun slot opzoeken, dan is het om op jacht te gaan. Het wild, dat door de boeren niet geschoten mag worden, verwoest en vreet op de opbrengst van de weinige akkers, voorzover zij al niet van heidekruid overwoekerd zijn. Voor het overige betekent "provincie" hetzelfde als verbanning. "Sire", zegt M. de Vardes tot Lodewijk XIV, "wanneer men ver van Uwe Majesteit vertoeft, dan is men niet slechts ongelukkig, doch men is belachelijk." Hoe eenzaam en verlaten de grote wegen van de provincie worden, blijkt uit een schildering van genoemde Engelsman Young (citaten bij Taine), die in 1789 tussen Orleans en Parijs

op een afstand van tien mijl geen enkele ijlpst gezien heeft en op de straatweg van Narbonne op de 23 mijl geen enkele cabriolet; en dat terwijl het verkeer op de weg tussen Parijs en Versailles in beide richtingen slechts uit een onafgebroken reeks van rijtuigen bestond. Versailles en Parijs zijn niet maar centrum des lands, doch zij zijn Frankrijk zonder meer.

In Versailles vertoont men zich, verdringt men zich, vermaakt men zich, onderhoudt men zich, is men in het brandpunt van alle nieuwigheden, zaken en gebeurtenissen. In Versailles komt men in aanraking met de keur van het koninkrijk en met alle lieden die de toon aangeven in zaken van smaak en bevalligheid. Versailles, dat is het hof van Lodewijk XIV, telt 70.000 lieden die er zich metterwoon gevestigd hebben, benevens 10.000 tijdelijk aanwezigen. Om het eigenlijke hof des konings, waaraan men alles aan eer, geld en voordeel bekomt, wanneer men slechts de gebieder weet te naderen, groeperen zich de hoven van de rijksgrotten; zo heeft de hertog van Orleans 274 personen, die aan zijn hof met de een of andere waardigheid bekleed zijn, terwijl de graaf van Artois er 239 heeft. De koning zelf beschikt, om slechts een klein onderdeel te noemen, voor zijn privaatkapel over 75 priesters, geestelijken en kerkelijke beampten. Voor zijn gezondheid staan hem 48 dokters, apothekers en hygiënisten ten dienste. Zijn huisorkest telt 128 muzikanten en zangers; zijn privaat bibliotheek wordt door 43 beampten verzorgd. Geld speelt in Versailles geen rol; als graaf de Conti aan de door hem begeerde Madame de B. schrijft, onderstreept hij zijn schriftelijk verzoek met de aantekening, dat hij als strooizand voor deze brief gebruikt heeft een grote diamant ter waarde van 4000 francs, die hij tot dit doel heeft laten verpulveren.

De Rooms Katholieke Kerk geeft aan dit alles, in weloverwogen menging van schitterende ceremoniën, klinkende zedelijke vermaningen en een verregaand van de partij zijn, de gewenste wijding en de belofte van Goddelijke zegen. Friedrich Nietzsche, die Fénelon loven wilde, heeft in zijn "Morgenrood" het type van de toenmalige rooms katholieke hofprediker, zonder het te weten, gruwelijk genoeg geïmitieerd: "Fénelon was de volkomen en betoverende uitdrukking van de kerkelijke cultuur in al haar krachten: een gulden middelweg, die men als historicus geneigd zou kunnen zijn als onmogelijk te bewijzen, terwijl zij slechts iets onuitsprekelijk moeilijks en onwaarschijnlijks geweest is."

Het natuurlijke gevolg van dit hoofse Rooms Katholicisme en van deze pure wereldsgezindheid, gevat in welvoeglijke, smaakvolle vorm, is vrijdenkerij en godloochening, welke, als wettig resultaat van de uitbanning van Hugenootse geloofsernst, allereerst in Parijs en Versailles de overhand verkrijgt. In het jaar 1698 schrijft de paltsgravin en regentesmoeder over haar indrukken: "Men ziet bijna geen enkel jongmens meer, die niet atheïst wil zijn." Zeven jaar na de dood van Lodewijk XIV, in 1722 dus, voegt zij hier nog aan toe: "Ik geloof niet, dat er onder de geestelijken of leken in Parijs nog 100 mensen zijn, die waarlijk nog godsdienst hebben of ook maar in onze Heere Jezus Christus geloven. Ik sidder als ik er aan denk."

Lodewijk XIV zelf vermoedt niets van deze "Götzendämmerung", van deze "afgodsschemering", welke een eeuw van ongeloof inluidt. Van de nameloze ellende van het hongerende volk weet hij slechts zoveel, of beter gezegd zo weinig, als men hem láát weten. Wanneer hij af en toe al een blik werpt in het bittere verdriet van het verkracht geweten en het uiteen gereten gezinsleven van zijn evangelische onderdanen, dan kwetst dit niet zijn geweten, maar de harmonie van zijn machtsbewustzijn en zijn volmaakte zin voor orde. Als het op zekere dag een arme

Hugenootse gelukt, om tot hem door te dringen, zich aan zijn voeten te werpen en hem onder een vloed van tranen te smeken om teruggave van haar beide geroofde kinderen, dan vindt hij en zijn omgeving het hele tafereel alleen maar uiterst pijnlijk en onsmakelijk.

De Cevennenoorlog, "La Guerre des Camisards", van 1702 tot 1704

De koning weet ook maandenlang niets af van het oproer, dat in het zuiden van zijn rijk is uitgebroken, een godsdienstoorlog zouden brutale tongen zeggen, ontketend door zijn eigen ambtenaren en door de roomse geestelijkheid, onder het protestantse volk van zijn rijk, waarvan hij niet weten wil, dat het er nog is. Broglie, de commandant daar beneden in Languedoc en Madame de Maintenon hebben van die ellendige kwestie van de Cevennenoorlog de alwetende en onfeilbare monarch zolang onkundig gehouden, tot de godsdienstige vuurgloed in het zuiden zich gewoonweg niet meer verzwijgen liet.

De Cevennenoorlog, "La Guerre des Camisards", van 1702 tot 1704, is een godsdienstoorlog in een veel engere zin des woords dan de godsdienstoorlogen van de protestantse adel en zijn aanhang in de tweede helft van de 16de eeuw, waarin noodweer van het benarde christelijke geweten met groepsbelangen en politieke gezichtspunten onduidelijk door elkander heen lagen. De Camisardoorlog vertoont de beide merktekenen van de zuivere godsdienstoorlog; hij wordt om den wille ener geloofsovertuiging gevoerd, en hij wordt van het volk gedragen. Door welk een volk in dit geval!

"Dans quel granit, ó mes Cévennes,
Fut taillé ce peuple vainqueur?"

*("Uit welk graniet, o mijn Cévennen,
Werd toch dit triomfant'lijk volk gehouwen?")*

Zoals hierboven werd vermeld, was de predikantenleider Brousson in het jaar 1698 door de stadhouder Báville terechtgesteld. Na hem wordt als laatste in de rij de predikant Roman, als hij van een samenkomst van de Gemeente terugkeert, door de ellendeling Arnaud verraden en ter berechting in de gevangenis geworpen. Een groep van jonge energieke Hugonoten bevrijdt hem met geweld, zodat hij vluchten kan; hij werkt later als Waldensisch predikant in de omgeving van Frankfort aan de Main. Zijn leven is duur gekocht, want de wraak van de stadhouder is allervreselijkst. Twaalf van de bevrijders worden levend geradbraakt; een en dertig komen er aan de galg, zeventien in de gevangenis de getallen lopen uiteen.

Dat geschiedt in het jaar 1699, juist in het jaar, waarin de bewogenheid van de bevolking van de Cévennen voor het eerst zichtbaar wordt in de opwekking van de zingende jeugd van Monteils; gelijk toch geestelijk ontwaakte en parate jeugd, benevens het dag en nacht over het gebergte klinkende psalmgezing aan de verheffing dezer jaren een onuitwisbaar stempel opdrukt.

Jean Cavalier bericht hierover in het eerste hoofdstuk van zijn Herinneringen aan de Cevennenoorlog het volgende:

" ...Tegen het eind van het jaar 1699 verschenen knapen, omstreeks 20 in getal de

oudste onder hen was maar 15 of 16 jaar voor het portaal van de kerk te Monteils bij Alais, om daar Psalmen te zingen. De plaatselijke priester liet ze weggagen en begaf zich ontstemd tot de ouders, om hun duidelijk te maken, dat hij, in geval van herhaling, hen ervoor aansprakelijk zou stellen. De vaders en moeders antwoordden, dat dit buiten hun medeweten was geschied en verboden hunnerzijds de kinderen nog weer eens zo iets te doen. De zaak had overigens geen verdere gevolgen, want deze priester was een redelijk mens en de dorpsbewoners, voor de helft rooms en voor de helft protestants, leefden in de beste verstandhouding met elkander.

Evenwel gebeurde het, dat veertien dagen later dezelfde jeugdige personen weer voor de kerk samenkwamen en opnieuw Psalmen begonnen aan te heffen. Toen de priester het vernam, werd hij zo boos, dat hij de Rooms Katholieken van het dorp zich liet wapenen en beval, ouders en kinderen op te sluiten, om daardoor uit te vinden, wie tot zulk een lichtzinnige handelwijze aangezet hadden. "Want", zo zei hij, "hun kinderen zouden nooit tot zoiets gekomen zijn, wanneer men hen daartoe niet opgestookt had." En het hielp de ouders niets, dat zij zich verontschuldigten en deze aanklacht afwezen en de priester smeekten, toch de kinderen zelf te ondervragen.

Tenslotte liet de priester dan toch de kinderen komen en vroegde hun, wie hen zo brutaal gemaakt had, om zonder respect voor hem, op het kerkplein Psalmen te zingen, en beval hun de namen te noemen van hen, die hun dat ingegeven hadden. De kinderen antwoordden, dat er niemand aan te klagen viel en dat ook hun ouders niet van hun bedoeling op de hoogte waren geweest. Zij hadden slechts willen bidden en God prijzen, en zij zouden dat blijven doen, zolang zij leefden. Dit antwoord verbaasde niet alleen de priester, doch deed hem ook zo in toorn geraken, dat hij zonder meer verscheidenen van de kinderen in de gevangenis liet brengen, van mening zijnde, dat zij allemaal onder één hoedje speelden. Sommigen gelukte het te ontkomen; deze sloten zich met andere jeugdige personen aaneen, gingen in een vlek genaamd Brignon, aan de rivier de Gardon, drongen de kerk binnen en verbrandden toen voor de kerkdeur de heiligenbeelden en kruisen, die zij gevonden hadden. Vandaar begaven zij zich naar het nabij gelegen dorp Baron, waar zij hetzelfde deden, doch niet zonderdat enigen hunner gearresteerd of gedood werden, aangezien de soldaten achter hen aan zaten. De rest vluchtte naar het dichtstbijzijnde bos en voer daar voort, te bidden en Psalmen te zingen...

Toen sloot zich bij hen aan een jonge man met name Daniël, omstreeks 25 jaar oud, een heerlijk bidder en met een ongewone ijver voor Gods eer beziel. Nu stroomden zij van alle kanten toe; de één uit nieuwsgierigheid, de ander om zijn krachtige vermaningen te horen. Het meest verbazingwekkende was echter, dat dit jongmens nooit andere boeken gelezen had dan de Heilige Schrift en enkele preken van Claude Brousson."

Volgens het latere nauwkeurige bericht van Antoine Court, de geestelijke opvolger van Cavalier, in zijn Geschiedenis van de Cevennen-opstand, stamde deze onbekende Daniël, opgegroeid als enig kind, zonder enige schoolopleiding, uit het dorp Roux. Hij drukte zich zo duidelijk uit, hij predikte zo geweldig en bad zo innig, dat men zeide, dat hij een profeet was. Court voegt er aan toe: "Hij sprak zo overmachtig, dat zijn hoorders, hevig aangedaan en in tranen uitbarstend, uit een mond riepen: "Genade, o God, en vergeef ons arme zondaren!"

Deze gezalfde boeteprediker en onbekende soldaat van Christus wordt binnen korte tijd gegrepen en in het openbaar opgehangen. De sindsdien weer werkzame Geest van God begint zo krachtig te waaien, dat, zoals Cavalier van deze jaren (tot 1702) schrijft, de gevangenissen en de galeien gevuld waren met Protestanten, welke maar

één verlangen kenden: *om hun zwakheid en het prijsgeven van hun godsdienst te boeten.*

De eigenlijke Cevennen-opstand van 1702 tot 1704 wordt om evangelisch geloof, om gereformeerde belijdenis, om gewetensvrijheid gevoerd, door de afstammelingen van de oude Albigenzen en misschien ook van de Waldenzen voor zover zij aan deze zijde van de Alpen wonen. Deze vreedzame lieden komen tot verzet, omdat men hun alles ontnemt: hun gezin, hun thuis, hun erfelijke bezittingen, hun wijngaarden en olijfhoven. Boeren, landarbeiders, kleine handwerkers strijden met de primitieve wapenen, die te hunner beschikking staan, met zeisen en met hellebaarden en met oude vuurkisten, spoedig ook beter gewapend, tegen de gerechtsdienaren en beulen, die het Edict van Fontainebleau ten uitvoer leggen, doch niet tegen de koning, naar zij menen. Nog tegen het einde van de oorlog schrijft Cavalier aan Montrevel: "Wanneer men ons maar de vrijheid laten wil, om God naar de reinheid des Evangelies te dienen, dan is de oorlog aanstonds ten einde."

Het uitbreken van het oproer lijkt op de ontploffing van een oververhitte ketel. De "Nouveaux Convertis", de "dwangbekeerlingen" lijden bitter onder de vernederingen van de Parijse decreten. Aan de trouw gebleven Evangelischen wordt meegedeeld, - en men brengt het ook ten uitvoer, dat op elke christelijke samenkomst van meer dan zes personen zonder meer gevuurd zal worden; het is de praktische toepassing van de nadere verklaring van 1686, krachtens welke het bijwonen van evangelische godsdienstoefeningen met de dood gestraft zal worden. De geestelijke wederopleving van het geloof heeft inmiddels het innerlijk weerstandsvermogen doen toenemen. De uitvoering van het besluit tot gevechtshandelingen met wanhopige inzet van alle natuurlijke hulpmiddelen, vindt plaats na de ramp van Pont de Monvert.

Een ooggetuige (van de zijde van de opstandelingen) beschrijft ons, hoe op de 23ste Juli 1702 een groot aantal protestantse mannen door een zekere Pierre Séguier, bijgenaamd "Esprit", "Geest", een 50jarige wolkamer, in de woeste eenzaamheid samengeroepen worden. Esprit houdt een buitengewoon lange preek en spreekt hun dan van de gevangenen in de kelder van de abt du Chayla, een aartspriester en zendingsinspecteur van de roomse actie, die juist als inquisiteur op zijn Hugenootse slachtoffers een nieuwe van hem zelf uitgedachte tortuur van beenderbreking beproeft. Zestig man meldt zich vrijwillig aan om die gevangenen te bevrijden. De ook aanwezige, nauwelijks 20jarige Cavalier, wordt om zijn jeugd uitgesloten.

Het vrijkorps trekt onder het klinkende krijgslied van Psalm 68:

*"Sta op Heer' toon U onversaagd;
Zo werden verstrooid en verjaagd;
Zeer haast al Uw vijanden.*

het marktplaatsje binnen, gewapend met pistolen en enige geweren. Zij omsingelen het huis van de kettermeeser, eisen uitlevering van zijn slachtoffers en beloven bij inwilliging van hun rechtmatig verlangen, weer af te trekken. De roomse priester laat zijn mensen uit het huis vuren; twee Protestanten storten dood ter aarde, terwijl sommige anderen gewond worden. De overigen, helemaal buiten zichzelf van woede, overweldigen de roomse wacht van de pastorie, breken de deur van de keldergevangenis open en dringen door tot hun verminkte geloofsgenoten, nemen ze op en dragen ze weg. De abt zelf wordt door een schot in de dij gewond, poogt door het venster te ontvluchten, wordt gepakt en voor zijn huis verhoord en afgevraagd,

waarom hij toch al zulke barbaarse wreedheden aan de Evangelischen bedreven heeft. Hij smeekt om genade en om lijfsbehoud. Men geeft hem een kwartier tijd, om zich in gebed op zijn eeuwige Rechter voor te bereiden, dan schiet men hem neer en brandt zijn huis plat.

Volgens een andere, betrouwbare lezing, sterft hij op een brug, door messteken gehavend. Cavalier merkt bovendien in zijn *Herinneringen* nog op, dat, volgens getuigenverklaringen van hem bekende personen, precies een jaar en zes dagen voor het schrikkelijk einde van de priesterinquisiteur, een jong meisjes, dat op zijn bevel opgehangen werd, hem geprofeteerd had: *"Houd er rekening mee, dat gij vandaag over een jaar en zes dagen op dezelfde plaats, waar gij mij vermoorden laat, zelf zult sterven, een nog wreder dood dan ik."*

Na de bevrijding van de gevangenen begeeft zich Esprit naar een handlanger van de abt du Chayla, laat hem grijpen, doodschieten en zijn huis in brand steken. Dan, na de terechtstelling van een tweede priester, trekken zij naar het kasteel La Devèze en verlangen wapens. Als men, in plaats van aan hun verlangen te voldoen, op hen schiet, steken zij het slot in brand. In het roomse verslag van Bávillle wordt bovendien vermeld, dat de kasteelbewoners ook afgemaakt zouden zijn, volgens hem onder luid protest van de meer bezadigde protestantse omwonenden. Kort daarop wordt Esprit in hechtenis genomen, zwaar verminkt en levend verbrand; de medeplichtigen komen aan de galg. Een schrikvloed van vervolging stort zich over de omgeving uit en mobiliseert de vertwijfelde bergbewoners tot gewapend verzet. Het spreekwoordelijke Hugenootse geduld is thans uitgeput.

De jongeling, die aan de Cevennenoorlog zijn stempel opdrukt, Jean Cavalier, is een boerenzoon uit de gemeente Ribaut; dezelfde die, zoals wij zoëven zagen, de fanatieke Séguier Esprit, wegens zijn jeugdige leeftijd, geen vergunning gaf om deel te nemen aan de onderneming tegen de abt Du Chayla. Hij ziet er zeer onbeduidend uit, heeft kastanjebruin haar en is naar uiterlijk en postuur een grote knaap. Heimelijk door zijn moeder in het evangelische geloof onderwezen, was hij, niet opvallend tussen de dorpsjeugd, zijn weg gegaan, had de roomse school bezocht en ging bij de pastoor door voor "goed rooms", daar hij zijn catechismus zonder één fout opzegde. Van de mis hield hij zich verre, zoveel hij maar kon; met de uiterste inspanning overwon hij tenslotte slechts zijn afkeer van het rooms bijgeloof. Nadat hij verscheidene dorpscholen had bezocht en geleerd had, wat er daar te leren viel, bood de bisschop van die streek hem een beurs aan voor een Jezuietencollege. De knaap maakt een beleefde buiging, maar onttrekt zich kort daarop aan het wantrouwend oog van de rooms katholieke overheid. Een wijle werkt hij elders bij verre bloedverwanten, dan gaat hij de grens over en zoekt zich in Genève, het toevluchtsoord van zijn geloofsgenoten, een plaats als bakkersleerling. Geldgebrek alleen verhindert hem, verder naar Berlijn te trekken, waar een familielid, de cavalerieofficier Jean Cavalier, later in de kerkelijke boeken vermeld wordt.

In Genève bereikt hem het schrikanjagende bericht, dat men zowel zijn vader als ook zijn moeder als gijzelaar voor de zoon, die voor de Rooms Katholieke Kerk verloren is, weggevoerd heeft, en wel zijn vader naar de gevangenis in het vestingstadje Carcassone, zijn moeder naar de kerkertoren van Aigues Mortes in de Rhónedelta. De nauwelijks twintigjarige keert onmiddellijk terug, om zo mogelijk zijn ouders te bevrijden. Op de terugweg treft hem de tweede jobstijding: zijn ouders hebben hun geloof afgezworen, om de vrijheid terug te erlangen en bevinden zich als afvalligen

weer thuis. Zijn vader was also doende voor de tweede maal van het Evangelie afgevallen, want hij had ook al de 25ste November 1686 met de overige dorpsbewoners door ondertekening ener kerkelijke en burgerlijke verklaring zijn geloof verloochend, zich bereid verklarende: " ... al degenen, die hun (katholieke) plichten verzuimen zouden ... als gezworen vijanden van religie en staat te beschouwen."

Nochtans zoekt de jonge man het ouderlijk huis op. Hij bereikt het op een Zondagmorgen vroeg en bespeurt hoe zijn ouders, met het rooms gebedenboek in de hand, op het punt staan naar de mis te gaan. Hij spreekt met hen en bezweert ze zulks toch niet te doen.

"Waar blijven nu", zo zei ik tot hen, "uw beloften die gij voor God en de mensen zo dikwijls herhaald hebt in zo menige bijeenkomst, om liever te sterven dan naar de mis te gaan? Toen wendde ik mij tot mijn moeder en zei tot haar: Zal ik in het jongste gericht dan gedwongen zijn om tegen u te getuigen? Zou het dan mogelijk zijn, dat gij in het vlees voleindigt, nadat gij in de Geest begonnen zijt? Die mij een voorbeeld in het volharden geweest zijt, zult gij tot zulk een snode daad in staat zijn? Waar zijn al de schone woorden, die gij mij zo vaak gezegd en nog eens gezegd hebt: "Wees getrouw tot de dood, en Ik zal u geven de kroon des levens?"

Zo sprak ik met hen een heel uur lang, en zij weenden bitterlijk en namen het besluit, "om liever alles te lijden, wat God behagen mocht hen op te leggen, dan ter mis te gaan en zich weer te dompelen in afgodendienst." (Herinneringen aan de Cevennen-oorlog, hoofdstuk 1.)

Beide ouders blijven thans trouw en leveren het bewijs voor de waarachtigheid van hun geloof. Nog in hetzelfde jaar worden zij als "relaps", in het gereformeerd geloof teruggevallenen, in het fort van Alais gebracht. Zijn moeder bezwijkt het volgend jaar, juist op de terugweg naar huis. Zijn vader en zijn oudere broeder bevinden zich volgens een aantekening in een brief van generaal La Lande, Mei 1704 nog in de gevangenis.

Ondertussen begeeft Cavalier zich, in plaats van naar Genève terug te keren, naar zijn geloofsgenoten, treedt echter weldra, om zijn zeldzame koenheid en beleid door de jonge mannen van de omgeving daartoe geroepen, aan het hoofd van de opstand in Neder-Languedoc. Tot voorwaarde stelt hij de erkenning van zijn absolute leiding en opperste bevoegdheid over leven en dood in zaken van krijgstucht en trouw van de manschap. Twee jaar later antwoordt hij de verbaasde maarschalk de Villars, dat hij nooit de minste moeite gehad heeft, om ogenblikkelijk de doodstraf aan schuldige elementen te laten voltrekken. Van het eerste ogenblik af voert hij het bevel over zijn duizend man, samengesteld uit de allerruwste en eenvoudigste kinderen des volks, zonder enige theoretische kennis van krijgswetenschap en veldheerskunde, met die aangeboren genialiteit, welke later ook weer te voorschijn treedt in de jonge generaals van de Franse Revolutie.

Zelf wil hij alleen geleid worden door de Heilige Geest, wiens opdrachten hij zoekt te ontvangen in onophoudelijk gebed, welke Geest hem van gewelddadige plundering weerhoudt en in iedere bijzondere situatie verlicht. De ontvangene en de aangevoelde aanwijzingen des Heiligen Geestes vertaalt dan de jongeling met al de redelijke helderheid van zijn Franse geest - wie denkt hier niet aan Jeanne d'Arc? - in de best mogelijke dispositie en in de meest doelmatige oorlogshandeling, die ruimte, tijd en beschikbare materialen mogelijk maken.

Als aanvoerder in de Cevennen voert naast hem bevel Pierre Laporte met de bijnaam

Roland, een gewezen soldaat, dan varkens koper, uit Mas Soubeyran, wiens huisje voortreffelijk onderhouden is en waarin tegenwoordig een klein museum gevestigd is. Hij is voorzichtig en vasthoudend, minder soepel dan zijn jongere strijdmakker, maar meer rechtlijnig en nog onbuigzamer dan deze. De zogenaamde roomse koning van de Languedoc, Báville, beschrijft Roland in een brief aan de minister van oorlog, Chamillart, als volgt: "Het is een soort wild dier, waar men alleen buitenissigheden mee beleeft. Zo zegt hij, dat men God meer gehoorzamen moet dan de mensen, en dat hij de gave des Heiligen Geestes heeft, die hem leert, wat hij doen moet. Hij is in één woord een brutaal dier en logisch denken kan hij niet." De laatste zinsnede is een echt Franse kritiek en een blaam, die men niet op Cavalier werpen kon.

In de beide volgende jaren zet de koninklijke regering haar beste generaals in; na Broglio's nederlagen eerst Montrevel, tenslotte de beroemde maarschalk Villars. Men werpt tegen de armzalige Camisards, wier aantal nooit boven de 2500 man uitkwam, in totaal 20.000 man geregelde troepen in de strijd, benevens 52 bataljons miliciens en talrijke vrijkorpsen. Tegelijk steunt men op de roomse bevolking in en ten zuiden van de Cevennen, die met haar 340.000 zielen precies even sterk zijn als de Protestanten.

De strijdwijze van de Camisards schildert Cavalier ons allerlevendigst in zijn levensherinneringen: "Op het ogenblik, dat wij op de vijand losgingen, of de vijand zijnerzijds ons aanviel, ging een onzer predikanten, aan de spits van de afdeling staande, met ons in het gebed en vermaande ons, moedig te strijden. Dan hieven wij een Psalm aan en verspreidden ons tirailleursgewijze in het dal beneden ons, om tot de aanval over te gaan; ja, wij zongen zo, dat ons lied, vele malen vermenigvuldigd door de echo van de bergen, die het geluid terugkaatsten, onze vijanden deed geloven, dat wij veel talrijker waren, dan in werkelijkheid het geval was, wat hen van huivering beving." De onbekende schrijver van de "Histoire des Camisards" vermeldt daarbij nog de uitlating van een (roomse) officier, die in de Cevennen dienst gedaan had: "Wanneer die satanskerels dat verwenste lied: 'Sta op Heer', toon U onversaagd, enz.", begonnen te zingen, waren wij onze troepen niet meer meester. Zij gingen aan de haal, alsof de duivel hun op de hielen zat."

Bij gelegenheid stormen zelfs twaalfjarige knapen mee. De kracht van de aanval is zo ontzaglijk groot, dat nog in December 1703 zestig armzalige rekruten van Cavalier, zonder enig wapen, alleen met steenworpen, twee koninklijke compagnieën aanvielen en op de vlucht dreven. Na behaalde zegepraal volgt weer een Psalm, dankgebed en toespraak en ook bediening van het Heilig Avondmaal. Het aantal dagelijkse bidstonden is van twee uit de tijd van de oude generatie, tot drie vermeerderd. Vloeken, dubbelzinnige taal en andere soldatenzonden worden streng gestraft.

Het feit, dat ook de jeugd er daadwerkelijk aan deelneemt, verleent aan de Cevennen-oorlog zijn tekenend karakter. Men had een tijdlang gehoopt, dat door de bepalingen van het Herroepingsedict met betrekking tot de opvoeding van de kinderen, het evangelisch geloof als het ware zou uitsterven. Omstreeks 1685 had Madame de Maintenon geschreven: "De kinderen zullen althans goed katholiek zijn, al mogen de vaders dan hypocrieten, schijnbekeerlingen, zijn." Maar juist het omgekeerde is het geval. Meer dan eens lezen wij in de briefwisseling van de koninklijke machthebbers in de jaren 1702 tot 1704 de opmerking, dat de kinderen naar het heet, nog meer Hugenoots zijn dan de ouders.

Reeds in 1698 schreef Fléchier, toen bisschop van Nîmes: "Het godsdienstonderwijs

in de Hugenootse huizen wist maar al te spoedig de werking van het katholieke schoolonderwijs uit; de vaders en moeders als natuurlijke godsdienstige opvoeders vernielen des avonds alles, wat de onderwijzers of godsdienstleraars van de Roomse Kerk overdag in de kinderen gezaaid hebben."

Midden in de Camisardenstrijd, Mei 1703, laat de brigadecommandant Julien zich in een schrijven aan de minister van oorlog volgenderwijs uit:

" ... Zeer terloops moge ik U iets onder de aandacht brengen en wel dit: dat al de kinderen, die ten tijde van de gedwongen bekering van de ouders tot de Katholieke Kerk, nog in de wieg lagen, en ook verder die toen vier, vijf, zes, zeven, acht, tien en twaalf en vijftien jaar waren, op het ogenblik nog veel erger Hugenoots zijn dan ooit hun ouders. En ik voeg hier nog aan toe: een groot aantal van hen, die nu samengerot zijn, herinneren zich bovendien niet eens, dat zij ooit in hun leven een dominee gezien hebben. Hoe is het in de wereld mogelijk, dat zij zo Hugenoots geworden zijn? Het komt alleen hiervan, dat hun vaders en moeders ze naarstig en bedekt in deze richting hebben opgevoed, terwijl de meesten dier ouders voor ieders oog ter misse gingen en zich als echte Katholieken aanstelden. Zo misleiden deze mensen God en de Heeren bisschoppen, priesters en andere kerkelijke waardigheidsbekleders, en U kunt er op aan, dat deze dingen nog een mensenleeftijd lang duren zullen, tenzij dat God in Zijn genade ingrijpe en aan Zijne Majesteit de koning de rechte gedachten ingeve, wat hij doen moet, om aan deze misstanden een eind te maken."

En de godsdienstige gloed en de geestelijke stuwkracht van dit jonge geslacht is zo sterk, dat de minister van oorlog, Chamillart, zijnerzijds aan B  ville schrijft: "Ik geloof niet, dat Zijne Majesteit van mening is, dat men deze opstandelingen naar de koloniën moet deporteren, omdat zij anders ook die landen nog met hun stijfhoofdigheid besmetten zouden."

Naast de geschilderde lichtzijde mag de schaduwzijde van de Camisardenoorlog niet verzwegen worden, zoals die vanzelfsprekend óók aanwezig is, waar men zich van wereldse middelen en wapenen bedienen gaat. In de Franse Nationale Bibliotheek bevindt zich een politieke prent uit die tijd, die wel heel sterk herinnert aan de Engelse afbeeldingen van de zogenaamde Duitse gruweldaden in België in 1914, met het opschrift: "Le Fanatisme renouvelé", "Hernieuwde Dweperij", welke prent uit afzonderlijke afbeeldingen bestaat, die de wandaden van de Hugenoten voorstellen en van allerlei pakkende leuzen zijn voorzien, zoals: "Brandstichting", "Schandelijkheid", "Wreedheid", "Moorddaden", "Wapengeweld", "Rebellie" en "Plundering."

Ook wanneer men deze karikatuur buiten beschouwing laat, dan is het natuurlijk een feit, dat in de Camisardenoorlog de hulpmiddelen van de louter wereldse oorlog, geweld en list, óók mee een rol hebben gespeeld, al moge die rol dan beperkt zijn geweest. De list wordt hier, gelijk overal in wereldse samenhangen, tot wapen van de zwakken tegen de sterkeren. Men steekt zich in de buitgemaakte kleurige uniformen van de koninklijken, om den vijand te verschalken; men gaat zelfs zover, hier of daar schijngodsdienstoefeningen op touw te zetten, om daarmee de vijand ginds-heen te trekken en ergens anders de vrije hand te krijgen. Ook de laatste onderhandelingen van Cavalier met Villars zijn niet vrij van dubbelhartigheid. Terwijl Cavalier in onderhandeling treedt en bepaalde verplichtingen op zich neemt, houdt in de NederCevennen Roland zich de handen vrij in afwachting van de Engelse hulp, die van tijd tot tijd van de overzij was toegezegd. "Wie het zwaard van de list neemt, die zal door het zwaard van de list vergaan", deze toepassing van het woord van de Heere Jezus bewijst haar rechtmatigheid al dadelijk hierdoor, dat Cavalier zelf weer door Villars

misleid wordt en bedrogen, zonder de vruchten van zijn eigen list te kunnen binnenhalen.

Gewelddadigheid wordt door Cavalier, zoveel in zijn vermogen ligt, vermeden, ofschoon hij na het afschuwelijke tentoonstellen van het hoofd van zijn geloofs en wapenbroeder Gideon Laporte op de brug van Anduze, einde October 1702, zijn troepen gelast, in de strijd aan geen enkele vijand meer pardon te geven; het zou hem bovendien ook onmogelijk zijn geweest, gevangenen onder te brengen en van voedsel te voorzien. Men steekt tal van roomse kerken in brand, niet als een soort van beeldenstorm op grote schaal, doch omdat die toenmalige dorpskerk tegelijk dienst doet als wapenarsenaal en militair steunpunt. Het is ook waar, dat Cavalier eens twee roomse dorpen laat verwoesten, maar men dient daarbij niet te vergeten, dat op bevel van het koninklijk oppercommando 470, zegge en schrijve vierhonderd en zeventig dorpen en gehuchten verbrand zijn geworden.

Voor al wordt Cavalier bezwaard door zijn optreden tegen Sauve, reeds in December 1702. "Ik hoor, dat deze misdadigers met tromgeroffel de stad Sauve zijn binnengetrokken, onder het voorgeven dat zij een koninklijke afdeling waren, die op mijn bevel daar kwartier wilde maken. Toen lieten zij echter zien wie zij waren door hun gewone handelwijs: zij verbrandden de kerken en doodden drie priesters, zonderdat ook maar één van de bewoners, die allen gedwongen bekeerlingen zijn, zich gedurende deze actie of ook na hun afmars zich geroerd hebben, waaruit men duidelijk zien kan, dat zij deze onderneming goedkeurden." Zo schrijft maarschalk Broglio aan Chamillart de dag daarop. Helaas moet Antoine Conrt later deze drievoudige moord bevestigen. Voor heel de Cevennenoorlog registreert hij 19 verslagen priesters, aan wie men stellig niet als geestelijken, maar als tyrannen des volks en handlangers van de strafexecutie de hand sloeg.

Schier immer blijven deze gewelddadigheden, ja ook wel ernstige buitensporigheden, binnen de lijst van een ernstige, zij het ook menigmaal verwrongen christelijke bedoeling en van het evangelisch geloof, gelijk aan het eind van de oorlog maarschalk Villars aan de markies de Puysieulx schrijft: "Deze ongelukskinderen bezitten de natuurlijke voortreffelijkheden onzer natie en hebben dat door een verbazingwekkende doodsverachting maar al te zeer bewezen. Het staat buiten alle twijfel vast, dat zij Gods lof zingend, ter terechtstelling snelden. En wanneer zij in de strijd overwonnen waren, In plaats dat zij om pardon baden, wat er ook niet één gedaan heeft, dankten zij hun, die ze doodden, zonder dat de gruwelijkste foltering hun ooit het geringste geheim ontwingen kon."

Bij het begin van 1704 is de Camisardenoorlog in velerlei opzicht een uitputtingsoorlog geworden. Aan protestantse zijde raken alle reserves uitgeput, aan roomse kant verslapt de veerkracht; de zweep, die Bâville, meedogenloos brandend en moordend, over de Cevennen zwaait, raakt op en versleten.

De Camisards hebben door verscheidene zware nederlagen veel kostbare manschappen verloren; de hun ter beschikking staande korenvelden, schuren, molens, bakovens en kruitmolens zijn verwoest en hun belangrijkste voorraden aan levensmiddelen en munitie in bergholen opgeslagen, zijn leeggeplunderd. Aan de andere zijde ziet men hoe langer hoe duidelijker in, dat de methode om door barbaars optreden angst aan te jagen, helemaal niet tot het gewenste doel leidt. Daarom besluit de in 1704 naar Languedoc ontboden veldmaarschalk Villars om de zweep opzij te zetten en het op een handige manier eens met suikerbrood te proberen. Terwijl de

zweep zich tot de angst gericht had, waarvan de jeugdige Camisards nu eenmaal geen weet hadden, terwijl haar striemen steeds nieuwe verbittering en tegenstand opriepen, deed het suikerbrood een beroep op de trouwhartigheid en goedgelovigheid dier eenvoudige zielen en bracht tevens onenigheid tussen de argelozen ener en de voorzichtigen en wantrouwigen anderzijds, zodat de tot dusver gesloten gelederen uit elkander vielen. Deze weg koos Villars, de voorname heer met de gewichtige pruik, de majesteitlijke wenkbrauwen, de wat lome ogen en de weke, zachte wangen om de schone mond.

Men gaat water in de wijn doen, galg en rad worden in Names afgebroken. Ja, de nieuwe maarschalk laat het gebeuren, dat in Calvisson 12.000 Protestanten onder de blote hemel godsdienstoefening houden, zonder dat door zijn troepen één schot op hen gelost wordt. Villars gaat nog verder. Hij doet aan Cavalier positieve beloften van verzoenlijke aard: de troepen zullen het volk ontzien, de geloofsvervolging zal, hoe dan ook beëindigd worden en die om hun godsdienst op de galeien zijn, zullen vrijgelaten worden. Cavalier laat zich verstrikken, hoewel hij door Ravanel, de intuïtieve wapenmaker, die van elk vergelijk afkerig is, hartstochtelijk gewaarschuwd wordt. Op de achtergrond staat bij hem wellicht de hoop op tussenkomst des konings. Cavalier is toch, blijkens een eigen uitlating in zijn Herinneringen, ervan overtuigd, „dat hij (de koning) niets af wist van het grote leed, dat over ons gekomen was, noch ook misschien wel van het verdrag (met Villars) ."

De 17^{de} Mei ondertekent Cavalier de overeenkomst met de commissaris des konings in de provincie. Hij zal met zijn mannen de wapens neerleggen en verkrijgt deze en die toezegging, zonder enige verplichting zijnerzijds om zijn geloof af te zweren. De weken, die nu volgen, brengen hem een reeks van bittere vernederingen. Hij moet het zich gebeuren laten, dat de bisschop hem begroet als een verloren schaapje, dat weer teruggevonden is, ofschoon Cavalier ook niet één stap naar de Rooms Katholieke Kerk terug gedaan heeft. Hij moet het zich laten welgevalen, dat Bâville hem een beurs met geld schenkt voor zijn in lompen gaande soldaten, hoewel hij maar al te goed weet, dat er geen enkel geldstuk bij is, dat hij met een goed geweten kan aannemen. Hij ontvangt van het opperbevel de benoeming tot kolonel bij het koninklijk leger, ofschoon hij niet weet, wat hij antwoorden moet, wanneer zijn oude vrienden hem nu een omgekochte verrader noemen.

Intussen wordt Villars, die voor de scherpslijpers van de roomse partij in zijn bevredigingstactiek al veel te ver gegaan is, bij de koning als onbetrouwbaar verdacht gemaakt en kan hij er niet van buiten, er weer een stokje voor te steken en op de oude koers terug te vallen. Nadat Cavalier een tijdlang tevergeefs op de afgesproken vrijlating van de gevangenen gewacht had, besluit hij tot een laatste wanhopige stap. Hij weet in Parijs te komen en een audiëntie bij de koning te bereiken, welke hem vermaant zich tot het katholieke geloof te bekeren. Cavalier beproeft hem over de verschrikkelijke gebeurtenissen van de verlopen jaren in te lichten en antwoordt op de koude vraag van de monarch, of hij afzweren wil: Mijn leven is in de hand van Zijne Majesteit en ik ben bereid, om het in zijn dienst te geven. Maar wat mijn godsdienst betreft, zo ben ik besloten, die niet te veranderen, ook niet voor alle koninkrijken van de wereld" (Cavalier, Herinneringen IV).

Na deze vruchteloze bespreking maakt de minister van oorlog Chamillart hem in zijn kabinet te Versailles de heftigste verwijten, dat hij zo openhartig tot de koning gesproken had, "maar hoofdzakelijk, omdat ik voor de eer bedankt had, een bekeerling van de koning zelf te zijn...

Ik kon niet nalaten te glimlachen, toen hij mij verder zei, dat, ook al kon ik niet al de leerstellingen van de kerk geloven, ik althans de schijn moest aannemen, zoals men doet, wanneer men naar de schouwburg gaat, zonder veel acht te slaan op wat gespeeld wordt.

"Wanneer gij maar onder de mis zijt", voegde hij er aan toe, "dan kunt gij voor mijn part tot de duivel bidden. Als de koning u daar maar twee of driemaal ziet, dan is uw fortuin gemaakt. Dan krijgt gij een jaargeld van 1500 francs en uw vader ook, en gij daarenboven nog een baan van generaal-majoor bij het leger."

Ik antwoordde hem, dat Mozes, toen hij volwassen was, liever verkoos met het volk van God kwalijk behandeld te worden, dan voor een korte tijd de geneugten van het hof te hebben.

Daarop lachte hij en zei tot mij: "Waar haalt gij die oude wijvengeschiedenissen vandaan? Geloofst gij, dat God de koning gezegend had en hem alles had doen gelukken, zoals Hij gedaan heeft, als de (katholieke) religie des koningsvals ware?"

"Met uw verlof, mijnheer", zeide ik, "voor zover ik weet, is het ook aan het Mohammedanisme gelukt, een groot deel van de wereld aan zich te onderwerpen. Daar wij echter Gods raadslagen niet kunnen beoordelen, mag men aan succes en voorspoed en dergelijke andere dingen, geen bewijsgrond ontnemen."

Het gesprek werd tenslotte door Chamillart afgebroken met de woorden: "Ik heb het goed met u bedoeld, maar ik zie, dat gij een halsstarrige Hugenooot zijt: het ga dan met u, zoals gij zelf wilt." (Cavalier, Herinneringen, IV.)

Als Cavalier weer thuiskomt, wordt hij eerst met zijn keurtroepen geïnterneerd. Het zijn honderd man, waarvan wij de lijst met hun nauwkeurig signalement nog bezitten. Het stuk is ondertekend "Cavalier." Buiten zijn weten worden dan de "slechtste en gevaarlijkste" sujetten met een kruisje aangetekend; vier en dertig man zijn zo gebrandmerkt met bepaalde aantekeningen als: "fanatiekeling", "predikant", "boosdoener", gevaarlijk." De naam van "Antoine Tront, uit La Salle aan de Gardon, oud 30 jaar, zwart gekruld haar, wel gevormd" heeft de merkwaardige notitie: "(oude soldaat en heeft geest)."

Cavalier begint nu toch zo langzamerhand te beseffen, met wie hij zich ingelaten heeft. Naar men beweert zou hij, met zijn mannen, voor de koning eervolle krijgsdienst moeten doen op het Spaanse oorlogstoneel, maar tevoren wil men hen allemaal naar de vesting Alt-Breisach overbrengen. Cavalier neemt een kort besluit en wijkt uit over de oostelijke grenzen. Hij maakt later de schriftelijke opmerking: "Ik twijfel er niet aan, of, wanneer ik naar Breisach gegaan was, men mij daar een gewelddadige dood had laten sterven; vervolgens had men wel openbaar gemaakt, dat ik een natuurlijke dood gestorven was."

Hij begeeft zich nu naar Neuchâtel, en later naar Engeland, waar hij in het leger treedt en na veeljarige dienst in de rang van generaal-majoor sterft.

Niet lang na Cavalier's vlucht wordt de van allen verlaten Roland in de hof van het kasteel Castelnau verrast en neergeschoten. Brunei, Bonbonnoux en nog enige andere onbuigzame mannen trekken zich in de ontoegankelijke ravijnen en spelonken van de noordelijke Cevennen, misschien ook van de Vivarais, terug, leven daar als gejaagde wilde dieren en zullen tien jaar later, als Antoine Court op het toneel verschijnt, met de grimmige trouw van oude met littekens bedekte krijgers, er nog aan beginnen, te leren lezen en schrijven en de oude Psalmen, Bijbelverzen en gedeelten van preken op hun zeer plumpe wijze de weer herrijzende Kerk in het hart te zingen en te zeggen.

Naar de mens gesproken is eind 1704 in het onder de voet gelopen zuiden, dat nog de laatste levende Gemeenten bezeten had, alles voor het Evangelie verloren. Uitwendig gezien heeft dit arme volk, - een volk zonder zielszorgers, een volk zonder onderwijzing in Gods Woord, een volk zonder bediening van Woord en Sacrament, een volk zonder Kerk, de erfenis van de Reformatie verloren. De wonderlijke gestalten van overspannen, half geesteszieke profetessen, die heimelijk nog ettelijke toehoorders vinden, bevestigen op haar wijs de ondergang des Evangelies in dit laatste toevluchtsoord des lands. De onbarmhartig doorgevoerde bepaling, volgens welke kinderen van niet rooms getrouwde echtgenoten slechts als bastaarden zijn aan te merken, en diensvolgens alle familierecht, alle erfrecht zowel als burgerlijke rechtszekerheid verliezen, schijnt het laatste uitzicht op een voortbestaan van de Gemeente, althans in de lijst van het christelijk gezin, met een rouwkleed te bedekken en de laatste ster van de hoop uit te doven.

Ondertussen beginnen ook in het verre Versailles de lichten van lieverlede uit te gaan, de lichten van menselijke levensvreugde, de lichten van gezonde levensmoed, en tenslotte ook het zeer grote licht daar middenin, het licht van de zonnekoning; aan het eind is het een klein en zeer droefgeestig licht geworden, maar nog bij het eenzaam en ellendig doven van de kaars flinkt haar pit nog majesteitelijk en valt zeer plechtig om.

Eens, in ver verleden tijden, had de Jonkvrouw van Orleans te Chinon tot Frankrijks troonopvolger gezegd: "Gij zult stádhouders zijn van de Hemelkoning, die Koning over Frankrijk is." Die oude politieke heilsidee was in Lodewijk XIV tenslotte rijp en overrijp geworden. Het Franse koningschap had zich van de wanordelijke bende van een Hendrik III ontwikkeld tot een allernauwkeurigste machine van beheer, tot een toonbeeld van hoofse etiquette, gelijk het hof te Versailles was. De cultuurwaarden des lands waren zo volkomen dienstbaar aan de politieke heilsidee van het koningschap, dat geen nieuwe idee meer op kon komen, dan die welke die heilsidee huldigde, zich door haar in beslag liet nemen, of zich aan haar aan liet passen. Op dat alles kan de ouder wordende koning terugzien als op het verworven bezit van de kroon en als op de vrucht van het jongste verleden. Voor deze samenhangen bewaarde zich echter het woord van graaf Keyserling: "Niemand, wiens toestand uitdrukking van het verleden is, kan de toekomst wijzen. Dat vermogen slechts hij, in wie de toekomst als werkelijkheid reeds leeft."

In de jaren, die op het verdelgingswerk in de Cevennen volgen, verdwijnt de mystieke aureool om 's konings hoofd, men weet zelf niet goed hoe en waarom. De Spaanse hooghartigheid van het hof wordt ongemerkt kaal en sjofel, en het leven te Versailles, dat reeds eentonig en vervelend genoeg was, wordt plat en laag. De toenemende bedenkelijke vroomheid vermag in haar innerlijke onwaarachtigheid de geestelijke uitholling en verwoesting niet te stuiten. Allereerst wordt een veronachtzaming van de etiquette merkbaar, dan verliest men de welvoegelijkheid, zo zeer uit het oog, dat men aan de speeltafels van het slot ordinaire kamerjuffers met de adel om geld ziet poken.

De barre winter van 1708 op 1709 werpt over het stijf bevroren land en over zijn geruïneerde velden zulke diepe en zwarte ongeluksschaduwen, dat zij zelfs door het licht van de tienduizend kaarsen in de zalen van Versailles niet meer verdreven kunnen worden. In dit jaar is het, dat Madame de Maintenon over het hofleven schrijft aan de prinses de Ursins: "De schouwspelen zijn afgelast, de inrichtingen voor hoger

onderwijs. zijn gesloten, de ambachtslui werken niet meer en het gevolg is één grote ellende. Zij weten wel, hoe het met de grote staatszaken staat, alzo dat men hier kortom niets hoort dan klagen en niets ziet dan treurigheid."

In ieder geval wordt de eentonigheid van het Versailler hofleven aan het einde van de winter even onderbroken. De haringvrouwen van Parijs marcheren met boze ogen en met boze woorden naar Versailles, om de koning de nood van het volk in de oren te schreeuwen, opdat hij de broodprijs omlaag brenge en aan de ergste ellende tegemoet kome. Zij dringen wel niet bij de koning zelf door, want zij worden door de wacht teruggehouden. Maar geen koninklijke wacht en geen macht ter wereld zal eens haar nakroost beletten, om op de morgen na de nachtelijke vlucht van Lodewijk XVI naar Varennes, de borstbeelden van zijn verheven voorvaderen, op de hoeken, van de Parijse straten te verbrijzelen.

En drie jaar later zal datzelfde nakroost, door de koude hand van een advocatenzoon uit de provincie, Robespierre, beheerst en geleid, op het Victorieplein met woest gebrul het standbeeld van deze zonnekoning zelf van zijn hoge voetstuk op de straatstenen doen tuimelen; hetzelfde standbeeld, dat men een jaar na het schrikedict van Fontainebleau met wierook en met knieval had gewijd en dat in gouden letters lezen liet: "Viro immortalis", "Aan de Onsterfelijke."

De koning, die anders alles weet, weet van deze toekomstbeelden niets. Het uurwerk van het eentonige, uitwendige ceremonieel en van de dagelijkse recepties, draait immer automatisch verder; het loopt er thans reeds als een klok, wier trage gang niet meer door opwinding behoeft te worden aangedreven, omdat zij van de geringe schommelingen in de atmosfeer ener afgesloten ruimte al aandrijving genoeg ontvangt, om zich voort te bewegen. Men heeft van het Genève van Calvin gezegd: "Een wereld als deze vormt zich slechts om een kern van innerlijke gloed." Een wereld als *déze*, die Versailles heet en voorgeeft Frankrijk te zijn; welke in de uiterste consequentie en in de absoluutheid ener tot een reusachtig ijskristal geworden idee bestaat, - omgeeft een man, wiens hart nooit een vulkaan was en wien thans verstijvende koude het hart befrist.

Sinds kort is de nieuwe stenen slotkapel met haar voornamen stoet van heidense Corinthische zuilen voltooid; thans ziet men de van God verkoren heerser met al zijn gevolg ter hoogmis schrijden en met zijn onbewegelijk, thans schier versteend gelaat onveranderlijk dezelfde plaats op de tribune innemen. Hij zelf is de enige, die naar het altaar toegekeerd zit. Zijn hovelingen zitten in het schip van de kerk, het allerheiligste de rug toegerend, om slechts hem te betrachten, die in het land van Frankrijk zichzelf nu ook ten heer stelde over het Koninkrijk en het Woord van God. De koning, die de kerkvaders nooit gelezen heeft, weet niet, dat in oude tijden Sint Augustinus de satan de aap van God noemde, en het is voor zijn zielsrust goed zo, anders mocht hij eens schrikbarende beschouwingen erover houden, hoezeer een mens, die *tot de aap van God* wordt, daardoor de boze gelijk.

Na de hoogmis zal Lodewijk XIV met dezelfde gelijkmatige schreden naar de pronkerige leegte van zijn particuliere vertrekken terugkeren. Steeds groter zal de eenzaamheid zijn die hem wacht, want de een na de ander scheurt de dood uit de rijen van zijn kinderen en kindskinderen weg, en daarbuiten zijn de provincies leeg geworden van waarachtig toegewijde, waarachtig onbaatzuchtige, waarachtig Godvrezende staatsdienaren. De jobstijdingen van nabij en van verre verdraagt de koning met een zelfbeheersing en een stoïcijnse gelatenheid, die zijn omgeving, ja,

heel Europa slechts als een triomf van de vorm bewonderen kan. Weinigen weten van de weemoed, die in zijn hart steeds sterker opklinkt; weinigen voelen, hoezeer hij innerlijk verscheurd en neergebogen is; weinigen vernemen de diepe grondtoon van zacht geklag in zijn karige, afgemeten woorden; toch hebben sommigen gehoord, dat hem het woord ontviel: "du temps que j'étais roi", "destijds, toen ik koning was." Tot iedere prijs zoekt hij rust voor zijn ziel en verklaart tegenover enkele heren van het Parlementsrechtshof: "Ik heb mij mijn rust moeten kopen", en overhandigt hun zijn testament met de opmerking, dat men het hem afgeperst had, dat men hem had laten schrijven, wat hij niet wilde en wat hij naar zijn mening ook nooit had mogen doen. Dit testament, een jaar voor zijn dood opgesteld, bindt de aanstaande regentschapsraad. de strikte handhaving van de schrikedicten tegen de Protestanten op het hart.

In zijn laatste levensjaar, in 1715, vaardigt Lodewijk, thans een 77-jarige grijsaard, overgeleverd aan Le Tellier junior en door diens jezuïetenhand aangezet, op de 15de Maart een speciaal bevel uit, met onmenselijke verscherpingen tegen de Evangelischen. Het stelt uitdrukkelijk vast, dat in zijn rijk geen onbekeerde Protestant meer leven kan en ook niet meer leeft.

In de komende zomermaanden wordt de onafwendbare financiële ineenstorting van de staat openbaar. De velden liggen daarbuiten doodser en verlatener dan ooit, mouterij vaart door de menigte, en onheilspellende onweerswolken drukken zwaar op de toekomst van de stervende dynastie. Het is, zo mogelijk, nog stiller om de koning heen geworden, en men hoort, als enkele druppelen die in een lege ruimte vallen, de droeve woorden, die de stervensmoede richt tot zijn achterkleinzoon, een schone knaap van vijf jaar, dezelfde, die later door zijn onstuimig leven van zedenmisdrijven de maat van de Bourbons vol zal maken: "Gij zult spoedig over een groot rijk koning zijn. Vergeet nooit de verplichtingen, die gij tegenover God hebt. Denk eraan, dat gij aan Hem alles te danken hebt wat gij zijt. Houd vrede met uw bureu; ik heb de oorlog te lief gehad. Wees mij daarin niet gelijk, en wees mij evenmin gelijk in overbodige weelde, waaraan ik zoveel ten koste gelegd heb. Laat u in alle dingen raden. Verschaf uw volk verlichting, zodra gij kunt, en haal in wat ik tot mijn ongeluk zelf niet heb kunnen doen." Hij roept zijn ministers en waardigheidsbekleders bijeen en zegt tot hen: "Vergeeft mij het slechte voorbeeld, dat ik u gegeven heb!" En hij voegt er aan toe, zich herinnerend het gebod van volmaakte zelfbeheersing: "Ik voel dat ik aangedaan ben en dat ik er de oorzaak van ben, dat ook gij ontroerd zijt; ook daarom bid ik u om vergeving."

In een van de eerste uren van de eerste September blaast de koning de laatste adem uit, met de gebeden van de stervenden, het *Ave Maria* en het *Credo* op de lippen, van Madame de Maintenon en van zijn biechtvader, die niets meer van hem te verwachten heeft, in het uur zijns doods alleen gelaten. Lodewijk XIV wordt in stilte begraven, in die stilte, waarop het schrikkelijke woord van de abt de St. Gervais aan de baar van Lodewijk XV doelde, toen hij zeide: "Het stilzwijgen des volks is zijn boodschap aan de koningen."

Elf dagen voor de afsluiting van dit lange en onheilspellende leven opent Antoine Court, een onbekende jongen uit het gebergte van Zuid-Frankrijk, in een steengroeve in Languedoc, de eerste predikantensynode van de komende Evangelische Kerk van Frankrijk.

Hij stamt uit het versmolten oude Hugenootse volk Gods; het zout van de aarde was opgelost in de vijandige wateren van de wereld; nu tikt God door hem tegen het

vaatwerk Zijns volks, waardoor het tot kristal schiet. Op deze onvergetelijke dag, de 21ste Augustus 1715, vormt zich, op de roep van de nieuwe prediker in de woestijn, de kern van de nieuwe Gemeente van Christus. Aan het Woord Gods als enige richtsnoer zal zij gebonden zijn, dweperij en zwaard zal onder haar niet gevonden worden, en de Koning aller koningen, die haar spoedig over het ganse land heen, door Zijn Heilige Geest een grote verrijzenis schenkt, zal alle ere toekomen.

HOOFDSTUK VIII.

De Wederopstanding van het Franse Protestantisme.

"God in de eerste plaats!"

... "Brengt gij hier tegen in: "Dan waag ik wett"? Welnu, gij hebt ook vroeger steeds wat gewaagd, en allen die onder het Kruis leven, weten van niets anders dan van gevaar."

Isabeau Corteiz, de vrouw van de Cevennenprediker Pierre Corteiz, in een brief van 10 Juni 1730 aan een Hugenoote predikant.

"Le peuple du Languedoc est affamé!"

"Een grote honger naar Gods Woord is over het volk van de Languedoc gekomen!"

Met dit argument motiveert **Antoine Court** in zijn Levensherinneringen zijn handelwijs om van zijn eenzame moeder weg te lopen, en als een rondzwervend prediker alle gevaren te trotseren. Doch wij moeten eerst enige jaren teruggrijpen. Ergens in Vivarais, de bergstreek ten westen van Valence en ten noorden van de Cevennen, staat in het marktvlak Villeneuve- de Berg een arme vrouw heel zachtjes op; het is al nacht geworden en het wordt koel. Zij slaat een doek om de schouders en verlaat het huis. Nog zachter klimt haar kleine jongen uit bed en sluipt haar achterna; als zij verschrikt omziet en in de donker het kind ontdekt, vraagt zij ontsteld: "Waar wil je heen?" "Ik ga met u mee; ik weet, dat gij naar de bidstond gaat", zegt de jongen rustig, en zijn stem klinkt voor de eerste maal niet meer kinderlijk, doch als de stem van een zelfbewust man. Op een boerderij treffen zij gelijkgezinden aan, die het hoofd schudden als zij de tengere knaap zien, die voor de lange tocht te zwak is en die het gevaarlijke geheim niet zal weten te bewaren. Maar misschien denkt men er wel aan, dat Anton op de dorpsschool de bijnaam draagt van "de oudste jongen van Calvijn" en hoe hij het heeft weten te klaren, om zich met nagels en tanden zo te weren, dat men hem niet naar de mis kon slepen. Daarom verklaren zich enige krachtige knapen bereid, het kind mee te nemen, en het om beurt te dragen.

Na een kort, ernstig en vurig gebed breekt men op. Ergens daarboven in het gebergte stoten zij op de bijeenkomst. Men tilt de knaap over de rotsblokken heen en hij is er getuige van, hoe een profetes, de weduwe Ransel, in de plaats van de verjaagde en vermoorde predikanten, de Bijbel uitlegt. Zij spreekt over het woord des Heeren bij Jesaja: "Wat is er meer te doen aan mijn wijngaard, hetwelk Ik aan hem niet gedaan heb? Waarom heb Ik verwacht dat hij goede druiven zou voortbrengen, en hij bracht wilde druiven voort?"

Zij heeft er geen vermoeden van, dat die nadenkende kinderoogen, die ingespannen in de donker haar gestalte zoeken te vatten, de verwoesting van Gods wijngaard in deze nacht schouwen als niemand anders in de samenkomst dezer verstrooide, laatste Hugenen.

Weer enige jaren later staat Antoine Court, nu een knaap van 14 jaar, reeds als voorlezer van de heilige Tien Geboden, naast de profetes Martha aan de zijde van de oude Camisardenaanvoer van de Abraham Mazel, die uit de kerkertoren van Aigues Mortes uitgebroken is en weer rondzwervt. Men leest uit de Schrift, men zingt Psalmen, men bidt, men hoort vermaningen tot boete en tot een heilige levenswandel. Als hij 17 is, sluit Court zich aan bij de rondzwervende predikant Brunei en verlaat hij de weduwe-moeder in het overmachtige gevoel, geroepen te zijn, om voor de verwoeste wijngaard des Heeren het goede te zoeken.

De wereldgeschiedenis en ook de godsdienst en Kerkgeschiedenis, tekent ons kringen, die hun grote mannen kiezen, stempelen en dan op het schild omhoog heffen; en anderzijds mannen, die het historisch milieu van hun tijd overstempelen en er hun stempel, het stempel van hun geest, opdrukken. Het laatste geldt van Antoine Court, en het geldt van hem nog zoveel te meer, omdat de geestelijke invloed, de "stromen des levenden waters", die van hem vloten, nog sterker waren dan het gewicht van zijn persoonlijkheid. Van de Heere van de Kerk geroepen en toegerust, komt hij in opstand tegen de dood van de Kerk; en tegen haar vernietiging draagt hij voor zich uit de belofte des Heeren: *"Zie, Ik maak alle dingen nieuw!"*

Hij bidt veel, hij bidt zeer veel om licht; hij denkt na, hij denkt veel en rustig en nuchter na. Drie middelen doen zich aan hem voor, die tot bereiking van het doel gebruikt dienen te worden; een gestadige afhankelijkheid van de Heilige Schrift als eerste en bindende regel des geloofs; herstel van de kerkelijke tucht; en een "nuchtere mystiek" als weg des geloofs. Zijn "nuchtere mystiek" doet weer denken aan de jonkvrouw van Orleans, die onverminderd haar geestvervoeringen en haar gemeenschap met een andere wereld, op bepaalde ogenblikken, zoals men van haar zei, met "circonspection", met rustige omzichtigheid handelt. In dit opzicht zijn beiden als echte Fransen aan elkander verwant. Evenwel is er dit verschil, *dat Court de dweepzieke dwaling en de religieuze zielsziekte van zijn omgeving bestrijdt.*

Krachtens zijn bijzondere opdracht hecht hij er het grootste gewicht aan het onder zijn handen groeiende, echte geestelijke leven te behoeden, te ordenen en tot helderheid te brengen en de Gemeente bijbels te formeren.

De vragen, die zich daarbij aan zijn zakelijke overweging voordoen, zijn de volgende.

- In de eerste plaats: moeten de laatste Evangelischen uitwijken, zoals hun geloofsgenoten in de achterliggende jaren?
- In de tweede plaats: moeten zij de weg op van een nieuwe opstand?
- In de derde plaats: moeten de laatste Hugenoten zich daarmee vergenoegen, om verder te lijden in de hoop, dat hun stomme berusting tenslotte bij de vervolgers een gevoelige snaar aanraken zal?

De kleine kudde, die nog overgebleven is, verdeelt zich voor hem in drie groepen; in de gedwongen bekeerden, de schijn-roomsen; in de geestdrijvers; en in de weinigen, die een gezond geloofsleven leiden. Terwijl hij zo de verschillende middelen en de menselijke gegevens overweegt en aan de hand van Gods Woord onderzoekt, komt hij tot een programma van vier noodzakelijkheden. Het is nodig, om het volk, onverschillig op welke wijze, weer samen te roepen en als christelijke gemeenschap in het Evangelie te onderwijzen. Het is nodig, om dweepzucht en geestdrijverij, die steeds weer als een angstwekkend vuur om zich heen grijpen, te bestrijden en al degenen tot genezing te brengen, die .zo zwak of zo ongelukkig waren, zich te laten schroeien door die ongeestelijke gloed; daarom moet het ook aan vrouwen niet meer

geoorloofd zijn te prediken. Het is nodig, om de orde in het gemeentelijke en in het kerkelijke leven weer te herstellen. Het is tenslotte nodig, om jonge predikers op te leiden, predikanten uit Zwitserland te hulp te roepen en in bevriende protestantse landen de gelden te vragen voor opleiding en levensonderhoud van de predikanten.

Met deze gedachten en vragen in zijn vurig hart en met deze plannen in zijn koel en kritisch hoofd, roept de nu negentienjarige, in de sterfdagen van Lodewijk XIV, de laatste heimmelijke predikanten van de Languedoc, acht in getal, bijeen tot een nachtelijke Synode tussen de eenzame rots wanden.

De genodigden verschijnen op twee na, en van de zes die gekomen zijn, zullen er vijf, hun gelofte van deze nacht getrouw, aan de galg sterven. Behalve deze zes predikanten zijn er enige leken gekomen, bij elkaar negen personen. Antoine Court wordt tot leider en secretaris gekozen. De morgen begint al te schemeren. Men zoekt op de knieën des Heeren aangezicht. Antoine Court ontvouwt zijn gezichtspunten en men stemt met hem in.

In steeds groter getale bezochte Synoden volgen in de komende jaren, terwijl de beweging zich door rusteloze geloofsarbeid en verkondiging des Woords, snel en onweerstandelijk uitbreidt. De speciale vraag van de geestelijke verzorging van de Gemeenten door herders en leraars is dáárom zo brandend, omdat er geen opgeleide en beroepen predikanten meer zijn. In deze nood moet voorzien worden, en wel niet, omdat men hoogkerkelijke gedachten over ordening en successie heeft, maar omdat men zich hierin onlosmakelijk verbonden weet met de oude, vaste, calvinistische ordening van de Kerk.

Zo gebeurt het, dat Courts medewerker, Corteiz, zich in Zürich laat bevestigen, dan naar Frankrijk terugkeert en op zijn beurt Antoine Court, die zich aan een plechtig onderzoek door een geïmproviseerde Synode heeft onderworpen, door het leggen van de Heilige Schrift op zijn hoofd, en onder verplichting van de geestelijke verzorging van de Gemeente, tot dienaar van de Kerk bevestigt, van de *"Kerk onder het Kruis."*

Deze "Kerk onder het Kruis" verschaft zich ook in die jaren haar bijzonder teken: het Hugenotenkruis, het oude christelijke ridderkruis met als pendant een duif die zich neerlaat, symbool van de Heilige Geest, of in zijn andere diepzinnige vorm met het pendant van de traan, die aan het kruis ontspringt.

De opleiding van de dienaren dezer Kerk, voorzover die nog in Frankrijk geschieden kan, voltrekt zich in vier perioden. Die toegelaten wordt als kandidaat voor het predikambt wordt eerst als "leerling" aan een rondtrekkend predikant toegevoegd en leert van hem het nodigeste voor de arbeid. Nadat hij van dezen het getuigenis verkregen heeft van rijp te zijn voor het ambt, wordt hij proponent, dat is eerstbeginnende in de dienst van de Gemeente. Hij begint te preken, terwijl hij zich gemeenlijk oefent met het van buiten leren en voordragen van belangrijke preken uit de vorige eeuw. Is hij in het naar voren brengen van het Woord enigmater geschoold, dan stelt men hem aan tot "predikant", die het Evangelie zelfstandig verkondigt, catechiseert, zielzorg beoefent en organiseert. De hoogste trap is die van de bevestigde predikant, die ook de Sacramenten bedient en wiens ambt beschouwd wordt als zijnde hem krachtens Goddelijk recht overgedragen, gelijk wij toch in een brief, waarin Antoine Court zich tegenover de roomse tegenpartij rechtvaardigt, het plechtige woord lezen: "Je suis consacré", "Ik ben ingezegend."

De persoonlijke werkzaamheid van Court in Frankrijk van 1715 tot 1729 is een onafgebroken reeks van ongehoorde inspanningen, eindeloze levensgevaaren, en steeds weer optredende ziekte. Als hij van zware moeraskoorts in zoverre genezen is, dat hij

nog slechts om de andere dag door koortsaanvallen geteisterd wordt, benut hij telkens de koortsvrije tussenpozen, om verder te trekken en des nachts te preken. De ontzettende druk, die op hem en zijn Gemeenten ligt, wil niet wijken.

Na de dood van de Zonnekoning neemt eerst Philip van Orleans het regentschap voor de vijfjarige troonopvolger op zich, dan, na diens dood in 1723, Lodewijk van Bourbon, zonder dat door deze wisseling een verzachting van de strafmaatregelen volgt. Integendeel brengt het nieuwe regentschap in 1724 een beschikking, die nog een verscherping van de bestaande bepalingen bevat; ieder priester kan zelf nu vaststellen, wie als relaps, dat is als teruggevallen in de "ketterij" te beschouwen en te bestraffen valt. Uitvoerige bepalingen knopen een net, dat de Hugenootse jeugd in zijn mazen vangen en in de schoot van de kerk terugbrengen moet; nauwkeurige voorschriften omgeven de zieken sterfbedden als met prikkeldraad, opdat de ziel zich niet op het laatste ogenblik nog aan de greep van de Roomse Kerk onttrekke. De afdeling betreffende de nieuwe protestantse predikanten luidt als volgt:

"II. In het bezit van inlichtingen, dat in ons koninkrijk opgestaan zijn en dagelijks opstaan een aantal predikanten, die zich enkel en alleen daarmede bezig houden, de bevolking tot oproer aan te zetten en hen van het waarnemen van de "Aloude Koninklijke Katholieke Religie" af te brengen, bepalen wij, dat alle predikanten, die voortaan bijeenkomsten samenroepen, daar prediken of op andere wijze dienst doen, met de dood gestraft zullen worden, volgens de verklaring van Juli 1686 betreffende dienaren van de zogenaamde gereformeerde religie, echter met dien verstande, dat voorzeide doodstraf in den vervolge niet slechts een bedreiging blijven mag. Wij verbieden al onze onderdanen, de genoemde "dienaren" of predikanten op te nemen, hun toevlucht, hulp en bijstand te verlenen en direct of indirect enige betrekking met hen te onderhouden; allen, die van deze dingen op de hoogte zijn, scherpen wij in, aangifte hiervan te doen bij het plaatselijk bestuur; op dit alles staat, in geval van overtreding, voor de mannen levenslange galeistraaf, en voor de vrouwen, het kaal scheren van het hoofd en voor de rest huns levens internering aan door ons aan te wijzen plaatsen, benevens verbeurdverklaring van goederen in beiderlei geval."

Evenwel breidt de opwekking zich met ongemene snelheid uit over Vivarais tot in de Dauphiné en springt spoedig over op gans afgelegen provincies, zoals Béarn in het zuidwesten en Normandië aan de noordkust. Court's medewerkers komen de een na de ander aan de galg; zij sterven op de oude, eenvoudige wijze van de Franse martelaren uit de 16^{de} eeuw, de ogen ten hemel geslagen, de oude Psalmen zingende en God lovende, dat Hij hen verwaardigd had, voor het Evangelie ook hun lichaam over te geven.

In dier voege wordt ons in een particuliere brief de dood van Court's vriend Alexander Roussel beschreven. Het bericht gaat verder: "Als de moeder van mijnheer Roussel het bericht ontving, hoe men haar zoon terechtgesteld had en op welke wijze hij de dood gestorven was, gaf zij, wel verre van hierdoor terneergeslagen te zijn, uiting aan haar vreugde, dat God hem de genade geschonken had, om over al zijn zichtbare en onzichtbare vijanden te triomferen. Mijnheer Court bezocht haar, om haar te troosten, maar zij antwoordde hem met christelijke kloekmoedigheid: "Wanneer mijn zoon zwakheid aan de dag gelegd had, zou ik mij nooit hierover kunnen troosten. Maar hoe moet ik, nu hij standvastig gestorven is, God danken, die hem standvastig gemáákt heeft!"

In het jaar 1729 is voor Court langer verblijf binnen de Franse grenzen onmogelijk geworden. De premie, gesteld op zijn aanhouding, is tot op een vermogen, tot op 10.000 francs verhoogd en de plaatselijke omsingelingstactiek is tegen hem zodanig vervolmaakt, dat hij naar Lausanne uitwijkt, om nog verder te kunnen arbeiden. Daar heeft hij 30 jaar lang de leiding van het seminarie van predikanten voor de verzorging van de Gemeenten in Frankrijk; vandaar ook heeft hij door afgezanten en brieven, de hand in de verdere opbouw van de vaderlandse Kerk. Tegelijkertijd wijdt hij zich met grote zorgvuldigheid aan de geschiedschrijving van de gebeurtenissen van de laatste tientallen van jaren en verzamelt waardevol historisch materiaal uit de mond van de oude voorvechters, zowel als ook uit de mond van de tegenwoordig arbeidende medewerkers in het Koninkrijk Gods.

De mantel van Elia valt thans op Elisa: na Court's vlucht wordt zijn plaatsvervanger en opvolger, de predikant **Paul Rabaut**.

Alvorens wij echter de aandacht richten op de grote samenhangen tussen zijn lang leven enerzijds en de voortgang van het herstel van de Kerk en de achtergrond van de wereld dier dagen anderzijds, moet eerst uit het groot geheel een beeld geschilderd worden, dat in de geschiedenis van de Hugenootse Kerk zijns gelijke niet heeft, het beeld van de martelaarsgemeente van Aigues Mortes, met de gestalte van de lijderes Marie Durand in het middelpunt.

In dezelfde onheilszwangere jaren, waarin Lodewijk XIV eenzaam stierf en Court de eerste Synode van de nieuwe Kerk opende, aanschouwde Marie Durand als dochter van een dorpsklerk bij Privas ten noorden van de Cevennen het levenslicht. Het tot op heden bewaarde huis draagt aan de voorzijde van zijn geweldig grote keukenschoorsteen de in 1696, in zware tijden, door haar vader ingekraste woorden: "Loué soyt Dieu", "Geloofd zij God."

Het kind groeit met zijn broertjes en zusjes op, in het dubbelzinnige leven van een onder dwang en daarom slechts schijnbaar bekeerd volk. Voor allen zichtbaar bezoekt men de roomse kerk en neemt men zijn plichten waar; doch thuis leest men in stilte de Bijbel, voor zover deze niet in beslag genomen is, zingt men de oude Psalmen, voedt men zich met de Catechismus van Calvijn en met de Geloofsbelijdenis van de Kerk, en bestudeert men de preken van de grote waarheidsgetuigen van de vorige eeuw.

In de kelder van dit huis vinden bij gelegenheid samenkomsten met verdacht profetische verkondiging plaats. Het duurt niet lang, of de gewaarschuwde magistraat laat het tweede, aan de familie van de vrouw toebehorende huis in het dorp, met de grond gelijk maken, omdat de familie Durand deel neemt aan evangelische bijeenkomsten.

De toen reeds 19jarige broeder van Marie, die reeds in de Gemeente Gods Woord verkondigt, wijkt uit naar het buitenland. Negen jaar later gaat heel de familie uit elkaar: Marie's zwager, dominee Rouvier, wordt naar Marseille gebracht en aan de galeibank vastgesmeed; de jonge vrouw van haar broeder, de predikant Pierre Durand, moet met haar kinderen naar Zwitserland vluchten; haar oude vader wordt op 80-jarige leeftijd in de kazematten van de vesting Brescou aan de Middellandse Zee geworpen. Men had hem voorgesteld, om, tot zijn eigen veiligheid, zijn weer in Frankrijk predikende zoon te bewegen het land te verlaten; men had tegelijkertijd op Pierre Durand druk uitgeoefend om aan het leven van zijn vader zijn roeping op te offeren.

Deze momentopname maakt ons als bij bliksemlicht duidelijk de voortdurende taak,

de dwangpositie, de plicht en het voorrecht van de Hugenoten, om steeds in klaar besef van verantwoordelijkheid bijzondere beslissingen te nemen, waarvoor zij gesteld zijn en waartoe zij geroepen worden, - niet slechts eenvoudige beslissingen in willig volgen van het bevel van de Schrift: "Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan den mensen"; maar ook de nog veel moeilijker beslissingen, welke geveerd worden door het woord van den Heere Jezus: "Wie vader of moeder liefheeft boven Mij, die is Mijns niet waardig"; tenslotte ook de zeer fijne en spitsvondige beslissingen, waarin de enkeling en de Gemeente Gods voor de vraag staan, of de weg van de slangenvoorzichtigheid dan wel die van het blind geloof te verkiezen is.

Antoine Court zelf had na de verdovende slag van het nieuwe edict van 1724 te antwoorden gehad op de bedenking van talrijke uitgeweken protestantse Fransen, die op de gevaarlijke gevolgen van kerkherstel in Frankrijk voor alle betrokkenen wezen en uit overwegingen van verantwoordelijkheid den leiders van de nieuwe beweging óf emigratie óf de rol van de stillen in den lande aanbevalen. Toen Court een smeekbrief schreef aan de bekende predikant Saurin, om toch terug te keren of althans anderen te zenden, antwoordde Saurin ten tweeden male, dat terugkeer van de predikanten hem te gevaarlijk toescheen. Tegen dit van de hand slaan van de geestelijke waarheid vaart de anders zo bezadigde Court in een uitbarsting van heilige verontwaardiging aldus uit: "Wat? De terugkeer van de predikanten zou de vervolging verdubbelen, en men zou uit reine naastenliefde dit ongeluk moeten voorkomen? Het is volgens dit nieuwe en ongehoorde systeem van naastenliefde alsof beter zich bloot te stellen aan het verlies van de hemel, van het heil, van de heerlijkheid, van zijn ziel; en de straffen van de verdoemden te lijden, de eeuwige pijn, het vuur dat niet uitgeblust wordt, de poel die van vuur en zwavel brandt, ...waarvan de Schrift spreekt, dan zijn persoonlijke vrijheid te wagen, zijn gemak, een weinig geld en goed op het spel te zetten, enige maanden, enige dagen te lijden, enige stonden in de gevangenis, op de galeien, of de dood aan de galg, op het schavot!"

De beide Durand's, vader en zoon, staan voor een soortgelijke beslissing binnen de enge en strakke grenzen van het gezinsleven. De zoon is aangeklaagd, als evangelische zielzorger "in Vivarais meer onheil te stichten, dan Calvijn ooit in Frankrijk, Engeland en waar dan ook inzake christelijke huwelijksvoltrekking aangericht heeft." Nu bedreigt men de oude vader "met de gevangenis, waarin men hem tot aan het eind zijns levens op zal sluiten", en men maant hem aan "te beloven, dat hij al het mogelijke zou doen, om zijn zoon te bewegen het land te verlaten." De oude man heeft een ogenblik van wel vergefelijke zwakheid. Hij schrijft toch aan La Devèze, de militaire commandant van het district en poogt zich te verontschuldigen. Dan deelt hij zijn zoon de maatregelen mee, die hen beiden bedreigen. Hij besluit: "Heb een enkele maal medelijden met mij, denk aan mijn hoge leeftijd en aan al het hartzeer, dat anders over mij komt, terwijl gij ook aan uzelf denken moet." De beslissing, waar Pierre Durand voor staat, is een van de vele, van de honderd, van de duizend beslissingen waar het Hugenoets geweten dier dagen voor gesteld wordt. Moet hij nu om den wille van de Heere Christus zijn oude vader haten, door hem in de gevangenis te brengen? Moet hij, om weer met het Evangelie te spreken, tot God zeggen: "Korban, U zij gegeven, wat ik mijn vader schuldig ben?"

Hij besluit nu, om aan zijn roeping trouw te blijven en schrijft een vlamme brief aan La Devèze:

"Mijnheer! Gij zijt commandant voor de koning, ons beider heer. Als zodanig werpt

gij een man in de gevangenis, niet omdat gij hem voor misdadig houdt, maar omdat hij een zoon heeft, die men voor een misdadiger aanziet, wanneer men namelijk de Roomse Kerk geloven wil. Laat ons een ogenblik aannemen, dat ik werkelijk een misdadiger ben, gelijk gij gelooft ik zal wellicht in het vervolg gelegenheid hebben, mij te rechtvaardigen en te doen weten, wat ik ben mag ik U dan vragen, of de koning U beveelt, een vader voor een zogenaamde misdaad van zijn zoon te straffen? Hoe? Een arme oude man wilt gij straf opleggen, hem in de gevangenis houden, omdat hij een dominee tot zoon heeft; omdat hij een zoon heeft, die Christen is, maar weigert, leerstellingen toe te geven, die hij niet voor waar houdt, en de vader van een Cartouche, een uitgemaakte boosdoener, laat gij ongemoeid! Heeft men ooit een zwartere ongerechtigheid gezien? Is het niet ongelofelijk, dat dergelijke dingen geschieden in de staat van een vorst, die het zijn grootste eer acht, de verheven titel te voeren van allerchristelijkste koning? Een soortgelijke gebeurtenis zal het nageslacht verbaasd doen staan, en, wanneer ik niet met een daad van Uw gerechtigheid rekende, dan moest ik stoutweg zeggen, dat zulk een doen voorbehouden is, de schande onzer eeuw te zijn, want het is ongehoord, dat iets dergelijks onder christenmensen geschied is ...

Naar men mij verzekert, gelooft gij door de gevangenzetting mijns vaders mij tot het verlaten des lands te dwingen. Maar het zij mij vergund, U te zeggen, dat deze slimme handelwijze doelloos zijn zal en wel om twee redenen, die ik de eer heb U mee te delen.

Dit is de eerste: de geestelijke waardigheid die ik bekleed, veroorlooft mij niet, de kudde in de steek te laten, die de Heere mij toevertrouwd heeft en voor wier eeuwig heil ik eenmaal rekenschap moet afleggen. Het is hier niet de plaats, U de redenen uiteen te zetten, waarom ik mij aan mijn Gemeente verbonden gevoel; het is genoeg, wanneer ik U zeg, dat ik mij een misdadiger voor God zou achten, wanneer ik, om mijn leven te bewaren, hen alleen zou laten, tot wier heilsonderricht ik geordend ben... De tweede grond is deze, dat zelfs het gezond verstand mij iets dergelijks niet zou veroorloven. Zelfs al had ik de bedoeling om uit te wijken, dan zou het feit, dat gij mijn vader in de gevangenis hebt laten werpen, mij al weerhouden dit plan uit te voeren. Ik denk namelijk zo: men staat mij toch in ieder geval naar het leven; de stappen die men gedaan heeft en die men nog doet, staan mij niet toe, daaraan te twijfelen. Men stelt hem, die mij aangeeft, een hoge som geld in uitzicht. Omdat deze handelwijze niet tot het gewenste doel leidt, slaat men een andere weg in: men werpt mijn vader in de gevangenis en laat een gerucht verbreiden, dat hij er nooit uit zal komen, tenzij dat ik het land verlaat. Maar, mijnheer, houdt gij mij voor zo onnozel? Moet ik niet voorzien, dat, terwijl mijn vader in de gevangenis zit, de grensovergangen met wachtposten bezet zijn, aan wie mijn signalement bekend is, om mij wanneer ik zou pogen de grenzen te overschrijden, aan te houden... Ik zie (namelijk) de Rhône zo bewaakt, dat het wel heel dwaas zou zijn, om die over te steken. Gij kunt daarom niet verwachten, dat ik mij aan dit gevaar blootstel... Wanneer mijn Heiland mij roept, Zijn heilig Evangelie met mijn bloed te bezegelen, dan geschiede Zijn wil, doch ik weet, dat Hij ons de voorzichtigheid van de slangen evenzeer aanbeveelt als de oprechtheid van de duiven, en dat het niet slechts glorievol is om voor de waarheid te sterven, maar evenzeer schandelijk, om het offer van onverstandige lichtzinnigheid te zijn."

Terwijl zo de vader van het gezin een tienjarige gevangenschap aanvaardt; terwijl de broeder de smalle weg van de navolging van Christus verder wandelt, welke weg steeds smaller worden zal tot aan zijn spoedig einde, daar waagt de jeugdige Marie

met een veel oudere Protestant, Serre genaamd, het huwelijk in te gaan. Het is, alsof de beproevingen van haar familie op die van haar man overspringen; haar schoonmoeder moet in de kerker van Tournon gaan en zal spoedig sterven, en Serre zelf ondergaat eenzelfde lot als de oude Durand, alleen zal hij het dubbele aantal jaren (20) in de kazematten van Brescou doorbrengen.

Niet lang daarop gelukt het om de predikant Pierre Durand in handen te krijgen. Hij wordt in Montpellier publiekelijk opgehangen. De gebeurtenissen vóór zijn terechtstelling dompelen hem voor de laatste maal in donkere diepten. De plaatselijke priester stelt de gevangene aansprakelijk voor al de schade, hem door zijn toedoen berokkend; hij eist schadevergoeding voor de derving van bepaalde inkomsten uit trouwen en dopen. Pierre Durand schrijft nog een afscheidsbrief, waarin hij zich in goed vertrouwen verlaat op het erewoord van de commandant La Devèze, volgens hetwelk geadresseerden het schrijven zonder gevaar kunnen afhalen. Hij vermoedt niet, dat La Devèze het postkantoor, waar zijn brief moet afgehaald worden, laat bewaken. Ondertussen wacht Durand, in een duister, van ongedierte wemelend hol van de citadel van Montpellier, zijn doodvonnis af. Geplaagd door droeve gedachten aan zijn eenzame vrouw en kinderen in het buitenland, die daar in de grootste armoë leven; in het nauw gedreven door een bekeringspriester; en beangstigd door de duisternis, beleeft hij een zenuwoverspanning en verklaart hij zich na een krampachtige huilbui een ogenblik bereid, om nader over het roomse geloof ingelicht te worden, - evenals eens Jeanne d'Arc te Rouaan, - door verhoren en dogmatische uiteenzettingen uitgeput en door de voorlezing van het vonnis verschrikt, haar hemelse stemmen voor een kort ogenblik verloochent.

In het licht en in de frisse lucht van de gerechtszaal heeft Durand aanstonds zijn zelfbeheersing weer terug en maakt hij zich flink en fier gereed voor zijn laatste gang. De verklaringen, die hij voor zijn rechters aangaande zichzelf aflegt, zijn de loutere waarheid; zijn verklaringen over de andere geloofsgenoten zijn verdist, om hen niet in gevaar te brengen. Als men hem zijn doodvonnis overbrengt, zeggen zijn lippen het oude woord van zijn vader, dat boven zijn jeugdijaren gestaan had: *"God zij geloofd."*

De soldaten, welke door tromgeroffel zijn laatste getuigenis overklinken moeten, kunnen niet verhinderen, dat hij voor allen verstaanbaar de 23^{ste} Psalm en dan nog Psalm 51 met luider stem zingt, terwijl hij naar de galg schrijdt. Na zijn dood stelt de Synode het bittere feit vast, dat men hem sinds jaren zijn armzalig traktement niet uitbetaald heeft en gelukt het nauwelijks, om de nog achterstallige 1200 gulden Hollands geld, voor zijn noodlijdend gezin in Zwitserland bijeen te brengen.

Een soortgelijke schaduw valt in de volgende jaren op de noordelijke Gemeenten van Vivarais, wier christendom sterk is in moedig belijden, maar zwak in dingen van sociale hulpverlening, wanneer het er toch om gaat, om in de eenvoudigste nooddrift van de intussen gekerkerde **Marie Durand** en haar lotgenoten te voorzien.

"Toen wij de kerkertoren van Aigues Mortes bezochten, zeiden die dames onder kwalijk bedwongen snikken tot mij: "Dichter, verwonder u niet, ons zo te zien wenen; voor ons, Hugenoten, zijn deze arme vrouwen "bloedgetuigen van haar geloof", onze heilige Maria's."
Frédéric Mistral, "Moun Espelido."

De stad Montpellier, binnen wier muren Pierre Durand, de koene boodschapper van Christus uit Vivarais, aan de galg hing, ligt maar een halve dagmars verwijderd van de muren van de overoude toren van Camargue, waarin zijn zuster Marie, de stille

getuige van Vivarais, haar leven sleet.

De Camargue, de geweldige Rhône-delta, die kleine wereld aan de zoom van de grote wereld, is een land op zichzelf en schijnt weer met de zilveren watervlakte van de Vaccarès een in zand omlijste afbeelding in het klein van de Middellandse Zee te zijn, waarin zij overgaat. Flamingo's met zacht rose-rode pluimage wandelen er op hun steltpoten in het riet; kleine witte wilde paardjes werpen hun manen in de nek, wanneer zij over de eindeloze drassige vlakten heenstuiven. Later, tegen de herfst, zweven de dichte zwermen muggen tussen de schelven boven het rottend moeras; en de waterpoelen verdampen in de zengende zon, tot de zanderige bodem bloot komt, stuk springt en scheurt. Dan trekt de "Roudeïrou", een soort van schamele jachtopziener, bibberend van koorts de grove kiel nauwer om het vermagerde lijf en ziet reikhalzend uit naar de stormen van de winter, die de smetstoffen verdrijven en aan zijn zieke bloed rust verschaffen en tegen wier overmacht hij zich beter weet te beschermen dan tegen de zomerhitte. Ook de donkere stieren van de Camargue, die een volgend jaar al naast de kerk van Les Saintes Maries of in de arena van Arles hun onderlinge gevechten leveren, zij verstaan het wel hoe zij op hun wijze de orkaan en de striemende koude regen het hoofd zullen bieden, wanneer hij nu van het noorden op hun kudde losbreekt en hen begeert te verblinden en in zee te werpen. Zij "draaien de hoorn naar de wind", zoals het op zijn provençaals heet, en bieden tegenstand met het sterkste dat zij hebben, met het brede voorhoofd boven de fonkelende ogen.

Aan de westelijke zoom van de Camargue staat een geweldige, massieve toren, met ronde kerkervertrekken in zijn binnenste, en in de gemetselde rotsblokken van zijn bovenste kerker leest men, door onbeholpen Hugenotenhand niet zonder feil daar ingekrast, een woord, dat ontleend schijnt te zijn aan de trotse houding van de Camarguestier in de storm, maar dat in werkelijkheid getuigenis aflegt van de geheimzinnige kracht ener hogere wereld; het woord: "REGISTER" (misschien ook wel "RECISTER") voor "résister", dat is "weerstand bieden."

Door de smalle muurspleten gierde toen, gelijk nu nog, in de winter de ijzige "mistral", de daar zo gevreesde koude noordwestenwind, die soms ook overgaat in de "tramontane", de onstuimige noordenwind; drong de stank van de "maremmen", van de kustmoerassen, en de dichte moerasnevel in het inwendige van de toren door; destijds, toen zij, "welker de wereld niet waardig was", op verrottende strozakken wegwijnend, de macht van het christelijk geloof bewezen.

Dit oeroude bouwwerk, dat een heiligdom en pelgrimsoord van de Hugenoten geworden is, de "Tour de Constance", de "Toren van de Volharding", leidt zijn oorsprong af van een man, die, naar de mens gesproken, terecht "de Heilige" genoemd werd. Het was Lodewijk IX, die deze toren bouwde en die met zijn zoon ook de daarop aansluitende rechthoek van muren en tinnen om de "moeraswaterstad", "Aquae mortuae", "Aigues Mortes", liet optrekken. Als een visioen staat het geheel van de vestingwerken met zijn hoektorens voor de wandelaar, als het model ener vroegmiddeleeuwse stad, hetwelk men naar een oude tekening ontwierp en geheimzinnig uitvoerde in dit landschap verstoken van contouren, met een eindeloze hemel er boven. Men zegt dat de stad Carcassone een pendant bij Aigues Mortes is - zelf heb ik Carcassone niet gezien - maar misschien zijn het slechts de Pausburg en de muren van Avignon, die ons, mensen van de tegenwoordige tijd, zo machtig losrukken uit het heden en zo benauwend verplaatsten in die andere, weggezonden wereld, als Aigues Mortes doet.

Hier was het, hier. In de hoektoren van de Moerasstad met zijn welhaast onmetelijk

dikke muur van aaneengemetselde vierkante rotsblokken, binnen zijn ronde ringmuur, dàar leefde de wonderlijke Gemeente van strafgevangenen, waar nooit een man toe behoorde; en welke nooit de troost van het Sacrament genoot; waarvan Marie Serre Durand, uit haar huis gesleurd, omstreeks half Juli 1730 lid van werd, omdat zij "de zuster van een predikant was." Acht en dertig jaar lang zou zij de zielzorgster en troosteres van deze arme belijderessen des Evangelies zijn.

In de jaren voor 1725 had men vergeefs beproefd, om de oude staatsgevangenis als kerker voor Hugenootse mannen te doen dienen. In het jaar 1704 of 1705 werd daar Abraham Mazel, de geïnspireerde Camisardenleider, met omstreeks dertig van zijn geloofsgenoten ingesloten. Weldra ontvangt hij een openbaring, dat God hem en de anderen uit het stenen graf bevrijden zal. Eerst durft hij de anderen, die voor een deel hem onbekend zijn, daarvan geen kennis te geven, maar als de wondere mededeling zich meerdere malen herhaalt, deelt hij hun zijn geheim mee. Het ware niet echt Frans geweest, om nu zonder meer op een Goddelijk mirakel te wachten, zoals eens de Wederdoper Matthijs, die het waagde om uit het ingesloten Munster uit te breken. Met nauwlettend overleg werkt hij nu een plan uit, om het onmogelijke mogelijk te maken. Het vuur, dat den gevangenen tot bereiding van hun voedsel toegestaan was, het bezit van een mes, enige oude kanonskogels uit een hoek van de gevangenis, een verbindingshaak uit de geweldige muur, moeten hem helpen aan een klein arsenaal van hulpmiddelen. Tenslotte weet hij, in weerwil van de wachtposten op de tinne en onder in de toren, een machtig vierkant rotsblok uit de muur te nemen, zich met de helft van zijn vrienden aan een kunstig van laken vervaardigd koord naar beneden te laten en door de moerassen de plaat te poetsen.

Als zielkundig curiosum valt nog te vermelden, dat tijdens dit uitbreken de overige 14 lotgenoten, die nog niet afgedaald waren, dermate ten prooi vallen aan een massapsychose, dat zij plotseling, in plaats van te vluchten, zinloos beginnen te schreeuwen: "De gevangenen vluchten!" en door het alarmeren van de wachten, bijna de ontvluchting van de reeds ontkomenen vrijdelen.

Na het koninklijk besluit van 1724 vult men dan de torengewelven met vrouwen, die niet zullen uitbreken en die men ter afschrikwekkend voorbeeld voor de bevolking, daarin bewaart. Onder haar is **Marie Frizol**, die daar 41 jaar doorbrengt en eerst in 1767 als 76-jarige de kerker verlaat. De vrouwen worden ingesloten, onverschillig of zij jong of oud zijn, blind of zwanger; onder haar bevindt zich een liederlijk vrouwspersoon, dat tot straf voor haar ergerlijke levenswandel gevangen is gezet.

In het jaar 1730 komt de profetes Marie Chambon bij de kleine schaar, en dan andere evangelische meisjes en vrouwen en weer anderen. In deze beide ronde kerkerholten worden kinderen geboren, hier sterven de ingeslotenen weg, voor zover niet een ijzeren gezondheid van lichaam en ziel over al deze onuitsprekelijke ellende zegeviert. Enkele weinigen worden murw en zweren af, waaronder Antoinette Gonin, juist zij, de vroegere extatische profetes.

Hierheen wordt uit de kerker van Tournon de schoonmoeder van Marie gebracht en door deze tot haar dood toe verzorgd. Hier leert zij onder haar medegevangenen de jonge vrouw Isabeau Menet kennen, die aan een kind het leven schenkt en die dan van de opgroeiende knaap beroofd, het verstand verliest: "Krankzinnig geworden en aan haar broer teruggegeven", zoals het in de akten heet.

Van al de 33 gevangenen in het jaar 1744 schrijft majoor Combelles de 15de April achter elke naam, behalve achter die van Isabeau Guibal, onveranderlijk dezelfde woorden: "*Haar geloof nog steeds hetzelfde.*"

Hier komt men liefdevol bijeen om het strolager van de van reumatiek verlamden; hier

vertelt men elkander legenden van wat daarbuiten zogenaamd zich afspeelt en klemmt men zich hoopvol vast aan de kleinste strohalm.

Hier zingt men Psalmen en houdt echte, ware godsdienstoefeningen met dienst des Woords en van de gebeden.

Hier kibbelt men ook in trieste stonden en maakt elkander verwijten, wanneer de vrouwen uit de Languedoc levensmiddelen en wat kleren toegezonden krijgen en de arme vrouwen uit de Vivarais nooit of te nimmer iets, daarom, omdat al deze zo bitter noodzakelijke dingen zo goed en zo kwaad als het kan gedeeld moeten worden, wat dan ook geschiedt.

Van hier schrijft Marie Durand haar brieven aan de opvolger van Court, de grote prediker Paul Rabaut, en geeft zij uiting aan haar hoop op het "Etre Suprême", "het Opperwezen." (Nog is deze uitdrukking, die reeds in de brieven van Court en van zijn vrienden voorkomt, slechts een bloot vormelijke ontlening aan de taal van de toenmalige filosofie - twee geslachten later zal zij in de mond van Robespierre een van de kernwoorden zijn van de nieuwe natuurlijke religie.)

Van hier schrijft Marie haar fijne, tedere en liefderijke brieven aan de enige dochter van haar broeder en medemartelaar, die slap en traag aan het Meer van Genève haar jeugdjaren verbeuzelt, tot zij volwassen in het oude geboorteland van haar familie terugkeert en na een bezoek aan haar tante, de onbuigzame getuige des Evangelies te Aigues Mortes, een vermogende katholieke weduwnaar huwt, door haar overgang tot de Roomse Kerk de naam van haar vader bezoedelend en door lage zelfzucht het hart van haar moederlijke verwante met nieuw verdriet bezwarende.

In het jaar 1741 - het worde van hem niet vergeten - neemt Frederik de Grote van Pruisen, als politieke bondgenoot van de verdorven en onbekwame Lodewijk XV, het van uit de verte op voor de gevangenen van Aigues Mortes, zij het ook vergeefs.

Maar zijn pleidooi is de voorbode van de vloed van humaniteit en verdraagzaamheid, voortvloeiend uit vrijdenkerij en loochening van absolute waarden. Men begint zich te schamen bij de herinnering, dat in die toren in moerasgebied nog altijd oude vrouwen hun bestaan voortslepen, alleen omdat zij evangelisch willen blijven; die doorgaan met bidden en Psalmen zingen en die zich altijd weer aan de lichtende gestalte van haar geestelijke moeder Marie Durand en aan haar geloofswaarden oprichten.

Onderwijl is in het jaar 1754 de blinde Marie Béraud ook zij een bewijs van de geweldige lichamelijke taaheid van haar ras in de kerker 80 jaar geworden. Van de 25 vrouwen, die nog in leven zijn, zijn er 11 de 60 al gepasseerd, tenslotte zijn van de laatste overlevenden 5 boven de 75 jaar oud geworden.

Marie Durand heeft haar 60^{ste} jaar nog niet bereikt, als zij zelf, de 14de April 1768, als een van de laatsten de toren verlaten mag. Naar haar geboorteplaats teruggekeerd, vindt zij het ouderlijk huis half vervallen en brengt zij, in gemeenschap met de eveneens ontslagen Marie Goutète, haar korte en donkere levensavond door in velerlei nood en ellende. Lichamelijk gebroken, van harteloze schuldeisers onophoudelijk lastig gevallen, af en toe door liefdevolle geloofsgenoten in de Nederlanden ondersteund, aangehaald met een smartelijke kwaal, kan zij, in weerwil van haar behoeftige omstandigheden, toch niet laten te zorgen voor een 73-jarige vroegere galeislaaf en geloofsgenoot, die in het dorp teruggekeerd was, Alexandre Chambon. Nog haar laatste brieven getuigen van dezelfde innigheid, diepte en schoonheid ener verlorene ziel, die door het geloof de wereld - en welk een wereld! - overwonnen heeft.

Men zou, terugblikkend op de vrouwen van Aigues Mortes en op Marie Durand, hier een tot nadenken stemmend klein opstel in de lijst van dit boek over de geschiedenis van het Franse Protestantisme kunnen schrijven onder de titel: "Beschouwingen over christelijke heldenmoed", wanneer niet juister gezegd zou moeten worden: "*Gedachten over bijzonder krachtdadige steunverleningen Gods aan Zijn kinderen.*"

Dit kleine opstel zou ongeveer luiden als volgt.

- Het is één ding, om in de oorlog als het ware buiten zichzelf een vijandelijke batterij te bestormen, daar men zich maar eenmaal in zijn leven dood kan vechten. Het is een ander ding, om onbewegelijk maanden en jaren in een loopgraaf stand te houden, onder trommelvuur en veel modder en veel honger, omdat men nu eenmaal niet anders kan.
- Zo is het één ding, om in het beslissend ogenblik, zoals Pierre Durand deed, een ladder te bestijgen en dan zich te laten afstoten in de dood van een moeilijk ogenblik. Het is een ander ding, om het in een gevangenis, waaruit het praktisch onmogelijk is te ontluchten, tientallen van jaren uit te houden, zonder moedeloos te worden.
- Maar het is een derde ding, om tientallen van jaren, ja schier een halve eeuw, levend begraven te blijven in de koude en krankheid en nood van een verschrikkelijke kerker en vaak genoeg aangeroerd te worden door de donkere wiken van vertwijfeling en waanzin, wanneer de blote verklaring: "Ik zal mij naar de opvatting des konings onthouden van iedere uiterlijke uitoefening van de protestantse religie", voldoende is, om weer licht en vrijheid te genieten - en wanneer deze woorden niet gesproken worden. En de kleine kerk van de "grauwe monniken" beleefde zelden genoeg het feestelijk schouwspel, dat een Protestante uit de kerkertoren aan de hoek van de stadsmuur, haar aansluiting aan het roomse geloof openlijk bekrachtigde, omdat het met haar geestelijk weerstandsvermogen gedaan was - niet omdat het met Gods belofte en trouw gedaan was.

Prosper Mérimée zegt ergens in zijn boek over het tijdperk van Karel IX, dat dikwijls genoeg een enkele episode voor het goed verstaan van de geschiedenis belangrijker is, dan hele boeken vol van feitenmateriaal. Wanneer hij gelijk heeft, dan geldt dat wel zeer bijzonder van de miniatuur in de Toren van de Volharding. Zijn verschrikkelijke, vochtige en donkere gewelven zijn nu sinds lang leeg en verlaten. Hij, die binnen zijn muren peinst en luistert, hoort maar een enkel woord, niet een woord van doffe berusting, noch alleen een woord van geduldige lijdzaamheid, maar een mannelijk en krachtdadig woord, dat al Gods beloften in zich besluit; een woord, dat zo volkomen de geest van het Franse Protestantisme weergeeft, als Johannes 3 vers 16 de geest des Evangelies; het is het woord, dat in de ronde stenen dorpel van de verbindingsopening tussen beide kerkers onhandig ingegrift is: "**Résister**", weerstand bieden.

En let wel: de diepste tegenstelling tot deze Hugenootse boodschap is niet eens de verbreking van het evenwicht, het niet meer verder kunnen en de plotselinge overgave. Maar de eigenlijke tegenstelling tot dit woord is dat, wat de Fransman in bezettingstijd "het systeem d" noemt: "Il faut se débrouiller", "Men moet er zich doorslaan."

Het thans reeds lang ingetreden tijdperk van Paul Rabaut was geestelijk gefundeerd op het buitenlandse seminarie, dat Antoine Court tot heil van zijn Franse vaderland in Lausanne leidde. Het is een zeer armzalige theologische faculteit, en evenals de grijze Joden, die de nieuwe Tempel van Zerubbabel na de verbanning zagen, zich met een

bedroefd hart de verloren heerlijkheid van Salomo's Tempel herinnerden, zo dachten oude protestantse theologen met weemoed terug aan de verwoeste theologische Academies van Montauban en Saumur.

Doch thans heeft de Kerk van Frankrijk veelmeer mannen van volkomen overgave nodig, dan mannen van grote geleerdheid. Zij moeten beheerst en vervuld zijn van de "Geest van de Woestijn." "Daaronder versta ik", schrijft Court, "een Geest van de doding van het eigen vlees, een Geest van de heiligmaking, des verstands, van de bezonnenheid, van de overdenking, van grote wijsheid en eerst recht van martelaarschap; de Geest welke ons alle dagen leert onszelf af te sterven, onze hartstochten en begeerlijkheden te overwinnen en te onderwerpen; de Geest, die ons toerust en bereid maakt, moedig het leven onder folteringen en aan de galg te verliezen, wanneer de Voorzienigheid ons daartoe roept."

De toekomstige predikers worden in een zaal te Lausanne geordend. Men bidt met hen, men geeft hun de kus des vredes, dan nemen zij afscheid. Dat alles geschiedt zo bedekt mogelijk en men vermijdt hun namen op lijsten te zetten die voor iedereen te raadplegen zijn, en dat wel met het oog op de geheime spionagedienst, die de koning in Zwitserland onderhoudt, om zich zo mogelijk van de persoon van de predikanten te verzekeren, zodra zij de grenzen overschreden hebben.

De afreis voltrekt zich in volslagen stilte; vaak reizen zij helemaal alleen, vaak ook in kleine groepen. Als reisgeld ontvangen zij, naardat de plaats hunner bestemming is, ieder drie tot vijf goudstukken. Zij passeren de grenzen onder een valse naam en voorzien van valse paspoorten, als kooplieden, of zich voor een andere persoon uitgevend.

De zendboden des Evangelies betreden een land, waar de vrees heerst. "De Protestanten", zo schrijft Antoine Court, "wisten zich nergens veilig; zij vreesden overal evenzeer. Zij waren bang in hun huizen, op de straten, op publieke plaatsen, in de stad en op het land, zelfs in de woeste streken; zij vreesden voor hun persoon, voor hun vrienden, voor hun have en goed, dat men hun op allerlei wijze afhandig maakte; zij vreesden het heden, zij vreesden de toekomst... (Uit een voorstudie van Court op zijn "Historische Herinnering" van 1744.)

Waarom de Hugonoten vreesden en wat zij te vrezen hadden, dat blijkt uit de talloze dossiers van die tijd in hun doodse eentonigheid. Wij lezen om maar iets te noemen in de straflijst van de hertog de Richelieu van de 15de December 1744, betreffende processen tegen schijnbekeerden die innerlijk nog het Evangelie toegedaan zijn (Nouveaux Convertis):

"Bisdóm: Viviers.

Naam: Claude Ponton. Woonplaats: Gluriaz. Gevangenis waarheen: Burg Beauregard. Reden van gevangenneming: heeft zijn zuster Catharina met geweld ontvoerd uit het klooster St. Joseph in Chalencon, waarheen men haar gebracht had, om in de katholieke godsdienst onderwezen te worden."

"Bisdóm: Viviers.

Naam: Claude Roche. Woonplaats: Gluiraz. Gevangenis waarheen: Burg Beauregard. Reden van gevangenneming: heeft geholpen bovengenoemd meisje te ontvoeren."

"Bisdom: Alaiz.

Naam: Jean Faucon, de heer Lavabre. Woonplaats: Alaiz. Gevangenis waarheen: Burg Alaiz. Reden van gevangenneming: is sinds lang weer afgefallen; neemt regelmatig aan de samenkomsten deel, evenals zijn gezin. Hij stookt de anderen op, ook daarheen te gaan, en wekt de zieke Nieuw-Katholieken op, in de dwaalleer van hun oude godsdienst te sterven."

"Bisdom: Alaiz.

Naam: Louis Deleuze, heer de la Liquière, advocaat. Woonplaats: Alaiz. Gevangenis waarheen: Burg Alaiz. Reden van gevangenneming: is een doctor van de zogenaamd gereformeerde religie. Hij gaat naar de samenkomsten en houdt deze in zijn huis, waar men de Nieuw-Katholieken Psalmen heeft horen zingen. Men heeft hem aan zijn venster gezien, hoe hij, een boek in de hand, aan een bakkerszoon Psalmen aanwees."

"Bisdom: Nismes.

Naam: Le Seigneur Vierende, zijdehandelaar. Woonplaats: Nismes. Gevangenis waarheen: Citadel van Montpellier. Reden van gevangenneming: heeft een oliemolen voor de stad, waar meerdere samenkomsten van uitgelezen lieden plaats gevonden hebben. Er zijn huwelijksinzegeningen en doopsbedieningen bij hem voltrokken."

"Bisdom: Castres.

Naam: André Sicard Sr., koopman. Woonplaats: Castres. Gevangenis waarheen: Burg Ferrières. Reden van gevangenneming: heeft als predikant gefungeerd, speciaal in de samenkomst van 23 Augustus 1744."

"Bisdom: Laveur.

Naam: Daniel Faulière. Woonplaats: Mazamet. Gevangenis waarheen: Burg Ferrières. Reden van gevangenneming: heeft samenkomsten belegd, in de catechismus onderwezen, aan de Gereformeerden boeken geleverd en de vreemden(?) naar Genève gevoerd."

"Bisdom: Alby.

Naam: Vareilhes Sr. Woonplaats: Realmont. Gevangenis waarheen: Burg Ferrières. Reden van gevangenneming: heeft in de samenkomsten de collecten ingezameld; men zegt, dat hij van de opbrengst dezer collecten 10.000 fr. heeft gedeponneerd, om daarmee de boete te betalen, waar men de districten misschien toe veroordeelt."

"Bisdom: Alby. Naam: Marin. Woonplaats: Realmont. Gevangenis waarheen: Burg Ferrières. Reden van gevangenneming: heeft aan de samenkomsten deelgenomen; wordt voor een zeer rebels persoon gehouden, die tot alles in staat is."

(Nationaal Archief, Parijs, T.T. 325.)

De beschuldiging in de hierboven vermelde motivering van de in hechtenisneming van de advocaat Deleuze, dat hij namelijk aan zijn venster, met een open Psalmboek in de hand, in gesprek met een bakkersjongen gezien was, toont met dit voorbeeld de oorzaak van de angst van de Hugenoten: zij werden aan alle kanten omringd door verklikkers.

Edmond Hugues schetst in het tweede boek van zijn "Geschiedenis van de hernieuwing van het Protestantisme in Frankrijk", deze benauwende atmosfeer als

volgt:

"Elk dorp, elke stad heeft zijn opperspion, de priester; en onder de priester de menigte van allen, die van hem afhankelijk zijn. Werd er ergens een godsdienstige samenkomst gehouden? Aanstonds was het bij de intendant en bij de minister aangegeven. Werd er in de woestijn een huwelijk ingezegend? Er volgde een beklag van de bisschop en een order van de minister, om het jonge paar in de gevangenis te werpen. "Ik heb bericht ontvangen", schrijft de bisschop van Poitiers, "van de voltrekking van twee geheime huwelijksinzegeningen." Maurepas beveelt de mannen ogenblikkelijk in de gevangenis van St. Maixent en de vrouwen in het gesticht van Niort in te sluiten, totdat zij zich in de waarheden van de katholieke religie hebben laten onderrichten en totdat hun huwelijk kerkelijk gewettigd of de echtelijke gemeenschap opgegeven is.

Hoeveel treurspelen, waar niemand iets van weet! Een gezin staat onder verdenking? Op een bevel van het koninklijk hof neemt men hun kinderen af en zendt ze naar de Ursulinen, naar de "Christelijke Unie", in het een of andere klooster..."

"Wat de predikanten aangaat, het is overbodig te zeggen, met welk een ongelofelijke woede ze aangegeven, vervolgd en gejaagd werden. De zogenaamde "jacht" was een zaak van organisatie.

"Onzerzijds", zo schreef de stadhouder van de Languedoc, "doen wij al het mogelijke, om drijfjacht op hen te maken. Men heeft hun, door wier toedoen ze gevat worden, beloningen beloofd; deze vergoedingen zijn ook prompt betaald."

Hoeveel spionnen liggen op de loer! Men wist niet, wie men nog vertrouwen kon. Het was een bloedverwant, die Durand verried. Het was een vriend, die Roger, Faure en Roland aan de galg verkocht. Het was een Protestant, wiens naam men nooit te weten kwam, die de schuilplaats van dominee Claris aangaf. Elke predikant had een sleep spionnen achter zich aan, zoals een stuk wild de jagers."

Ik heb 14 dagen op een weiland overnacht", schreef Corteiz, "en ik schrijf u onder een boom."

De grootste van deze godzalige "kandidaten tot de galg" is **Paul Rabaut**. Drie jaar na de dood van Lodewijk XIV geboren als zoon van een arme wolkammer - er is in de geschiedenis van het Franse Protestantisme geen beroep, dat zoveel getrouwe belijders van het Evangelie geleverd heeft als dit, leidt hij reeds als jongeling het leven van een dakloze woestijnprediker. Als hij 16 jaar is, komt de "Geest van de Woestijn" over hem. Rabaut verkiest de woestijn, hij wordt een "boosdoener van de woestijn", en wordt er getuige van, hoe de bezoekers van de volstandig wassende Kerk van de Woestijn onder een nieuwe vloed van vervolging op de galeien gebracht worden of in de gevangenschappen terechtkomen, aangeklaagd van de "misdaad, evangelische samenkomsten bezocht te hebben." Nadat Antoine Court de kwaliteiten van Rabaut's karakter onderkend heeft, wordt deze door hem met de verantwoordelijkheid voor het werk in Frankrijk belast.

Officieel is hij titulair-predikant van Nîmes, maar zijn ganse leven is een bestendige vlucht, een onafgebroken reeks van verkledingen, een aanwenden van duizend krijgslisten, want hij verkeert in voortdurend levensgevaar en wandelt tussen valstrikken en wordt achterna gezet door een meute, die hem onophoudelijk op de hielen zit. Deze man wordt nooit gegrepen.

Hij voert zeven verschillende namen; wanneer hij als meisje reist, heet hij Jeannette. Zijn ongehoorde briefwisseling voert hij in geheime taal. "Sterk laken" betekenen zijn jonge mannen, "halfsterk laken" heten zijn gelovige jonge meisjes, en met de "drie

boeken voor de bibliotheek van Court", bedoelt hij zijn laatste drie overlevende kinderen, die hij aan de hoede van de vriend in Zwitserland toevertrouwt. Hij heeft te kampen met partijdige ambtsbroeders, met misverstanden en verwijten, en wenst vele malen schier wanhopig, dat de Gereformeerde Kerk van Frankrijk een bisschop had, die een eind maakte aan het geharrewar van onverstandige Synoden.

Wat zijn verhouding tot de kroon aangaat, zo blijven, zegt zijn biograaf Camille Rabaud, "zijn illusies onverbeterlijk"; hij trekt onverstoord de lijn door, die in tegenstelling tot de opstandige geest van de Camisards, de oude Corteiz voor het eerst weer getrokken had, de lijn van het blind vertrouwen in de vriendelijke koninklijke vader te Parijs, die ook voor de niet-roomsen slechts het beste wil. Op een dienovereenkomstige trouwhartige verklaring van onderworpenheid aan de kroon, in het jaar 1744, antwoordt de koninklijke regering, door de roomse geestelijkheid bestormd, met de beschikking van een vervolgingsactie, die haar weerga niet vindt; men telt van dit jaar af 300 veroordelingen tot de galeien, het schavot of geseling, 600 gevallen van gevangenisstraf en 800 andere veroordelingen, dit alles jaarlijks; het totale aantal veroordelingen tot de galeien belopen in de jaren 1746-52 1600.

In weerwil en wellicht tengevolge van de nieuwe koers breidt zich intussen het Evangelie over heel Frankrijk uit. Antoine Court was, zo kan men bijna zeggen, in het jaar 1715 met niets begonnen. In de jaren na zijn dood is het getal van de tot de Gemeenten behorenden tot ongeveer een half miljoen gestegen. Het geloofsleven zoekt in het noorden en in het westen zijn stichting meer in kleinere, naar buiten weinig zichtbare kringen, in het zuidoosten echter principieel in grote openbare gemeentesamenkomsten met getuigend karakter. Dit is namelijk de idee, die Rabaut beheerst, die hij nooit prijs geeft, ten aanzien waarvan hij nooit concessies doet: zijn overtuiging van de noodzakelijkheid van de "Assemblées", van de gemeentesamenkomsten als de gebodene en met beloften gezegende gemeenschap van de geroepenen. Het getal van de deelnemers aan deze godsdienstoefeningen van de woestijn stijgt van aanvankelijk 15 en 20, tot op 10.000, ja tot op 30.000 mensen. Wij danken aan het Parijse Historisch Gezelschap van het Franse Protestantisme een bijzonder nauwkeurige beschrijving, gegeven door een Duits-Zwitsers predikant, die destijds de Languedoc bezocht en in zulk een samenkomst binnengeleid werd.

"Het was op Kerstdag 1773. Begeleid door een koopman uit Nîmes begaf ik mij uit de stad naar de plaats waar de Gemeente naar haar gewoonte samenkomt om haar godsdienstoefening te houden. Deze plaats bevindt zich omstreeks een half uur van de stad verwijderd. Nadat wij de stadpoort achter ons gelaten hadden, sloten wij ons aan bij de menigte, die zich in groten getale naar dit oord heen begaf. Langs een steenachtige, hobbelige, uiterst moeilijke weg, kwamen wij in een verlaten bergravin. Aan de ene zijde klimmen de wijngaarden langs de hellingen omhoog, aan de andere kant wordt het sombere oord begrensd door een woeste, steile, met dreigende rotsblokken bedekte berg. Aan deze kant was een geweldige menigte samengekomen. De mensen zaten dicht op elkander langs de bergwanden, als in een groot amfiteater. Het stond een ieder vrij om van een steen een zitplaats te maken. Aan de voet van de berg bevond zich een kleine tribune of kansel, die men bij elke gelegenheid weer opbouwt en die men afbreekt, om weer mee te nemen, zodra hij zijn dienst gedaan heeft. Die kansel is voor de prediker bestemd, als hij het woord richt tot de schare daar voor hem langs de berghellingen.

De ruimte vlak om de kansel heet het parket. Daar heeft men in een halve kring stenen

opgesteld, die voor de ouderlingen en de vreemde gasten als zitplaats dienen. Voor de kansel plaatst men een tafel voor het Heilig Avondmaal, daarop zet men een tinnen bord met gesneden brood en twee hoge zilveren kelken, geschenk van een in Christus ontslapen oude dame.

Het totale aantal van het verzamelde volk, dat men iedere keer nauwkeurig telt, beliep 13.000.

... Allen, die de kloof (die men ook woestijn of woestenij kan noemen) binnenkwamen, knielden op de harde en steenachtige bodem neer en baden, alvorens zich bij de vergadering te voegen. Men hief nu eens de ene Psalm aan, dan de andere. Ondertussen gingen de ouderlingen met een zakje langs de rijen en inden van elke bezoeker drie halve stuivers als vaste bijdrage voor de armenkas van de Gemeente. Sommigen zetten zich op de blote grond, meer gegoeden hadden kussens en stoven meegebracht, want het was een koude dag. Aan de buitenkant er omheen zag men een groot aantal ezels en paarden aan bomen en heiningen gebonden; ook draagstoelen waren er, waarop men de ouden van dagen droeg.

Onder het zingen kwamen de drie predikanten binnen die de Gemeente dienden. Zij waren in gewone kleding; een hunner deed gewoon voor aller ogen zijn toga aan en besteeg de kansel, terwijl de beide anderen bij de ouderlingen gingen zitten. Nu deed de prediker met gevouwen en ten hemel geheven handen met innige woorden een hartelijk gebed; toen las hij een formuliergebed, ontleend aan de oude Franse liturgie; waarna hij, aan de hand van een tekst, die hij voorlas, een verheffende prediking hield, die zorgvuldig voorbereid was, maar vrij werd voorgedragen. Een bijzondere waardigheid verleende hem daarbij de grote ronde hoed, die hij zich tegen de verblindende zon opgezet had. Buitengewoon levendig en vrij was de wijze van uitdrukking, die in volkomen overeenstemming stond met de woorden en de zeer persoonlijke gedachten van de spreker.

Nadat hij de prediking met een kort gebed besloten had, las de predikant van de kansel de woorden van de inzetting van de maaltijd ter gedachtenis onzes Heeren. Ondertussen bereidde de Gemeente zich op het Avondmaal voor. De prediker en de beide andere predikanten stelden zich voor de Avondmaalstafel en lazen een vermaning en een gebed. Daarna richtte men op enige afstand een tweede tafel aan, voor welke een geestelijke en enige ouderlingen traden, om, evenals voor de eerste dis, het brood en de wijn uit te delen. Elk lid van de Gemeente knielde neer, alvorens tot de dis des Heeren te naderen of bedekte zich het gelaat met de hand of boog zich, voor zover de ruimte het toeliet, bad stil voor zich heen of gaf zich over aan Godvruchtige gedachten en ontving hierop de symbolen (de briefschrijver is een Zwingliaan) van het lijden en sterven des Heeren.

In weerwil van de ontzaglijke mensenmenigte, in weerwil van de schijnbare verwarring en de verscheidenheid van de godsdienstige verrichting in de samenkomst, voltrok zich alles in volmaakte orde en in opvallende stilte. De ene rij na de andere treedt toe, de predikanten reiken het brood aan en doen dit vergezeld gaan met een korte vermaning of een tekst. De ouderlingen delen de wijn uit, zonder dit echter werktuigelijk te doen; zij geven de kelk eenvoudig aan die het dichtst bij staan, zonder enig onderscheid. Na het gebruiken van het Avondmaal trekt een ieder zich op zekere afstand van de menigte terug, knielt neer, dankt God en prijst zijn Naam. Vaak ook vormt zich een groep van zes tot tien meisjes of vrouwen of mannen. Zij zoeken een stil hoekje onder een boom op, knielen voor de Heere neder, en een uit de groep doet half luid het gebed voor de anderen, die met hem hun harten tot God verheffen. Vaak

scheidt er zich een uit de menigte af, stelt zich op een vooruitspringend gedeelte, stemt een loflied aan en sleept de omstaanden en omzittenden met zich mee, tot het ogenblik, waarop de godsdienstoefening door gemeenschappelijk Psalmgezag beëindigd wordt, waarop de vergadering uiteen gaat.

Dan stellen de ouderlingen of andere personen van aanzien zich op bij de 'uitgang' en houden de tweede en laatste collecte. Een ieder geeft wat, en wie het niet doet, vormt een weinig eervolle uitzondering. Dan verstrooit zich de Gemeente. Zwakke vrouwen laten zich door haar dienaars dragen, of rijden op ezels naar huis terug. De kansel wordt dadelijk weggenomen, men verzamelt alle dingen, die bij de eredienst gebruikt werden en brengt ze naar het naastbij gelegen gereformeerde huis. Overal langs de weg vindt men lieden, die stichtelijke boeken verkopen, Bijbels, Spreukenboekjes, en martelaarsverhalen tot sterking van het geloofsvertrouwen.

Ook treft men een geweldige menigte roomse bedelaars aan op de weg, die de milddadigheid van de Protestanten wel weten uit te buiten."

Van het jaar 1752 af gaan de vervolgingen luwen. De humaniteitsgedachte van de Verlichting baant zich steeds meer een weg en wordt aan het hof de grote mode; gewelddadig optreden tegen de Evangelische Kerk beantwoordt hoe langer hoe minder aan de smaak van de tijd. Op zichzelf staande schrikkelijke oordelen, zoals het radbraken van de Protestant Cales, die naar men beweert een kindermoorder is, wordt door Voltaire, verzot op publicatie als hij is, tot een moreel sensatiegeval opgeblazen. De boosaardige wijze van Ferney vindt neerbuigend welwillende woorden over de Calvinisten, wien men het plezier moet laten, "in slecht Frans Psalmen te zingen."

De laatste koning voor de Revolutie, Lodewijk XVI, welwillend, zedelijk van ernstige opvattingen, goedmoedig en wat bekrompen, wordt er tenslotte van overtuigd, dat verdraagzaamheid de eigenlijke bedoeling van zijn doorluchte voorvaderen geweest was. De invloed van La Fayette, die uit de protestantse Verenigde Staten van een bezoek aan Washington, de eerste president, teruggekeerd was, werkt in dezelfde richting. Voor de tweede maal in Frankrijk's historie buigen zich de gepruikte rechtsgeleerden aan het hof over een oud koninklijk edict met groen zegel, en de weinig verzorgde hand van de onzekere koning wijst op de woorden van de tekst, die het rampzalig Edict van Fontainebleau evenals dat andere Edict van Nantes, dat afgedaan heeft, als "eeuwigdurend en onherroepelijk" betitelen. Men ontdekt echter gelukkigerwijze, dat men een booswicht niet noodzakelijk openlijk behoeft terecht te stellen; men kan hem ook in zijn bed met zijn eigen donzen kussen wel versmoren. Het blijkt namelijk, dat men, uitgaande van de tedere en schone paragraaf aan het slot van het Herroepingsedict (betreffende het theoretisch recht van de Protestanten op individuele en private vrijheid van godsdienst), de lastige strekking van de uitroeingsparagrafen wel op de een of andere manier uit de weg ruimen of oprollen kan. In deze zin wordt het **Tolerantie-edict van 1787** opgesteld, hetwelk aan de niet-Katholieken de burgerlijke erkenning van hun huwelijkssluitingen, hun geboorten en sterfgevallen toestaat en hen daardoor van paria's tot gelijkberechtigde burgers maakt.

Bij het uitbreken van de Revolutie heeft de zoon en ambtsbroeder van Paul Rabaut, RabautSt. Etienne, als afgevaardigde van de stad Nîmes, zitting en stem in de Constituante. Niet geleerd heeft hij door de ondervindingen van het verleden, hoe gevaarlijk de gevolgen zijn van het vermengen van religie en politiek. Wel niet eerst sinds gisteren staat hij voor een huwelijk tussen christelijke openbaring en wijsgerig

idealisme. Zo werpt hij zich in de branding van de geestelijke omwenteling en drinkt hij zich, en anderen met hem, een roes aan de nieuwe ideeën van de vrijheid, zonder zich te laten weerhouden door de werkzame krachten ener klare christelijke leer.

Wanneer deze sprong van een calvinistisch predikant over de afgrond, die daar gaapt tussen de Kerk des Heeren en de wereld van de natuurlijke gedachten, verwondering baart, dan herinnere men zich, dat deze afgrond voor het eerst in Frankrijk in beginsel overbrugd was door een calvinistische predikantszoon, de zedelijk hoogstaande Pierre Bayle en wel met de boodschap van de rechten en aanspraken van het vrije subjectieve geweten en van zijn moraal. Alzo doende had juist deze Pierre Bayle de Franse Verlichting op het paard geholpen, het paard, dat thans de apocalyptische ruiter van de Revolutie droeg.

Dan herinnere men zich tevens, dat wederom een kind van calvinistischen huize, de debile Jean Jacques Rousseau uit Genève, met de theologisch gesproken, dweepzieke proclamatie van het misverstane eerste artikel, het tweede en het derde artikel, die Koninkrijk Gods en wereld scheiden, met goed gevolg uit het laatste religieuze denken dier dagen uitgewist had, nadat al eenmaal door het antithetisch Rationalisme van Bayle, alle drie deze geloofsartikelen bij het critisch denken van zijn tijd verdacht gemaakt waren.

De 15de Maart 1790 wordt Rabaut St. Etienne, de zoon van de eens zo verachte woestijnprediker, tot president van de Nationale Vergadering gekozen. Een jaar later bekomt iedere Franse burger vrijheid van eredienst; de wederoprichting van de Hugenootse moederkerk te Nimes is een bijzondere oorzaak van vreugde voor de Gemeente aldaar.

Weer twee jaar later grijpt het alles vergruisende raderwerk van de nieuwe tijd de eigen familie Rabaut. Robespierre schrijft inzake verdachte Girondijnen aan Gara: "Rabaut (St. Etienne), een verrader als Protestant en filosoof ..."

Niet lang daarop zendt hij hem onder de guillotine, nadat de vrouw van de vogelvrij verklaarde zich verdrongen heeft. De grijze vader zelf, de oude Paul Rabaut, die als geestelijke tegenover de nieuwe cultus van de rede onverzettelijk gebleven is, wordt voor maanden ingesloten en sterft enige weken na zijn vrijlating in zijn 77^{ste} levensjaar; overeenkomstig Hugenootse zede wordt hij in de kelder van zijn huis ter veilige rust gebracht.

Wederom enige jaren later kondigt Napoleon Bonaparte de vrijheid van eredienst af voor de Protestantse Kerk, die echter, omdat zij geen begrenzing tegen de nieuwe dwaling, dat wil zeggen geen eigen theologie opgebracht heeft, aan het moralisme en de ideeënwereld van de nieuwe tijd ten prooi gevallen is en éénderde van een eeuw nodig zal hebben, voordat zij, onverwachts bezocht door de vloed ener nieuwe OPWEKKING, weer diepe wortelen slaat in de bodem van het BIJBELS geloof.

Slotwoord van de vertaler.

Het gaat hier in dit boek om de geschiedenis van de Hugenoten in de brede zin des woords; om een tak dus van dezelfde boom, waarvan onze gereformeerde Nederlandse christenheid een andere tak is; welke boom eens door Calvijn in de tuin van Genève geplant, door Gods genade daar zo heerlijk en veelbelovend bloeide.

Die geschiedenis van de Hugenoten is de geschiedenis hunner martelaarschappen. Voor ons, Nederlanders, is deze historie dubbel aangrijpend; niet enkel vanwege geestverwantschap, maar ook vanwege lotverwantschap: ook hier toch is de bodem eens verzadigd van het bloed van de getuigen van Jezus. Een buitenstaander als K. Federn merkt in zijn "Dante" ergens op, dat "in de 16de eeuw in een tijdsbestek van 12 jaar in de Nederlanden alleen meer mensen om hun geloof gedood werden, dan bij al de christenvervolgingen in heel het Romeinse Wereldrijk gedurende 400 jaar."

Maar wat betekent onze lijdensweg nog, vergeleken bij die van de Hugenoten? Wanneer wij rekenen vanaf 1523, toen Hendrik Voes en Jan van Essen als eersten vielen, dan was er onzerzijds een martelaarschap van 50, 60 jaar; dat van de Hugenoten hetwelk in hetzelfde jaar begon, (bl. 25) duurde, met enige onderbrekingen, niet minder dan ongeveer 250 jaar; terwijl hun lijden stellig niet minder vreselijk was.

Tijdens de Republiek is de Kerk van de Hervorming hier zich haar samen verbondenheid met de lijdende zusterkerk in Frankrijk altijd diep bewust geweest; getuige de steun van harentwege aan de vervolgte Waldenzen lange jaren geboden. Twee liefdedaden noemt de schrijver ons ook met name; op bl. 152 vermeldt hij, hoe Mathurin, nadat hij 24 jaar op een eiland bij Cannes gevangen heeft gezeten, van Holland uit bevrijd wordt; op bl. 192, hoe Marie Durand, na 38 jarige gevangenschap weer vrijgelaten, door geloofsgenoten in de Nederlanden, in haar nooddrift liefdevol ondersteund wordt. - En wat heeft ons volk niet gedaan voor de refugié's, die na de Herroeping van het Edict van Nantes hier een toevlucht zochten! De stad Amsterdam laat voor hen 1000 woningen bouwen, zoals ons ook op bl. 136 wordt meegedeeld.

Die 1000 huizen zijn niet onbewoond gebleven. Chambon's verhaal zou ons dat bijna doen vermoeden, waar hij toch op bl. 142 de 4 tot 700.000 Franse vluchtelingen laat uitwijken naar Zwitserland, Engeland, Duitsland en NoordAmerika, en met geen woord van Nederland rept. Doch wat voor de hand lag, is ook inderdaad geschied: ons volk heeft het zich een eer en vreugd gerekend om tal van ballingen op te nemen: "het getal dergenen, die in "de grote arke" werden opgenomen, wordt op 100.000 geschat" (Reitsma). En niet weinig werd voor hen gedaan.

Groen van Prinsterer bericht ons dienaangaande: "In Holland hadden zij voor 12 jaren vrijdom van buitengewone lasten; te Amsterdam onbepaalde vrijheid van handwerken... Ongeveer 200 predikanten, aan wie meestal standplaats en jaarlijks inkomen verleend werd... In 1686 gaf Holland 100.000 gulden voor Hervormde

officier, die herwaarts de wijk genomen hadden."

Ontroerend is het relaas, dat de schrijver ons van het lijden van de Hugenoten biedt. Een van de Zwitserse recensenten zegt niet ten onrechte: "Deze geschiedenis is een van de aandoenlijkste hoofdstukken uit de martelaarshistorie van de Kerk." Vandaar ook dat wij dit boek, dat in het oorspronkelijke tot titel heeft: *"Der franssische Protestantismus"*, overdoopten als ***"Geschiedenis ener Martelaarskerk."***

Wonderlijk groot is de lijdensbereidheid, waarmee de Heere Zijn Gemeente in Frankrijk toen heeft willen zegenen. Als er enigen ter terechtstelling worden heengevoerd, loopt hen een wever achterop, die hun toeroept: "Broeders, denkt maar aan Hem, die in de hemel is", waarop men ook hem in de kar smijt, let wel: niet tot hun grote ontzetting, maar "tot hun grote vertroosting" (bl. 30). - En de vrouwen geven den mannen niets toe. Wanneer de naar haar aard zo flauwhartige Madame de Graveron er inderdaad voor komt te staan, dan wordt haar laatste gang een feest voor haar (bl. 45). Wonderlijkerwijs betonen in de hitte van de vervolging de vrouwen zich doorgaans nog dapperder dan de mannen (bl. 143).

Heeft ons trouwens bij al de nood van de jaren 1940-'45 niet vaak hetzelfde getroffen? Doch het meest verbazingwekkend is nog wel de kloeke houding van de kinderen. Van jongsaf opgevoed tot mannelijke standvastigheid (bl. 46), weten zij, als het er op aan komt, voet bij stuk te houden; getuige de houding van die kleine Agrippa; met beul en brandstapel bedreigd, antwoordt hij onverschrokken, dat hij meer afschuw heeft van de mis dan van het vuur (bl. 91). Straks zijn zij het zelfs, die in het gebied van de Cevennen de vaan des geloofs weer omhoog heffen (bl. 159). Wij zien hier intussen een keer temeer, dat onze menselijke wijsheden steeds weer van Bovenuit gecorrigeerd moeten worden. Waar wij te zweren plegen bij de regel: "Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst", daar blijkt hier, dat het de Heere onze God is, die en jeugd en toekomst in de hand heeft (bl. 166 v.).

Verrassend is de trouw en de standvastigheid. Hoe dikwijls is aan de Franse mentaliteit al niet haar onbestendigheid en wispelturigheid verweten. En waarlijk toch niet altijd zonder grond; men herinnere zich alleen maar de korte levensduur van de Franse kabinetten. Maar nu is het zo verkwikkend om te zien, dat onze Heere Jezus ook hier wel raad en daad voor heeft. Hij weet ook zulken trouw te maken, men denke alleen maar aan die lichtende vrouwengestalten in de kerkertoren van Aigues Mortes (bl. 188 v.). Hij, die eens van de onstandvastige Simon BarJona een Petrus, een man als een rots, schiep, Hij blijkt ook hier dezelfde te allen tijd.

Dit boek is ook leerzaam in ander opzicht.

Wij zien hier tot onze smartelijke verbazing Lodewijk XIV, in wie zowel de totale staat als ook de Roomse Kerk belichaming vindt, in zijn strijd tegen de Hugenoten dezelfde principes huldigen en dezelfde methoden aanwenden als Hitler en Stalin. Wie in de dagen van de zonnekoning zich niet laat "gelijkschakelen", niet rooms wordt, die wordt economisch en sociaal voor dood verklaard en kan geen recht vinden, al zoekt hij het ook vele jaren (bl. 115).

Overall wemelt het van spionnen, die, in opdracht van de "partij", die alle macht in handen heeft, een ieder beloeven en bij de geringste verdenking aanbrengen (bl. 115 v.). Men kent al de tactiek van de "vernuwing van de grenzen", die ook wij aan den lijve hebben ondervonden; telkens wordt het tuiertouw een eindje ingekort, net zolang

tot men geen ruimte, geen voedsel en geen adem meer heeft (bl. 115). Om aan persoonlijke achting, sympathie en medelijden jegens de Protestanten volkomen de pas af te snijden, wordt de plaatselijke politie uitgeschakeld (bl. 134). De kinderen mogen niet opgevoed en onderwezen worden naardat een ouder, maar naardat de "leider" wenst (bl. 134). Ook met honing wordt gewerkt; wie lid van de partij, dat is hier van de Roomse Kerk, wordt, die vaart er wel bij en ontvangt geschenken in de vorm van geld, landerijen, een titel, of een rang bij het leger (bl. 143).

Terreur is een vlijtig gebruikt middel; door beestachtig optreden worden in de Languedoc 240.000 Hugenoten in korte tijd "bekeerd" (bl. 137). Zelfs de "vaktermen" lijken op elkaar; waar de handlager van Hitler van "liquidieren" spreekt, daar bezigt de knecht van Lodewijk XIV het woord "expédier" (bl. 137); en waar men in Rusland met 5-jarenplannen werkt, daar had de Zonnekoning ook al zijn "grote plan" (bl. 132).

De beruchte Gestapomanieren ontbreken evenmin. Men bedient zich van de methode van de gedwongen slapeloosheid, waarbij men het slachtoffer met allerlei middelen het inslapen belet, net zolang tot men hem murw heeft en kan laten doen en zeggen al wat men wil (bl. 136 v.). - Daar is tenslotte ook de gruwelijke schending van het eerste gebod; dat een mens die minder dan niet en ijdelheid is, zich aanstelt, en laat bewieroken en aanbidden, als ware hij de hoge God zelf (bl. 120v.). Bij al deze dingen heeft de Kerk van Rome niet geremd, maar aangezet; niet geprotesteerd, doch geapplaudisseerd. Welk een rol speelt het hoofd van de roomse Kerk niet voor en ná de Bartholomeüsnacht (bl. 67 en 74)!

Wanneer daarom in onze dagen Rooms en zelf aan soortgelijke methoden ten offer vallen, dan zijn wij met heel hun Kerk verontwaardigd en bedroefd; maar mogen toch niet nalaten hen te herinneren aan Romeinen 2 : 1b. Wanneer Rome bepaalde vrijheden voor zich wenst, dan moet zij die ook aan anderen gunnen. Tenzij dat zij ronduit het woord van de roomse Louis Veuillot voor haar rekening neemt, dat deze eens in een onbewaakt ogenblik zijn tegenstanders toevoegde: "Wij beginnen verdraagzaamheid voor ons op te eisen in naam van uw beginselen, om ze straks u te onthouden in naam van de onze."

Verder is dit zulk een schoon boek geworden, om de wijze waarop de stof behandeld wordt. Men zal mij kwalijk van overdrijving kunnen beschuldigen, wanneer ik zeg: dit is een boek in grote stijl.

Niemand zal het wetenschappelijk karakter ervan kunnen betwisten. De schrijver heeft uit allerlei eerste rangsbronnen geput, door navorsing te doen in oude officiële documenten, pamfletten, brieven en preken. Hij laat deze stukken zelf ook telkens aan het woord komen. En toch is deze zorgvuldig wetenschappelijke arbeid niet dor en droog; integendeel, dit alles laat zich lezen als een boeiende roman. De levendigheid en de dichterlijkheid van de beschrijving is van een hoge vlucht en herinnert aan Carlyle, zonder dat men, gelijk bij deze Engelse dichterhistoricus, behoeft te verdrinken in een zee van details. Ook in de beperking blijkt hier de meester. Alzo beschikt de schrijver over wat Busken Huet, in de bekende slotzin van zijn hoofdwerk, als "de beste historiestijl" prijst, "de .stijl van Rembrandt: veel weglaten, veel overdrijven, en op een klein getal van feiten en beweegredenen veel licht doen vallen."

Door veel weg te laten, de kenner van de geschiedenis van de Hugenoten zal hier heel wat dingen, vooral krijgsbedrijven onvermeld vinden, doch door daartegenover op bepaalde personen en gebeurtenissen een vloed van licht te werpen, weet de schrijver

te voorkomen, dat men, om de veelheid van de bomen, het bos niet meer zien zou. Zo is dit ook een boek van voortreffelijke compositie geworden; een geweldig drama, met nagenoeg zoveel bloedige bedrijven als er hoofdstukken zijn, welk drama in het slotkapittel dan van Bovenuit zijn wondere ontknoping vindt.

Hier is ruimheid van blik; breeduit worden de lijnen getrokken. Het is de schrijver niet zozeer te doen om losse op zichzelf staande romantische feiten en dreunende veldslagen, als wel om het groot verband van de dingen, om Franse cultuurhistorie, gezien in het licht des Evangelies, waardoor het gemis van het eerste meer dan goedge maakt wordt.

Om maar iets te noemen, zo herleze men zijn beschouwing over de ontaarding van de Franse geest, tengevolge van de afbinding van de ader des Evangelies (bl. 78 v.) ; of ook zijn opmerkingen over de verhouding van Staat en Kerk bij Lodewijk XIV en bij Filips II (bl. 128 v.). Daarnaast treft telkens een wondere diepte van inzicht. Men proeft hier de leerling van Vinet; steeds weer worden verschijnselen en personen psychologisch gepeild, bij voorbeeld in heel het tweede hoofdstuk. En gelijk de meester, zo verstaat ook de leerling de moeilijkste aller kunsten, het geheim van een hoge, nobele critiek.

Hoe zuiver en hoe mild oordeelt hij, om iets te noemen, over Margaretha van Navarre in verband met haar Heptaméron (bl. 16)! En in grote eerlijkheid verzwijgt hij aan Rome's kant het goede niet (b.v. op bl. 122 v.v.: Bossuet; en bl. 92) noch van de Hugenoten de gebreken (b.v. op bl. 108 v.). En op welk een meesterlijke wijze schildert hij ons zijn miniaturen van vele bekende personen; men leze zijn korte, rake schets van Calvijn (bl. 39 v.v.) !

Het hart van deze schrijver vloeit over van liefde voor de oude, dappere Hugenoten, van wie hij zelf een dankbare nazaat is; heel onopvallend wordt de naam Chambon tweemaal ook genoemd (bl. 190 en 192). En wat zijn werk ook zo ten goede komt, hier is een man aan het woord, die een even dierbaar geloof als zij verkregen heeft. Hoe het zich wreekt, wanneer men dat mist, zien wij aan Otto Zoff, die in zijn boek over de Hugenoten wel veel belangwekkends geeft, doch de diepste diepte niet raken kan, daar hij van het Christendom niet veel, en van het Calvinisme niets verstaat.

Maar in Chambon is een Christen aan het woord, een Christen met een gereformeerde tongval. Hij is een ontdekkend schrijver, die ons meer dan eens heilzaam doet schrikken van ons zelf, zoals in dat tweede hoofdstuk. Hij is ook een schrijver, die verstaat, dat hun die nog aan vrijheid van wil geloven, de diepste diepten van zonde en genade niet zijn opgegaan (bl. 23 v.).

Hij is tenslotte een schrijver, die aan God geeft de eer Zijns Naams. Hoe groot is bij een martelaarsgeschiedenis het gevaar, om ongemerkt te vervallen in christelijke heldenverering en alzo doende Gode de eer te roven.

Daarom waarschuwt Dr A. Kuyper zo hiertegen in zijn inleiding op de hernieuwde uitgave van *het oude Martelaarsboek van A. Haemstedius* en zegt hij: "Een "martelaar" is ons niets waard om zijn persoonlijke energie, maar eeniglijk om de genade, die God Almachtig, in en aan en door hem, aan zijn gemeente heeft verheerlijkt."

Is heel het boek van Chambon niet als gedrenkt van een zelfde overtuiging? Is wat hij schrijft op bl. 192 niet als een echo op het woord van Kuyper?

Zo terloops maakt de schrijver soms ook opmerkingen, die de Kerken van

gereformeerde huize in ons vaderland wel ter harte mochten nemen, indien zij althans hun calvinistisch stempel niet verliezen willen. Op bl. 18 vestigt hij de aandacht op de geweldige betekenis van de berijmde Psalmen voor de Kerk van Frankrijk; die Psalmen zijn voor haar geweest een onuitputtelijke bron van troost en kracht. Wat zou het onuitsprekelijk droevig zijn, wanneer die stroming in de Kerken van ons land, welke hoe langer hoe minder van de Psalmen gebruik wenst te maken, veld bleef winnen. Want die Psalmen vormen een zeer wezenlijk bestanddeel van een gereformeerde eredienst. Wat Dr Noordmans ergens zegt van de Hervormde Kerk, geldt toch van elke Kerk, die stamt uit Genève: dat zij is een Kerk van de hope en van de Psalmen.

Op bl. 42 v. geeft Chambon een proeve van verklaring van het feit, dat Calvijn de Gereformeerde eredienst zo drastisch versoberd heeft. De Hervormer, zegt hij, had in zijn jongere jaren de Rooms Katholieke eredienst gezien. Die eredienst wekt op zijn best "mystieke" schoonheidsontroering, die zinnelijke aandoening met zedelijke karaktervorming verwacht. Het volk blijft maar al te gaarne in het symbool steken en ziet God niet meer op geestelijke wijze. De overtreding van het tweede gebod: "Gij zult u geen gesneden beeld noch enige gelijkenis maken van hetgeen dat boven in de hemel is...", wrekt zich volgens de onverbiddelijke wetten van de geestelijke wereld. Allerwege worden door Rome uitwendige dingen als plaatsbekleders van onzichtbare waarden gebruikt."

Wanneer Chambon hier juist ziet, en hij ziet m.i. juist moet dan zijn beschouwing niet een diep ernstige waarschuwing zijn voor allen, die in de Kerken van de Hervorming neiging vertonen om het schemerlicht van ceremoniën weer te stellen boven het diepe licht van het Woord Gods; die de eredienst weer met allerlei symbolen willen bezwaren; en die alsoo voet geven aan allerhande romaniserende tendenties?

Hoe heeft ook een Kierkegaard er uitentreuren tegen gewaarschuwd om esthetiek en religie toch niet met elkaar te verwarren. "Wee een ieder, die zich opmaakt om zondig vooruit te grijpen en troost en rust op steelse wijze te verkrijgen! Wee een ieder, die de smart van de boete ontduiken wil! Dat toch niemand, terwijl hem de verkwikkende stilte en veiligheid van het eerbiedwaardige godshuis omvangt, het verleidelijke van deze schijnbare geborgenheid vergeet!" (A. Gilg, Kierkegaard § 61).

Tenslotte nog wat de schrijver op bl. 42 opmerkt over de afstand, die Calvijn naar de zijde van de wereld afbakent. Hij doet dat, wijl hij al de verschijnselen van zedelijke ontbinding rondom zich, aanvoelt als één groot blok van duivelse macht. Daarom dient men een zo breed mogelijke rand te laten tussen zich en de afgrond. Wanneer later aan die dame in Montauban de toegang tot het Avondmaal ontzegd wordt, omdat haar kapsel wat al te kunstig is, dan gaat het in de grond van de zaak niet om dat kapsel, maar dan bedoelt men "dat hier de rand tussen haar en het wereldse leven te smal geworden is." Zou er misschien reden zijn ons dit persoonlijk en als Kerken aan te trekken? Is er tegenwoordig nog een rand; wij mogen wel vragen: is er nog wel een grens? Is er nog wel verschil tussen het kerkvolk en hen welker deel in dit leven is? Is er bij die zich nog Christen en misschien het liefst nog wel Gereformeerd noemen, een andere houding tegenover de schijngoederen van de wereld; is er een eigen levensstijl? Ik vreze, dat veler beeld is dat van Ezau, die om een schotel linzenmoes zijn eerstgeboorterecht prijs gaf.

Zo heeft de schrijver ons dan een boek geschonken van uitnemende kwaliteiten, waarvoor wij hem wel zeer dankbaar zijn. Wie zijn werk gelezen heeft, behoeft het niet eens te verwonderen, dat het in Zwitserland, waar het tijdens de oorlog uitkwam,

binnen een jaar tijds niet minder dan drie drukken beleefde, terwijl er nadien nog verscheidene drukken nodig waren.

Toch moeten mij ook enige bedenkingen van het hart.

Allereerst dit. Het heeft mij pijn gedaan, dat over onze Prins Willem van Oranje niet anders en in' gunstiger zin geschreven wordt dan hier geschiedt, temeer omdat de schrijver, gelijk wij reeds opmerkten, toch overal elders van zulk een breed en mild oordeel blijkt geeft. Languet, toch ook niet de eerste de beste, bovendien iemand die de Prins van nabij gekend heeft, geeft over Oranje een ander judicium: "Ik acht, dat er onder de beroemde personages, niemand voortreffelijker in de ganse Christenheid is." Twee malen wordt Oranje door Chambon vergeleken met de Coligny; beide malen om te dienen als een voetstuk voor diens grootheid. Men versta mij wel: ik wens ook niet een grein maar af te dingen op de lof de admiraal gebracht. Maar ik kan de noodzakelijkheid er niet van inzien, dat dit geschieden moet ten koste van onze Oranje. Chambon moge de Coligny een van de allergrootsten van Frankrijk noemen (bl. 72); onze Prins Willem is ons méér, hij is onze Vader des Vaderlands, die "verdreven, om land, om luid' gebracht", "lijf en goed altezamen" voor ons niet heeft verschoond, gelijk ons Wilhelmus betuigt.

Maar wij willen beide plaatsen eens wat nader bezien. Op bl. 60 lezen wij van de Coligny: "Hij is handig, doch binnen de grenzen van een volkomen rechtschapenheid, en nooit had men van hem kunnen zeggen, wat kardinaal Granvelle eens van de jonge Oranje schreef: "Hij is nu eens Katholiek, dan weer Calvinist, dan weer Lutheraan, al naar vereis van omstandigheden en al naar zijn verschillende bedoelingen." Ik moge hier drie dingen vragen. Eerst dit: Is Granvelle, de grote tegenspeler van de Prins in de eerste tijd, inderdaad zo'n onverdacht getuige, als de schrijver schijnt aan te nemen? Voor ons is zijn woord, wat de motieven van 's Prinsen godsdienstige verandering betreft, alleen maar verdachtmaking; voorlopig heeft het weinig meer waarde dan wat Goebbels tijdens de tweede wereldoorlog over onze nobele Koningin Wilhelmina uitkraamde. Dan dit: Is de geestelijke ontwikkeling van ons volk in de 16de eeuw, niet van een zelfde karakter als die van de Prins? Want in de volgorde van de fasen vergist zich de kardinaal; Oranje was eerst Rooms, toen Lutheraan en tenslotte Calvinist. Kan het ook niet zijn, dat de grote nood en de Vader en de kinderen, van Lutheranen Calvinisten maakte?

Tenslotte dit: Is het wel zo heel erg aannemelijk, dat de drijfveren van 's Prinsen verandering zo minderwaardig waren als Granvelle beweert, wanneer wij daarnaast leggen zo menig woord van innig diepe Godsvrucht uit 's Prinsen brieven? Wanneer wij er ook naast leggen zijn stervenswoord, toen hij dodelijk gewond neerstortte: "Mon Dieu, mon Dieu, ayez pitié de moi et de mon pauvre peuple!", "**Mijn God, mijn God, erbarm U over mij en over mijn arme volk!**" - volgens Fruin woorden, die het Nederlandse volk zich niet mag laten betwisten.

Op bl. 69 lezen wij: "Willem van Oranje was, naar men zegt, in zijn jeugd al door Karel V geleerd, om "nooit een mens te geloven", en immer "was het zijn lot, Cassandra te zijn."

Dat de Coligny met de trouw en eer van zijn heer rekende, stelt hem in louter menselijk opzicht boven de Nederlandse leider. Doch zijn schrikkelijk levenseind ontdekt ons ... naast de doolweg van wereldse strijdmiddelen, de andere worteldwaling van de Hervormden: "het onverwoestbare "Hugenootse geduld", hun

schier religieus vertrouwen in de louterheid des konings, waardoor zij zich met open ogen lieten bedriegen." Ik zou zo zeggen: wanneer Willem van Oranje niet iedereen vertrouwde, dan pleit dat alleen maar voor zijn Schrift en voor zijn mensenkennis. Egmond en Hoorne, die evenals de Coligny ook met de trouw en eer van hun heer rekenden, lieten er het leven bij! Het kan aan mij liggen, maar ik kan het geen menselijke deugd vinden zich met open ogen te laten bedriegen; en ik kan het geen christelijke deugd vinden, een bijkans religieus vertrouwen te stellen op een koning; dat leert, naar ik meen. Psalm 146 vers 3 ons toch anders.

Mijn tweede bedenking hangt nauw met het voorgaande samen.

Heeft de schrijver inderdaad gelijk, wanneer hij het als een kapitale dwaling van de Hugenoten brandmerkt, dat zij om het geloof naar de wapenen grepen; was dit christelijk ongeoorloofd en moest dit zich wel naar de Schrift aan hen wreken? Deze vraag is voor ons van meer dan theoretisch belang. Indien toch Chambon gelijk zou hebben, dan ware daarmee ook onze eigen geloofsstrijd tegen Spanje, van christelijk standpunt gezien, veroordeeld. Doch ik meen dat hij hierin géén gelijk heeft. Wanneer te eniger tijd de overheid als een baarlijke duivel, heersen wil, niet enkel over ons goed en bloed, maar ook over onze zielen, dan is verzet en tegenweer niet enkel geoorloofd, maar geboden; zulks uit hoofde van het eerste gebod. Of moeten wij soms den keizer geven wat Gods is?

Tot staving van zijn gevoelen, noemt Chambon meer dan eens Matth. 26 vers 52: *"Allen die het zwaard nemen, zullen door het zwaard vergaan."* Maar wie de commentaar van Calvijn hierop naslaat, bemerkt, dat deze dit Schriftwoord zó verklaart, dat het alleen aan privaatpersonen het gebruik van het zwaard verbiedt, m.a.w. dat geen mens zijn eigen rechter wezen mag. r In deze kwestie is de schrijver meer Menist dan Calvinist, want weerloosheid en Calvinisme verdragen elkander nu eenmaal niet.

Op bl. 113 verwijt Chambon het Franse Protestantisme van even vóór de grote verdrukking onder Lodewijk XIV, dat zij de strenge, strakke lijnen, door Calvijn getrokken, niet aanhield. Laat hij ze nu toch ook niet in gebreke stellen, wanneer zij die lijnen wél volgen (men zie weer Institutie IV, 20, 31).

Naar mijn bescheiden mening is de ondergang van de Hugenoten menselijkerwijs gesproken veelmeer te wijten daaraan, dat zij een ander Schriftwoord maar voor de helft ter harte namen; ik bedoel Matth. 10 vers 16: *"Zijt dan voorzichtig gelijk de slangen en oprecht gelijk de duiven."* Het tweede was er bij hen; het eerste niet. Hun nederlaag vloede niet noodzakelijkerwijs voort uit het aanbinden van de strijd, maar uit hun "schier religieus vertrouwen in de louterheid des konings." Hier in de Nederlanden heeft men onder soortgelijke omstandigheden ook naar de wapenen gegrepen, doch heeft men 'zich in vertrouwen op God, gehoord voor de listige streken van de tegenstander en men is niet beschaamd uitgekomen. In religieuze zaken kan men op twee manieren van het zwaard gebruik maken; om met geweld anderen te bekeren, zoals Rome deed; of om gewetens en om godsdienstvrijheid, zoals de Hugenoten en de Geuzen deden. Het eerste moet radicaal verworpen; het tweede blijft geoorloofd als alle andere middelen falen.

"Onze Vaders", zegt Groen van Prinsterer, "hebben geléden voor het geloof: "alle dingen schade geacht om de uitnemendheid van de kennis van Christus Jezus hunnen Heere", (zij hebben ook) gestréden voor het geloof: "de scherpte des zwaards ontvloden, uit zwakheid krachten verkregen, zijn in de krijg sterk geworden, hebben heirlegers van de vreemden op de vlucht gebracht en koninkrijken overwonnen."

Tenslotte nog deze opmerking.

Door het Edict van Nantes, zegt de schrijver (bl. 88), wordt -in 1598 - voor de eerste maal in de Eeuropese geschiedenis het principe van de godsdienstige verdraagzaamheid uitgesproken.

Ik moge hem er op attent maken, dat dit alleen juist is, wanneer men ons land buiten beschouwing laat. De Republiek is altijd geweest "het klassieke land van de godsdienstvrijheid" (Groen), van het uur van haar geboorte in 1579, af. Bij de toen gesloten Unie van Utrecht werd toch bepaald: "Ieder particulier zal in zijn Religie vrij mogen blijven en men zal niemand ter oorzaak van de Religie mogen achterhalen of onderzoeken." En terwijl in Frankrijk de uitvoering van het Edict, wat toch de toegezegde verdraagzaamheid betreft, veel te wensen overlaat (bl. 92), was het hier juist andersom. In ons land bekomen de Rooms en in de praktijk niet alleen de beloofde gewetens en godsdienstvrijheid, maar oogluikend ook vrijheid van godsdienstoefening: "stilzwijgende vergunning was algemeen, zelfs met vrijdom van belasting van de kerkgebouwen" (Groen).

Na alles wat ik hier in dit slotwoord opmerkte, behoeft het wel niemand te verwonderen, dat het mij een voorrecht en een vreugde was, dit boek van Chambon door vertaling wat nader bij ons volk te brengen. Zelf ben ik door dit boek innerlijk rijker geworden. Dat het elke lezer zó mag gaan!